

รายงานการวิจัย เรื่อง

หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

Sema Stones in Dvaravati Art of Northeastern Thailand

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง

Assistant Professor Rungroj Thamrungraeng, Ph.D.

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก

สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2555

ปีที่ดำเนินการเสร็จ พ.ศ. 2557

บทคัดย่อ

ภาษาไทย

ส่วนที่ 1

ชื่อโครงการ หลักหิน-ไบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

ชื่อผู้วิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (หัวหน้าโครงการ) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

แหล่งทุนอุดหนุนการวิจัย งบประมาณแผ่นดินประจำปี 2555 สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีที่เสร็จ 2557

ประเภทการวิจัย การวิจัยพื้นฐาน

สาขาวิชา (อ้างอิงตามวช.) ปรัชญา

ส่วนที่ 2 บทคัดย่อ

ผลสรุปสำคัญจากงานวิจัยเรื่อง “หลักหิน-ไบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” มีดังนี้

1. รูปแบบของหลักหิน-ไบเสมาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีทั้งลักษณะร่วมที่แพร่กระจายไปทั่วทุกลุ่มน้ำและเอกลักษณ์ที่พบในพื้นที่เล็กๆ พื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง หรือเฉพาะลุ่มน้ำใดลุ่มน้ำหนึ่ง
2. หลักหิน-ไบเสมามีความเกี่ยวข้องกับประเพณีและคติความเชื่อในพุทธศาสนาอย่างเห็นได้ชัด โดยบางแห่งทำหน้าที่เป็นนิมิตของพัทธสีมา ซึ่งยังสามารถแบ่งพัทธสีมาออกเป็นหลากหลายรูปแบบ ถูกต้องตามพระวินัยและอรรถกถา นอกจากนี้ยังค้นพบหลักหิน-ไบเสมามีความเกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญในพุทธศาสนาด้วย
3. ภาพสลักเล่าเรื่องพุทธศาสนาบนหลักหิน-ไบเสมา มีนัยยะแฝงต่าง ๆ มากมาย และยังเป็นภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนสมัยนั้นได้
4. ภาพหม้อต่อด้วยกรวยแหลม ซึ่งมักเรียกกันว่า สกูปทรงหม้อน้ำ แท้จริงแล้วน่าจะเป็นเครื่องบวงสรวงบูชา อาจเทียบได้กับปูลูณกลศในพิธีกรรมของชาวอินเดีย หรือบายศรีในพิธีกรรมของไทย
5. หลักหิน-ไบเสมามีความเกี่ยวข้องกับประเพณีและคติความเชื่อต่างๆ ของท้องถิ่นพื้นเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ อันอาจให้คุณให้โทษต่อมนุษย์ได้

คำสำคัญ : ไบเสมา, ทวารวดี, ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาษาอังกฤษ

ส่วนที่ 1

<u>Research Title</u>	Sema Stones in Dvaravati Art of Northeastern Thailand
<u>Researcher</u>	Assistant Professor Rungroj Thamrungraeng, Ph.D. (Project Leader) Faculty of Archaeology Silpakorn University
<u>Research Grants</u>	Fiscal Budget of Year 2012, Research and Development Institute, Silpakorn University
<u>Year of completion</u>	2014
<u>Type of research</u>	Basic Research
<u>Subjects (based NRCT)</u>	Philosophy

ส่วนที่ 2 Abstract

The results of the research are as follows:

1. The sema stones of each valley in Northeastern Thailand not only has their own unique features, but also share some common styles.

2. Those stones were closely related with the Buddhist beliefs. Some functioned as the boundary markers of a sacred place, made according to Vinaya and its commentary. Moreover, it is discovered that they were involved with Buddhist merit-making activities.

3. The carved illustrations on the sema stones have various meanings, and at the same time reflect their contemporary traditions.

4. The illustration of a pot with a conical top, which was previously called pot-shaped stupa, was actually votive offerings, the function of which was similar to purnakalasha of the India culture and rice offerings of the Thai culture.

5. The sema stones were also related with local traditions and beliefs. One was the belief of ancestor and supernatural spirits which were able to have either bad or good impact on human beings. Some stones functioned as land markers.

Key words : Sema, Dvaravati Art

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง “หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” ฉบับนี้ สำเร็จลงได้จากความรู้และความช่วยเหลือจากบุคคลและหน่วยงานต่างๆ หลายฝ่าย ดังนี้

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สันติ เล็กสุขุม ผู้ให้ความรู้และแง่คิดดีๆ ในการวิจัยด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเสมอ

ดร.นันทนา ชุตินวงศ์ ผู้ให้คำปรึกษาและแง่คิดในเรื่องคติความเชื่อต่างๆ

ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้ให้คำปรึกษาต่างๆ นับแต่เริ่มขอทุนการวิจัย และยังเป็นผู้สนับสนุนให้ผู้วิจัยได้ค้นคว้าเกี่ยวกับวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างต่อเนื่อง

รองศาสตราจารย์ ดร.เชษฐดิตต์สัญชลี หัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่แลกเปลี่ยนความคิดเห็นในหลายๆประเด็น

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ แห่งภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ผู้ให้คำปรึกษาเรื่องจารึกโบราณในภาคอีสาน

อาจารย์พัศวีสิริ เปรมกุลนันท์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้ร่วมเดินทางสำรวจและจัดทำแผนผังหลักหินแหล่งต่างๆ อีกทั้งยังให้มุมมองที่เป็นประโยชน์ยิ่ง

คุณภาวิดา จินประพัฒน์ผู้ร่วมสำรวจเก็บข้อมูล อีกทั้งยังวาดภาพลายเส้นและแผนผังประกอบทำให้เนื้อหาเข้าใจง่ายขึ้น

นักโบราณคดีประจำสำนักโบราณคดีต่างๆ และภัณฑารักษ์ประจำพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เอื้อเพื่อข้อมูลอันเป็นประโยชน์ยิ่ง

สุดท้ายใคร่ขอขอบคุณสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยเรื่องนี้

คำนำ

หลักหินซึ่งนิยมเรียกกันว่าไบเซมาหรือหินตั้งนับเป็นเอกลักษณ์ทางศิลปวัฒนธรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย ด้วยเหตุที่มีความแตกต่างทั้งทางรูปแบบและคติความเชื่อไปจากศิลปวัฒนธรรมจากกัมพูชา แต่มีรูปแบบและคติทางพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับศิลปวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลาง ทำให้เกิดความนิยมจัดกลุ่มให้หลักหินเหล่านี้เป็นศิลปะทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

เรื่องราวของหลักหิน-ไบเซมาทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับการศึกษาค้นคว้ามาอย่างยาวนานแล้ว ข้อมูลและข้อสันนิษฐานต่างๆ นานาที่นักวิชาการท่านต่างๆ ได้เคยนำเสนอไว้ทำให้เห็นเรื่องราวแง่มุมต่างๆ ที่รายรอบหลักหินเหล่านี้ได้เป็นอย่างดี เป็นต้นว่า ความสัมพันธ์กับประเพณีพุทธศาสนา เหตุการณ์ในพุทธประวัติและชาดกที่นำมาสลักบนหลักหิน ความสัมพันธ์กับประเพณีท้องถิ่นต่างๆ แต่ขณะเดียวกันก็ยังมีเรื่องราวอีกหลายอย่างที่ไม่ชัดเจน หรือยังไม่ได้มีการวิเคราะห์อย่างละเอียด

งานวิจัยเรื่อง “หลักหิน-ไบเซมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” ฉบับนี้มุ่งเน้นการศึกษาในประเด็นต่างๆ ให้ลึกและชัดเจนขึ้น แม้ในภาพใหญ่จะได้คำตอบที่ไม่ต่างไปจากที่นักวิชาการท่านต่างๆ ได้เคยนำเสนอไว้ก่อน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาและความสัมพันธ์กับความเชื่อท้องถิ่นพื้นเมือง แต่งานวิจัยฉบับนี้ยังได้วิเคราะห์บางประเด็นให้ลึกลงไป ทำให้ได้ข้อมูลและข้อสันนิษฐานใหม่ๆ เช่น การจำแนกรูปแบบที่นิยมในแต่ละพื้นที่ วิธีสังเกตว่าหลักหินกลุ่มใดควรเป็นนิมิตของพัทธสีมา ความหลากหลายของพัทธสีมาสงฆ์แบบต่างๆ หลักหินเกี่ยวข้องกับ การสร้างสมบุญกุศลได้อย่างไร ภาพสลักเล่าเรื่องในพุทธศาสนาสะท้อนสังคมวัฒนธรรมประการใดได้บ้าง การเชื่อมโยงภาพหม้อต่อด้วยกรวยเข้ากับเครื่องบวงสรวงบูชา เป็นต้น

หวังเป็นอย่างยิ่งว่างานวิจัยฉบับนี้จะช่วยให้เห็นเรื่องราวของหลักหิน-ไบเซมาทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากยิ่งขึ้น

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

สารบัญ

บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๔
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย.....	๔
๑.๔ วิธีการดำเนินการวิจัย และสถานที่ทำการทดลอง /เก็บข้อมูล.....	๔
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๕
๑.๖ ทบทวนวรรณกรรม	๕
๑.๖.๑ ทบทวนแนวทางหรือวิธีการค้นคว้าวิจัย	๕
๑.๖.๒ ทบทวนแนวความคิดที่ใช้ศึกษา	๑๑
๑.๗ ข้อตกลงเบื้องต้น	๑๕
บทที่ ๒ การกระจายตัวและรูปแบบของหลักหิน	๑๖
๒.๑ การกระจายตัวและแหล่งสำคัญที่ใช้ศึกษา	๑๖
๒.๑.๑ ลุ่มน้ำมูลตอนต้น	๑๙
๒.๑.๒ ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง	๒๒
๒.๑.๓ ลุ่มน้ำมูลตอนปลาย	๒๒
๒.๑.๔ ลุ่มน้ำชีตอนต้น	๒๓
๒.๑.๕ ลุ่มน้ำชีตอนกลาง	๒๖
๒.๑.๖ ลุ่มน้ำชีตอนปลาย	๒๗
๒.๑.๗ ลุ่มน้ำโขงตอนต้น	๒๙
๒.๑.๘ ลุ่มน้ำโขงตอนกลาง	๓๐
๒.๑.๙ ลุ่มน้ำโขงตอนปลาย	๓๑
๒.๒ รูปแบบและลวดลายโดยทั่วไปของหลักหิน	๓๒
๒.๓ เอกลักษณะของการประดับตกแต่งหลักหินในแต่ละลุ่มน้ำ	๓๙
๒.๓.๑ ลุ่มน้ำมูลตอนต้น	๓๙
๒.๓.๒ ลุ่มน้ำมูลตอนกลางและตอนปลาย	๔๐
๒.๓.๓ ลุ่มน้ำชีตอนต้น	๔๐
๒.๓.๔ ลุ่มน้ำชีตอนกลาง	๔๒

๒.๓.๕	ลุ่มน้ำชีตอนปลาย	๔๔
๒.๓.๖	ลุ่มน้ำโขงตอนต้น	๔๖
๒.๓.๗	ลุ่มน้ำโขงตอนกลาง	๔๗
๒.๓.๘	ลุ่มน้ำโขงตอนปลาย	๔๘
๒.๔	สรุปและเสนอแนะ	๔๘
บทที่ ๓	บทบาทของหลักหินในฐานะที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อในพุทธศาสนา ..	๔๙
๓.๑	การเป็นนิมิตเขตพัทธสีมาของสงฆ์	๔๙
๓.๑.๑	“นิมิต” และ “พัทธสีมา” ในพระวินัยปิฎกและอรรถกถา	๕๐
๓.๑.๒	หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือในฐานะนิมิตของพัทธสีมา	๕๖
๓.๒	การเป็นวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศล	๗๒
๓.๒.๑	จารึกภาษามอญโบราณบนหลักหินกับการสร้างสมบุญกุศล	๗๒
๓.๒.๒	หลักหินในฐานะเครื่องสร้างสมบุญกุศลในพุทธศาสนา	๘๒
๓.๓	คติและความหมายของภาพธรรมจักรบนหลักหิน	๙๐
๓.๓.๑	หลักหินสลักภาพธรรมจักรในฐานะปูชนียวัตถุ.....	๙๘
๓.๓.๒	ความหมายแฝงของภาพธรรมจักรบนหลักหิน	๙๙
๓.๔	สรุปและเสนอแนะ	๑๐๓
บทที่ ๔	สังคมและวัฒนธรรมผ่านภาพพุทธประวัติและชาดกบนหลักหิน	๑๐๕
๔.๑	บทบาทของภรรยาที่พึงปฏิบัติต่อสามี	๑๐๕
๔.๑.๑	ความซื่อสัตย์และรักเดียวใจเดียวจากพุทธประวัติ ตอนโปรดพระนางพิมพา.....	๑๐๕
๔.๑.๒	ความรักและการให้เกียรติสามี: การวิเคราะห์จากเรื่องเวสสันดรชาดก	๑๑๐
๔.๒	พระคุณของมารดาและการตอบแทนคุณ	๑๑๒
๔.๒.๑	พระคุณของมารดาและการตอบแทนพระคุณ ผ่านภาพโสณนันทชาดก.....	๑๑๒
๔.๒.๒	มาตุโปสกชาดก: พญาช้างเผือกกตัญญูเลี้ยงดูมารดา	๑๑๗
๔.๓	สตรีเสมือนตั้งเทพี	๑๑๙
๔.๔	สรุปและเสนอแนะ	๑๒๒

บทที่ ๕ บทบาทต่าง ๆ ของหลักหินและความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่ออื่น ๆ	๑๒๔
๕.๑ มองพิธีกรรมอันหลากหลายผ่านภาพเครื่องบวงสรวงบูชา(หม้อต่อด้วยกรวย)	
บนหลักหิน	๑๒๔
๕.๑.๑ ภาพหม้อต่อด้วยกรวยแบบต่าง ๆ	๑๒๗
๕.๑.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างภาพหม้อต่อด้วยกรวยกับปูรณกลศ	๑๔๐
๕.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างภาพหม้อต่อด้วยกรวยกับบายศรี	๑๔๔
๕.๑.๔ ประเพณีต่างๆ ที่รายล้อมภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหิน ...	๑๕๐
๕.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินกับความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ	๑๕๕
๕.๒.๑ หินตั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยปัจจุบันในประเทศไทย	๑๕๗
๕.๒.๒ หลักหินทวารวดีอีสานกับประเพณีบูชาบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ	๑๖๐
๕.๓ การผสมผสานระหว่างการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับประเพณีพุทธศาสนา	
ของหลักหินที่ภูพระบาท.....	๑๖๖
๕.๓.๑ เสาหินหรือเพิงหินธรรมชาติกับพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์	
ยุคก่อนประวัติศาสตร์และพุทธศาสนา.....	๑๖๗
๕.๓.๒ หลักหินรอบเพิงหินธรรมชาติกับการผสมผสาน	
ระหว่างการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับประเพณีพุทธศาสนา	๑๗๑
๕.๔ หลักหินในฐานะหลักเขต	๑๗๙
๕.๕ สรูปและเสนอแนะ	๑๘๔
 บทที่ ๖ สรูป	๑๘๕
 บรรณานุกรม	๑๘๙
 อภิธานศัพท์	๑๙๕
 ประวัติผู้วิจัย	๑๙๘

สารบัญญรูปประกอบ

รูปที่ ๑ หลักหินที่บ้านหินตั้ง ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	๒๐
รูปที่ ๒ กลุ่มหลักหินทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข ๑ เมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	๒๐
รูปที่ ๓ หลักหินวัดทรงศิรินาวาส บ้านปะเคียบ ตำบลปะเคียบ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์..	๒๑
รูปที่ ๔ ใบเสมาวัดสุพลศรัทธาราม บ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ..	๒๑
รูปที่ ๕ ใบเสมาวัดบ้านไฮ ตำบลกระแซง อำเภอกันทรลักษ์จังหวัดศรีสะเกษ	๒๒
รูปที่ ๖ ใบเสมาบ้านเตียง ตำบลเวียง อำเภอกันทรลักษ์จังหวัดศรีสะเกษ	๒๒
รูปที่ ๗ หลักหินบริเวณดอนเจ้าปู่ บ้านม่วงสามสิบ ตำบลม่วงสามสิบ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี.....	๒๓
รูปที่ ๘ หลักหินบริเวณศาลาประชาคม บ้านโพนเมืองมะทัน ตำบลหนองเหล่า อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี.....	๒๓
รูปที่ ๙ หลักหินวัดศรีปทุมคงคาราม บ้านกุดโจ่ง ตำบลนาหนองแซง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ.....	๒๔
รูปที่ ๑๐ หลักหินที่บ้านโนนหม่อง ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์จังหวัดชัยภูมิ.....	๒๕
รูปที่ ๑๑ หลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๒๕
รูปที่ ๑๒ ใบเสมาวัดไตรรงค์ บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๒๖
รูปที่ ๑๓ ใบเสมาเมืองโบราณชัยวาน บ้านโพธิ์ไชย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ไชย จังหวัดขอนแก่น.....	๒๖
รูปที่ ๑๔ หลักหินจากวัดโพธิ์ชัยเสมาราม บ้านเสมา ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๒๗
รูปที่ ๑๕ หลักหินจากวัดเทพธิดาเทวัญ บ้านเมืองไพร ตำบลเมืองไพร อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด.....	๒๗
รูปที่ ๑๖ ใบเสมาวัดอัมพวันเหนือ บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร..	๒๘
รูปที่ ๑๗ ใบเสมาธาตุกองข้าวน้อย บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.	๒๘
รูปที่ ๑๘ หลักหินในวัดโพธิ์กัญจนาราม บ้านบึงแก ตำบลบึงแก อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๒๙

รูปที่ ๑๙	หลักหินในวัดตงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้าย อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๒๙
รูปที่ ๒๐	หลักหินในวัดพัทธสีมาธรรม บ้านบึงผักก้าม ตำบลวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย.....	๒๙
รูปที่ ๒๑	หลักหินล้อมรอบคอกม้าน้อย ภูพระบาท บ้านดิว ตำบลพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๓๐
รูปที่ ๒๒	หลักหินล้อมรอบเพิงหินนกกระทา ภูพระบาท บ้านดิว ตำบลพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๓๐
รูปที่ ๒๓	หลักหินจากวัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๓๑
รูปที่ ๒๔	หลักหินจากวัดพระพุทธบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๓๑
รูปที่ ๒๕	หลักหินจากวัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร.....	๓๒
รูปที่ ๒๖	วัดมหาพรหมโพธิราช (วัดท่าวัดเหนือ) บ้านท่าวัดเหนือ ตำบลดงชน อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร.....	๓๒
รูปที่ ๒๗	หลักหินทรงแผ่นแบน จากหน้าที่ทำการอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด.....	๓๓
รูปที่ ๒๘	หลักหินทรงแผ่นแบน จากเมืองจิว บ้านชาด ตำบลเค็งใหญ่ อำเภอห้วยตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๓๓
รูปที่ ๒๙	หลักหินทรงแท่งหิน ไม่ทราบที่มา จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น..	๓๔
รูปที่ ๓๐	หลักหินทรงแท่งหิน วัดพระนอนพัฒนาราม บ้านนาโพธิ์ ตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๓๔
รูปที่ ๓๑	หลักหินทรงแท่งหินจากวัดป่าเรไร บ้านเปือยหัวดง อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๓๔
รูปที่ ๓๒	หลักหินธรรมชาติจากเมืองชัยวาน บ้านโพธิ์ไชย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ไชย จังหวัดขอนแก่น.....	๓๕
รูปที่ ๓๓	หลักหินธรรมชาติ วัดสุพลศรัทธารามบ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์.....	๓๕

รูปที่ ๓๔	หลักหินสลักเส้นนูนแบบเส้นตรงที่มีขนาดเท่ากันทั้งเส้น จากวัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้าย อำเภอมือง จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๓๖
รูปที่ ๓๕	หลักหินสลักเส้นนูนแบบกรวยยาวๆ จากธาตุก่องข้าวน้อย บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอมือง จังหวัดยโสธร.....	๓๖
รูปที่ ๓๖	หลักหินสลักเส้นนูนที่มีการตกแต่งจากอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี.....	๓๖
รูปที่ ๓๗	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอมือง จังหวัดสกลนคร.....	๓๗
รูปที่ ๓๘	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยปากกรวยประดับตกแต่งด้วยลวดลายคล้ายใบไม้ จากวัดไตรรงค์ บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๓๗
รูปที่ ๓๙	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยมีการประดับตกแต่งมากมาย จากอำเภอ หัวสะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ	๓๘
รูปที่ ๔๐	หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดศรีธรรมาราม ตำบลในเมือง อำเภอมือง จังหวัดยโสธร.....	๓๘
รูปที่ ๔๑	ใบเสมาสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดไตรรงค์ บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๓๘
รูปที่ ๔๒	หลักหินสลักรูปบุคคลในอิริยาบถยืน ภูพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์.....	๔๐
รูปที่ ๔๓	หลักหินสลักลายกนกและขอบบนทำเป็นวงโค้งจากอำเภอนโนสูง จังหวัดนครราชสีมา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย.....	๔๐
รูปที่ ๔๔	หลักหินสลักลวดลายกนกวงโค้ง จากบ้านพันลำ ตำบลสระโพนทาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๔๑
รูปที่ ๔๕	หลักหินสลักขอบนอกเป็นวงโค้งต่อเนื่อง จากเมืองชัยวาน บ้านโพธิ์ชัย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น.....	๔๑
รูปที่ ๔๖	หลักหินสลักกลีบบัวซ้อนหลายชั้นจากบ้านกุดโง้ง ตำบลนาหนองแวง อำเภอมือง จังหวัดชัยภูมิ.....	๔๒
รูปที่ ๔๗	หลักหินสลักลายกลีบบัวซ้อนชั้น จากบ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๔๒

รูปที่ ๔๘	หลักหินสลักภาพพุทธประวัติเต็มแผ่น จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๔๓
รูปที่ ๔๙	หลักหินสลักภาพชาดกเต็มแผ่น จากพระธาตุยาอุ เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๔๓
รูปที่ ๕๐	หลักหินสลักภาพชาดกเต็มแผ่นจากบ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๔๓
รูปที่ ๕๑	หลักหินทรงแท่งสี่เหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้ง ๔ ด้าน บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๔๔
รูปที่ ๕๒	ภาพเล่าเรื่องจากหลักหินทรงแท่งสี่เหลี่ยม บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๔๔
รูปที่ ๕๓	หลักหินสลักภาพธรรมจักร วัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๔๕
รูปที่ ๕๔	หลักหินสลักภาพธรรมจักร วัดโพธิ์ศรี บ้านเปือยหัวดง ตำบลเปือย อำเภอลืออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๔๕
รูปที่ ๕๕	หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย วัดพัทธสีมาราม บ้านบุงผักก้าม ตำบลวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย.....	๔๖
รูปที่ ๕๖	หลักหินสลักภาพเล่าเรื่องไว้ที่โคน บริเวณบวชพระปู่ ใกล้พระพุทธบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๔๗
รูปที่ ๕๗	หลักหินสลักภาพเล่าเรื่องไว้ที่โคน วัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๔๗
รูปที่ ๕๘	หลักหินสลักภาพเล่าเรื่องไว้ที่โคน วัดโนนศิลาอาสน์ (จากรูปที่ ๕๗).....	๔๗
รูปที่ ๕๙	จารึกสถาปนาสีมา จากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๕๗
รูปที่ ๖๐	จารึกเกษตรสมบูรณ์ พบจากหน้าว่าการอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย.....	๕๘
รูปที่ ๖๑	กลุ่มหินปักซ้อน ๓ ชั้น บริเวณบวชพระปู่ พระพุทธบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๖๐
รูปที่ ๖๒	กลุ่มหลักหินปักซ้อนกัน ๓ ชั้น ที่เมืองชัยวานบ้านโพธิ์ชัย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น.....	๖๒

รูปที่ ๖๓	หลักหินซ้อนกัน ๓ ชั้น ล้อมรอบวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	๖๓
รูปที่ ๖๔	หลักหินปักล้อมรอบโบราณสถานหมายเลข ๓ เมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	๖๕
รูปที่ ๖๕	หลักหินปักล้อมรอบโบราณสถานหมายเลข ๔ เมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	๖๕
รูปที่ ๖๖	กลุ่มหลักหินกลุ่มหนึ่ง กลางเมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	๖๗
รูปที่ ๖๗	หลักหินซ้อน ๒ ชั้น วัดป่าศรีวิไล บ้านโคกสูง ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอสรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู.....	๖๗
รูปที่ ๖๘	ลานหินหน้าวัดพ่อตา ภูพระบาท ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๖๘
รูปที่ ๖๙	กลุ่มหลักหินวัดหนองสระพังบ้านบัวสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น.....	๖๙
รูปที่ ๗๐	หลักหินจากยอดภูน้อย บ้านภูน้อย ตำบลนากลาง อำเภอนากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู.....	๗๑
รูปที่ ๗๑	จารึกวัดสว่างวัฒนาการอำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๗๔
รูปที่ ๗๒	จารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๗๔
รูปที่ ๗๓	จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๑ พบที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น บ้านแก้ง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๗๖
รูปที่ ๗๔	จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๒ บ้านธาตุสามหมื่น ตำบลบ้านแก้ง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๗๖
รูปที่ ๗๕	จารึกบ้านดอนแก้ว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๗๖
รูปที่ ๗๖	จารึกโนนศิลา ๑ จากวัดโนนศิลา บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น.....	๗๘
รูปที่ ๗๗	จารึกโนนศิลา ๒ จากวัดโนนศิลา บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น.....	๗๘
รูปที่ ๗๘	จารึกโนนศิลา ๓ จากวัดโนนศิลา บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น.....	๗๘
รูปที่ ๗๙	จารึกบนใบเสมาบ้านพันนา พบจากบ้านพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัด.....	๗๘

รูปที่ ๘๐	หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนรับฟอนหญ้าจากโสตถิยพราหมณ์ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม อำเภอภูกมดใส จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๘๗
รูปที่ ๘๑	หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนนาคปรก จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม อำเภอภูกมดใส จังหวัดกาฬสินธุ์จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น....	๘๗
รูปที่ ๘๒	หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระเจ้าพิมพิสาร จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม อำเภอภูกมดใส จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๘๘
รูปที่ ๘๓	หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนรับผลสมอจากพระอินทร์ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม อำเภอภูกมดใส จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๘๘
รูปที่ ๘๔	ภาพชาดกจากหลักหินบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธรบาทบัวบาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๘๙
รูปที่ ๘๕	หลักหินจากยอดภูน้อย บ้านภูน้อย ตำบลนากลาง อำเภอเมือง จังหวัดหนองบัวลำภู.	๘๙
รูปที่ ๘๖	หลักหินสลักภาพกฐินตัดชาดก พระธาตุยาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภูกมดใส จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๘๙
รูปที่ ๘๗	ธรรมจักรและกวางหมอบจากจังหวัดนครปฐม จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	๙๒
รูปที่ ๘๘	เสารับธรรมจักรจากเมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุทอง.....	๙๒
รูปที่ ๘๙	ธรรมจักรหินวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	๙๒
รูปที่ ๙๐	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดหนองสระพัง บ้านบัวสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๙๔
รูปที่ ๙๑	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๙๔
รูปที่ ๙๒	ภาพขยายธรรมจักรบนหลักหินจากบ้านพันลำ (จากรูปที่ ๙๑).....	๙๔
รูปที่ ๙๓	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านดาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร..	๙๕
รูปที่ ๙๔	ภาพขยายธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ศรีมงคล (จากรูปที่ ๙๓).....	๙๕

รูปที่ ๙๕	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๙๕
รูปที่ ๙๖	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดศรีธรรมาราม อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๙๖
รูปที่ ๙๗	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี.....	๙๖
รูปที่ ๙๘	ธรรมจักรบนหลักหินจากภูพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์.....	๙๖
รูปที่ ๙๙	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ย้อย บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์.....	๙๖
รูปที่ ๑๐๐	ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดศรีธาตุการาม อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร...	๙๗
รูปที่ ๑๐๑	ธรรมจักรบนหลักหินจากเขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชา.....	๙๗
รูปที่ ๑๐๒	แผ่นเงินดุนนูนรูปธรรมจักร พบจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม.....	๑๐๑
รูปที่ ๑๐๓	แผ่นเงินดุนนูนรูปธรรมจักร พบจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม.....	๑๐๑
รูปที่ ๑๐๔	แผ่นเงินดุนนูนรูปธรรมจักร พบจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม.....	๑๐๑
รูปที่ ๑๐๕	หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๐๖
รูปที่ ๑๐๖	ภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพาบนหลักหิน จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (จากรูปที่ ๑๐๕).....	๑๐๖
รูปที่ ๑๐๗	หลักหินสลักภาพเวสสันดรชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๑๐
รูปที่ ๑๐๘	หลักหินสลักเรื่องโสณนันทชาดก จากอำเภอภูผินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๑๓
รูปที่ ๑๐๙	หลักหินสลักภาพมาตุโปสกชาดก พบจากอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย.....	๑๑๘

รูปที่ ๑๑๐	หลักหินสลักภาพมาตุโปสกชาดก พบจากวัดบ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๑๘
รูปที่ ๑๑๑	หลักหินสลักภาพคชลักษณ์ หรืออภิชะกศรี จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น.....	๑๒๑
รูปที่ ๑๑๒	หลักหินสลักภาพราชขลักษ์มี จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๒๑
รูปที่ ๑๑๓	ปูนปั้นรูปพระลักษณ์ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๒๒
รูปที่ ๑๑๔	สลูปลูกจากจังหวัดนครปฐม จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	๑๒๖
รูปที่ ๑๑๕	พระพุทธรูปขนาบข้างด้วยสลูปลูกทรงหม้อน้ำ พบจากเมืองศรีมโหสถ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี.....	๑๒๖
รูปที่ ๑๑๖	ภาพสลักสลูปลูกทรงหม้อน้ำ (จากรูปที่ ๑๑๕).....	๑๒๖
รูปที่ ๑๑๗	สลูปลูกสำริดจากเมืองศรีเทพ อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์.....	๑๒๗
รูปที่ ๑๑๘	สลูปลูกสำริดจากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม.....	๑๒๗
รูปที่ ๑๑๙	หลักหินสลักรูปสลูปลูกจากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม.....	๑๒๗
รูปที่ ๑๒๐	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัด อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร.....	๑๒๘
รูปที่ ๑๒๑	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธรบาทบัวบาน ตำบลบางพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๒๘
รูปที่ ๑๒๒	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๒๘
รูปที่ ๑๒๓	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๒๙
รูปที่ ๑๒๔	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากธาตุก่องิ้วน้อย บ้านดาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๒๙
รูปที่ ๑๒๕	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๒๙
รูปที่ ๑๒๖	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย.....	๑๓๐

รูปที่ ๑๒๗	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๓๐
รูปที่ ๑๒๘	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านเปือยหัวดง อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี.....	๑๓๑
รูปที่ ๑๒๙	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี.....	๑๓๑
รูปที่ ๑๓๐	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดบึงขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๓๒
รูปที่ ๑๓๑	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดศรีธรรมาราม อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร...	๑๓๒
รูปที่ ๑๓๒	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดหนองสระพัง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น...	๑๓๒
รูปที่ ๑๓๓	หลักหินสลักภาพหม้อมีพวยต่อด้วยกรวย จากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๓๒
รูปที่ ๑๓๔	ภาพหม้อมีพวย (ภาพขยายจากรูปที่ ๑๓๓).....	๑๓๒
รูปที่ ๑๓๕	หลักหินสลักภาพพานต่อด้วยกรวย จากวัดป่าศรีวิไล อำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู.....	๑๓๓
รูปที่ ๑๓๖	หลักหินสลักภาพกรวยและพานพุ่ม จากวัดโนนศิลา อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น...	๑๓๓
รูปที่ ๑๓๗	หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดศรีธรรมาราม อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๓๔
รูปที่ ๑๓๘	หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร.....	๑๓๔
รูปที่ ๑๓๙	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง จากวัดโพธิ์ย้อย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์.....	๑๓๕
รูปที่ ๑๔๐	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง จากวัดสุพลศรีทธารธรรม อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์.....	๑๓๖
รูปที่ ๑๔๑	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง จากวัดบ้านคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๓๖
รูปที่ ๑๔๒	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูงที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมาราม อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย.....	๑๓๖
รูปที่ ๑๔๓	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูงที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมา อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย.....	๑๓๗

รูปที่ ๑๔๔	หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากวัดศิรินาวาส อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์.....	๑๓๘
รูปที่ ๑๔๕	หลักหินสลักภาพกรวย จากวัดศรีสะเกษ จังหวัดบุรีรัมย์.....	๑๓๘
รูปที่ ๑๔๖	หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากวัดโพธิ์ศรี อำเภอสี้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๑๓๘
รูปที่ ๑๔๗	หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๓๙
รูปที่ ๑๔๘	หลักหินสลักภาพกรวย จากวัดกลางศรีเชียงใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร.....	๑๓๙
รูปที่ ๑๔๙	หลักหินสลักภาพกรวย จากบ้านเสมา อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	๑๓๙
รูปที่ ๑๕๐	กลศในพิธีของชาวอินเดียในปัจจุบัน.....	๑๔๐
รูปที่ ๑๕๑	กลศในพิธีของชาวอินเดียในปัจจุบัน.....	๑๔๐
รูปที่ ๑๕๒	กลศซ้อนชั้นในพิธีกรรมของชาวปากีสถานในปัจจุบัน.....	๑๔๑
รูปที่ ๑๕๓	สตรีชาวอินเดียเทินกลศ.....	๑๔๑
รูปที่ ๑๕๔	กลศซ้อนชั้นในงานแต่งงานของชาวอินเดีย.....	๑๔๑
รูปที่ ๑๕๕	ภาพพระคิวะและพระอุมาพร้อมด้วยเทพเจ้าอื่นๆ ถ้าเอลโลราที่ ๒๙ ประเทศอินเดีย ปรากฏภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวยอยู่ที่มุมด้านล่าง.....	๑๔๓
รูปที่ ๑๕๖	ภาพหม้อซ้อนกัน ๓ ชั้น ต่อด้วยกรวย (จากภาพที่ ๑๕๕).....	๑๔๓
รูปที่ ๑๕๗	ภาชนะบรรจุพระบรมสารีริกธาตุจากหมู่บ้านปิปراهะ ประเทศอินเดีย.....	๑๔๓
รูปที่ ๑๕๘	บุคคลเทินหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์.....	๑๔๓
รูปที่ ๑๕๙	กรวยบรรจุดอกไม้บูชา.....	๑๔๕
รูปที่ ๑๖๐	บายศรีปากชาม.....	๑๔๗
รูปที่ ๑๖๑	บายศรีต้นหรือบายศรีชั้น.....	๑๔๗
รูปที่ ๑๖๒	บายศรีบูชาหลักเมืองจังหวัดขอนแก่น.....	๑๔๙
รูปที่ ๑๖๓	บายศรีบูชาพระพุทธรูป วัดสันติธรรมบรรพต ภูน้อย อำเภอนากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู.....	๑๔๙
รูปที่ ๑๖๔	หมากเบงบูชาพระพุทธรูป วัดบ้านคอนสวรรค์ อำเภอกอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๔๙
รูปที่ ๑๖๕	หลักหินสลักภาพพระพุทธรูปและหม้อต่อด้วยกรวย จากเมืองเสมา อำเภอสุงเนิน จังหวัดนครราชสีมา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิรวงศ์....	๑๕๓
รูปที่ ๑๖๖	หินตั้งจากเมืองหัวเมือง แขวงหัวพัน ประเทศลาว.....	๑๕๘

รูปที่ ๑๖๗	หินตั้งจากแบริงหลวงน้ำทา ประเทศลาว จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติลาว..	๑๕๘
รูปที่ ๑๖๘	หินตั้งที่หอผี เมืองวังเวียง แขวงเวียงจันทน์ ประเทศลาว.....	๑๕๙
รูปที่ ๑๖๙	หลักหินจากวัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๑๖๑
รูปที่ ๑๗๐	หลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมมมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพหนอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๖๑
รูปที่ ๑๗๑	หลักเมืองขอนแก่น.....	๑๖๓
รูปที่ ๑๗๒	หลักเมืองชุมแพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๑๖๓
รูปที่ ๑๗๓	หลักเมืองภูเขียว อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๖๓
รูปที่ ๑๗๔	หลักเมืองวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย.....	๑๖๓
รูปที่ ๑๗๕	หลักบ้านคำสร้างเที่ยง ตำบลคำสร้างเที่ยง อำเภอสามชัย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๑๖๔
รูปที่ ๑๗๖	หลักเมืองโบราณ วัดเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด.....	๑๖๔
รูปที่ ๑๗๗	เจวิด.....	๑๖๕
รูปที่ ๑๗๘	หลักหินสลักภาพบุคคลน้าเกรงขาม วัดเทวฤทธิ์สุวิมมมังคลาราม บ้านพันลำ อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๖๖
รูปที่ ๑๗๙	หลักหินสลักภาพบุคคลน้าเกรงขามภูพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์.....	๑๖๖
รูปที่ ๑๘๐	ยุงฉางนายพราน ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๖๗
รูปที่ ๑๘๑	เพิงหินซึ่งเป็นที่ตั้งของถ้ำวัวและถ้ำคน ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี....	๑๖๘
รูปที่ ๑๘๒	ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ถ้ำคน ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.	๑๖๘
รูปที่ ๑๘๓	ถ้ำมือแดง (หีบศพท้าววงพาน-หีบศพพ่อดา) ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๖๘
รูปที่ ๑๘๔	ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เพิงหินข้างบ่อน้ำนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๖๘
รูปที่ ๑๘๕	โนนสาวเอ้ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๖๙
รูปที่ ๑๘๖	ถ้ำเก็ง ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๖๙
รูปที่ ๑๘๗	ถ้ำพระ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๐
รูปที่ ๑๘๘	วัดลูกเขย ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๐
รูปที่ ๑๘๙	หีบศพนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๑

รูปที่ ๑๙๐	หอนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๒
รูปที่ ๑๙๑	ภูนางอุสา (กีนางอุสา) ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๓
รูปที่ ๑๙๒	หลักหินปักใกล้ๆ ถ้ำพระ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๔
รูปที่ ๑๙๓	ถ้ำฤๅษี ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๕
รูปที่ ๑๙๔	คอกม้าน้อย ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๖
รูปที่ ๑๙๕	เพิงหินนกกระทา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๗
รูปที่ ๑๙๖	หลักหินพบกลางทุ่งนาบ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.	๑๗๘
รูปที่ ๑๙๗	หลักหินกลางทุ่งนาจากบริเวณหนองหินตั้ง ตำบลบ้านยาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๗๙
รูปที่ ๑๙๘	หลักหินสลักภาพพระพุทธรูปจากบ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย....	๑๘๑
รูปที่ ๑๙๙	หลักหินสลักภาพศิพินาดก จากวัดสาวสุวรรณ บ้านเวียงคุก ตำบลเวียงคุก อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย.....	๑๘๑

สารบัญญภาพลายเส้น

ภาพลายเส้นที่ ๑ พื้นที่ลุ่มน้ำต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	๑๗
ภาพลายเส้นที่ ๒ แสดงรูปทรงและสัดส่วนด้านกว้างกับด้านหนาของหลักหินทรงแผ่นแบน (จากรูปที่ ๒๘).....	๓๓
ภาพลายเส้นที่ ๓ แสดงรูปทรงและสัดส่วนของหลักหินทรงแท่งหิน (จากภาพที่ ๒๙).....	๓๔
ภาพลายเส้นที่ ๔ แสดงรูปทรงและสัดส่วนของหลักหินทรงแท่งหิน (จากภาพที่ ๓๐).....	๓๔
ภาพลายเส้นที่ ๕ หลักหินธรรมชาติ(จากภาพที่ ๓๓).....	๓๕
ภาพลายเส้นที่ ๖ หลักหินสลักเส้นนูนที่มีการตกแต่ง (จากรูปที่ ๓๖).....	๓๖
ภาพลายเส้นที่ ๗ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยปากกรวยประดับตกแต่ง ด้วยลวดลายคล้ายใบไม้(จากรูปที่ ๓๘).....	๓๗
ภาพลายเส้นที่ ๘ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยมีการประดับตกแต่งมากมาย (จากรูปที่ ๓๙).....	๓๘
ภาพลายเส้นที่ ๙ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย (จากรูปที่ ๔๐).....	๓๘
ภาพลายเส้นที่ ๑๐ หลักหินสลักลายกระหนกและขอบบนทำเป็นวงโค้ง(จากรูปที่ ๔๓).....	๔๐
ภาพลายเส้นที่ ๑๑ หลักหินสลักลวดลายกระหนกวงโค้ง(จากรูปที่ ๔๔).....	๔๑
ภาพลายเส้นที่ ๑๒ หลักหินสลักลายกลีบบัวซ้อนชั้น (จากรูปที่ ๔๗).....	๔๒
ภาพลายเส้นที่ ๑๓ หลักหินสลักภาพธรรมจักร วัดดงเฒ่าเก่า (จากรูปที่ ๕๓).....	๔๕
ภาพลายเส้นที่ ๑๔ หลักหินสลักภาพธรรมจักร วัดโพธิ์ศรี (จากรูปที่ ๕๔).....	๔๕
ภาพลายเส้นที่ ๑๕ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย วัดพัทธสีมาราม (จากภาพที่ ๕๕).....	๔๖
ภาพลายเส้นที่ ๑๖ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย วัดพัทธสีมาราม (ด้านหลังของภาพที่ ๕๕).....	๔๖
ภาพลายเส้นที่ ๑๗ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม (จากรูปที่ ๙๑)..	๙๔
ภาพลายเส้นที่ ๑๘ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ศรีมงคล (จากรูปที่ ๙๓).....	๙๕
ภาพลายเส้นที่ ๑๙ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดบึงขุมเงิน (จากรูปที่ ๙๕).....	๙๕
ภาพลายเส้นที่ ๒๐ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ย้อย (จากรูปที่ ๙๙).....	๙๖
ภาพลายเส้นที่ ๒๑ ธรรมจักรบนหลักหินจากเขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชา.....	๙๗
ภาพลายเส้นที่ ๒๒ ธรรมจักรบนหลักหินจากเขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชา.....	๙๗

ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๓	ธรรมจักรบนหลักหินจากเขาคมนมกุลเลน ประเทศกัมพูชา.....	๙๗
ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๔	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านเชียง จังหวัดขอนแก่น (จากรูปที่ ๑๒๓).....	๑๒๙
ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๕	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ (จากรูปที่ ๑๒๖).....	๑๓๐
ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๖	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดโพธิ์ศรีมงคล (จากรูปที่ ๑๒๗).....	๑๓๐
ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๗	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านเปือยหัวดง (จากรูปที่ ๑๒๘).	๑๓๑
ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๘	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดบึงขุมเงิน (จากรูปที่ ๑๓๐).....	๑๓๒
ภาพถ่ายเส้นที่ ๒๙	หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดศรีธรรมาราม (จากรูปที่ ๑๓๗).....	๑๓๔
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๐	หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน (จากรูปที่ ๑๓๘)	๑๓๔
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๑	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง จากวัดโพธิ์น้อย (จากรูปที่ ๑๓๙).....	๑๓๕
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๒	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง ที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมาราม (จากรูปที่ ๑๔๒).....	๑๓๖
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๓	หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง ที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมา (จากรูปที่ ๑๔๓).....	๑๓๗
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๔	หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากวัดศิรินาวาส (จากรูปที่ ๑๔๔)..	๑๓๘
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๕	หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากวัดโพธิ์ศรี อำเภอเสลภูมิ อำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ (จากรูปที่ ๑๔๖).....	๑๓๘
ภาพถ่ายเส้นที่ ๓๖	หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี (จากรูปที่ ๑๔๗).....	๑๓๙

สารบัญแผนผัง

แผนผังที่ ๑ แสดงภาพสมมติตามพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค)	๕๒
สีมาขนาดใหญ่ ๓ โยชน์.....	๕๒
แผนผังที่ ๒ แสดงภาพสมมติตามพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค)	
สีมัล้อมรอบวัดใดวัดหนึ่ง.....	๕๒
แผนผังที่ ๓ แสดงภาพสมมติตามคัมภีร์สมันตปาสาทิกา	
ประกอบด้วยชั้นหีสมา สีมันตริก และมหาสีมา.....	๕๕
แผนผังที่ ๔ แผนผังกลุ่มหลักหินบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธรบาทบัวบาน	
บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๖๑
แผนผังที่ ๕ ลานหินหน้าวัดพ่อตา ภูพระบาท ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี	๖๘
แผนผังที่ ๖ กลุ่มหลักหินที่วัดหนองสระพัง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น.....	๖๙
แผนผังที่ ๗ กลุ่มหลักหินกลุ่มที่ ๑ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม	
อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๗๐
แผนผังที่ ๘ กลุ่มหลักหินกลุ่มที่ ๒ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม	
อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	๗๐
แผนผังที่ ๙ หลักหินจากวัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า	
อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ.....	๑๖๒
แผนผังที่ ๑๐ หลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ	
ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์จังหวัดชัยภูมิ.....	๑๖๒
แผนผังที่ ๑๑ หอนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๒
แผนผังที่ ๑๒ กุ๋นางอุสา (กีนางอุสา) ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๓
แผนผังที่ ๑๓ วัดลูกเขยภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๔
แผนผังที่ ๑๔ ถ้ำฤาษี ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๕
แผนผังที่ ๑๕ คอกม้าน้อย ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๖
แผนผังที่ ๑๖ เฝิงหินนกระทา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี.....	๑๗๗

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมประการสำคัญของทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ การทำหลักหินปักบนพื้นดิน ซึ่งนักวิชาการนิยมเรียกกันว่า ไบเสมา เพราะโดยส่วนใหญ่มีรูปแบบเป็นแผ่นแบน รูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดแหลม แลดูคล้ายกลีบบัว เทียบได้กับไบเสมาล้อมรอบอุโบสถสมัยสุโขทัย ออยุธยา และรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม หินเหล่านี้บางครั้งอยู่ในรูปทรงอื่น เช่น แท่งเสาสี่เหลี่ยมหรือหลายเหลี่ยมที่มียอดแหลม แท่งหินที่ไม่มีรูปทรงแน่นอน ทำให้นักวิชาการบางท่านเรียกว่า หินตั้ง

ที่ผ่านมา มีนักวิชาการหลายท่านได้ศึกษาแง่มุมต่างๆ ของหลักหินเหล่านี้ไว้แล้ว งานเหล่านั้นทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจใหม่ๆ ที่กว้างขวางและลึกซึ้งมากขึ้นตามลำดับ แต่ปัญหาสำคัญๆ ที่ยังไม่มีการตอบหรือยังไม่มีความกระจ่างก็มีมากเช่นกัน เช่น ประเพณีการทำหลักหินเหล่านี้เกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร นักวิชาการบางกลุ่ม เช่น ชิน อยู่ดี เชื่อว่าเป็นประเพณีที่มีมาแล้วตั้งแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์ ตามวัฒนธรรมที่เรียกกันว่า หินใหญ่ (Megalith) หรือหินตั้ง^๑ ขณะที่นักวิชาการบางกลุ่มเชื่อว่าเป็นหลักฐานในสมัยประวัติศาสตร์แล้ว เพราะผลจากการขุดค้นทางโบราณคดีเผยให้เห็นว่าหลักหินเหล่านี้มีเคยพบอยู่ในชั้นดินก่อนประวัติศาสตร์เลย อีกทั้งรูปแบบของหลักหินก็เป็นแบบศิลปะทวารวดี หลายไบมีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสลักภาพพุทธประวัติหรือชาดก เหล่านี้ล้วนเป็นหลักฐานที่บ่งว่าหลักหินเหล่านี้สร้างขึ้นในสมัยประวัติศาสตร์แล้วทั้งสิ้น บางท่านจึงเสนอว่า ความพยายามกำหนดอายุให้อยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเชื่อมโยงแนวความคิดการสร้างเช่นเดียวกันกับวัฒนธรรมหินใหญ่อื่นๆ ในโลกอาจต้องทบทวน^๒

นักวิชาการหลายท่านพยายามศึกษาหลักหินในแง่มุมต่างๆ หากกล่าวในภาพรวมจะพบว่าสามารถแบ่งแนวทางหรือวิธีการศึกษาวิจัยหลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เป็น ๔ แนวทาง (รายละเอียดจะกล่าวอีกครั้งในบททวนวรรณกรรม) คือ

๑. การศึกษาในภาพรวมโดยใช้ข้อมูลการสำรวจ

^๑ ชิน อยู่ดี, “วัฒนธรรมหินใหญ่ในประเทศไทย” ศิลปากร ปีที่ ๘, ฉบับที่ ๖ (มีนาคม ๒๕๐๘), หน้า ๖๒-๖๗.

^๒ หนึ่งในนักวิชาการที่ไม่เห็นด้วยกับการเชื่อมโยงหลักหินทวารวดีอีสานเข้ากับวัฒนธรรมหินใหญ่ โดยมีแนวคิดเช่นเดียวกับวัฒนธรรมหินใหญ่อื่นๆ คือ Stephen A. Murphy ดูรายละเอียดใน, Stephen A. Murphy, “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE” (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010), pp. 365-372.

๒. การศึกษาหลักหินใดหลักหินหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเน้นการแปลความภาพสลักในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ
๓. การศึกษาหลักหินกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี
๔. การศึกษาจารึกบนหลักหิน

สำหรับแนวทางแรก การศึกษาในภาพรวมโดยใช้ข้อมูลการสำรวจ เห็นได้ชัดเจนในงานของ รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม เช่น “เสมาอีสาน”^๓, “เสมาหินอีสาน : การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”^๔ ผลที่ได้จากการสำรวจทำให้เห็นถึงการกระจายตัว วิธีการปัก ความสัมพันธ์กับคติความเชื่อดั้งเดิมที่นับถือ วิญญาณบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ และความสัมพันธ์กับคติความเชื่อในพุทธศาสนา

ส่วนงานของ Stephen A. Murphy เรื่อง “การแพร่กระจายของใบเสมาสมัยทวารวดีในที่ราบสูงโคราช”^๕ และวิทยานิพนธ์เรื่อง “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE”^๖ ทำให้ทราบถึงการกระจายตัวและลักษณะเฉพาะของหลักหินในพื้นที่ลุ่มน้ำต่างๆ อันได้แก่ ลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำโขงตอนกลาง

แนวทางที่สอง การศึกษาหลักหินใดหลักหินหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเน้นการแปลความภาพสลักในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ นักวิชาการสำคัญที่ศึกษาตามแนวทางนี้ ได้แก่ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี ได้แปลความภาพสลักพุทธศาสนาบนหลักหินเป็นจำนวนมากมายหลายสิบหลัก รองศาสตราจารย์ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ แปลความภาพเล่าเรื่องบนหลักหินจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ว่าเป็นเรื่องราวใดในมหานิบาตชาดก^๗

นักวิชาการท่านอื่นๆ ที่ศึกษาวิจัยตามแนวทางนี้ก็มีตัวอย่างเช่น ศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ได้แปลความหลักหินจำนวนหลายใบว่าเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติหรือชาดก

^๓ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๘๙-๑๑๖.

^๔ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาหินอีสาน : การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๑, ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๘), หน้า ๖-๓๓.

^๕ สตีเฟน เมอร์ฟี, “การแพร่กระจายของใบเสมาสมัยทวารวดีในที่ราบสูงโคราช” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๖, ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๓), หน้า ๗๑-๙๑.

^๖ Stephen A. Murphy, “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE” (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010), pp. 125-194.

^๗ Piriya Krairiksh, “Semas with Scenes from the Mahanipana-Jatakas in the National Museum at Khon Kaen.” ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๓๕-๖๖.

ตอนใด ปรากฏอยู่ใน “ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย”^๔ ศาสตราจารย์ ดร. หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ เรื่อง “ไบเซมาสลักเรื่องรามายณะ การเปลี่ยนแปลงคติและรูปแบบจากศิลปะทวารวดีสู่ศิลปะเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”^๕

แนวทางที่สาม การศึกษาหลักหินกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี งานวิชาการกลุ่มนี้มีไม่มากนัก ตัวอย่างเช่น งานของ ศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล เรื่อง “บ้านตาดทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้”^๖ แนวทางดังกล่าวนี้มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะเผยให้เห็นหลักฐานใต้ผืนดินที่หลักหินปักอยู่ สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลเพื่อขยายผลการศึกษาให้ลึกซึ้งและครอบคลุมประเด็นต่างๆ ได้มากขึ้น ในกรณีของการขุดค้นที่บ้านตาดทองโดย ศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล เผยให้เห็นว่า เนินดินที่มีหลักหินปักอยู่มีหลักฐานเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมหลังความตายมาแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์ เรื่อยมาจนกระทั่งเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์

แนวทางที่สี่ การศึกษาจารึกบนหลักหิน งานวิชาการกลุ่มนี้มีไม่มากนัก ส่วนหนึ่งเป็นผลงานของนักวิชาการจากกรมศิลปากร อีกส่วนหนึ่งเป็นผลงานของนักวิชาการจากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร งานกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นการอ่านแปลจารึกหลักใดหลักหนึ่ง ผลจากการอ่านแปลทำให้ทราบว่าจารึกบนหลักหินมีทั้งที่เป็นภาษามอญ ภาษาสันสกฤต และภาษาเขมร^๗ อีกส่วนหนึ่งเป็นการอ่านแปลจารึกหลายหลักและสรุปให้เห็นภาพรวม เช่น ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรเศริน เรื่อง “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”^๘ รองศาสตราจารย์กรรณิการ์ วิมลเกษม เรื่อง “จารึกภาษามอญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: การศึกษาเชิงอักษรวิทยา”^๙ เป็นการศึกษาอักษรวิธีของจารึกมอญใน

^๔ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗.

^๕ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “ไบเซมาสลักเรื่องรามายณะ การเปลี่ยนแปลงคติและรูปแบบจากศิลปะทวารวดีสู่ศิลปะเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๗, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕-๑๑๐.

^๖ สุรพล ดำริห์กุล, “บ้านตาดทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้” ใน แผ่นดินอีสาน กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๙.

^๗ ดูตัวอย่างใน กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙)

^๘ อุไรศรี วรเศริน, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๔๙๒-๕๑๔.

^๙ กรรณิการ์ วิมลเกษม, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึง

อีสานซึ่งหนึ่งในนั้นมีการศึกษาเกี่ยวกับจารึกบนหลักหินทวารวดีอีสานด้วย การศึกษาเกี่ยวกับจารึกบนหลักหินทวารวดีอีสานที่ทำไว้อาจเป็นวิทยานิพนธ์ของ Hunter Ian Watson เรื่อง “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” จารึกภาษามอญที่ปรากฏบนหลักหินทวารวดีอีสานเป็นส่วนหนึ่งที่ได้รับการกล่าวถึง มีการแปลและข้อสังเกตใหม่ๆ เพิ่มเติมจากนักอ่านจารึกท่านต่างๆ ที่ทำมาก่อนหน้าอยู่หลายประการ^{๑๔}

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นว่า แง่มุมต่างๆ ของหลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้รับการกล่าวถึงอยู่พอสมควร แต่ก็มีอีกหลายแง่มุมที่ยังไม่ได้กล่าวถึงมากนัก หากมีการทบทวนการศึกษาที่ผ่านมา ประกอบกับดำเนินการสำรวจข้อมูลตามแหล่งโบราณคดีที่พบหลักหินใหม่ๆ เพิ่มเติม อีกทั้งตั้งโจทย์ที่ต่อยอดจากความรู้เดิม น่าจะทำให้เกิดแง่มุมใหม่ๆ ของหลักหินเหล่านี้ อันช่วยให้สามารถสร้างภาพสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

ทราบถึงคติการสร้าง ความแพร่หลาย ของหลักหินทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดจนทราบถึงแง่มุมทางสังคมและวัฒนธรรมของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย ผ่านการศึกษาหลักหินทวารวดีอีสานซึ่งนักวิชาการมักเรียกกันว่าไบเสมาหรือหินตั้ง

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

ศึกษาเฉพาะหลักหินที่เรียกกันว่าหินตั้งหรือไบเสมาสมัยทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในประเด็นหลักต่อไปนี้

๑. การกระจายตัว รูปแบบทั่วไป และรูปแบบของหลักหินในแต่ละพื้นที่
๒. บทบาทของหลักหินกับประเพณีและคติความเชื่อด้านต่างๆ ในพุทธศาสนา
๓. บทบาทของหลักหินกับประเพณีและคติความเชื่ออื่นๆ
๔. สังคมและวัฒนธรรมบางแง่มุมที่ศึกษาได้จากภาพสลักเล่าเรื่องบนหลักหิน

๑.๔ วิธีการดำเนินการวิจัย และสถานที่ทำการทดลอง /เก็บข้อมูล

๑. ทบทวนวรรณกรรม งานวิชาการที่เกี่ยวข้อง

คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ ฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๑๖๖-๒๖๔.

^{๑๔} ฮันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖).

๒. วิเคราะห์งานวิชาการที่ผ่านมา ว่ามีแง่มุมใดที่ต้องตรวจสอบ และแง่มุมใดที่ควรนำเสนอเพิ่มเติม

๓. สืบค้นภาคสนามในแหล่งโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมถึงแหล่งโบราณคดีในประเทศลาว

๔. นำข้อมูลที่ได้จากการสำรวจเก็บข้อมูล และข้อมูลจากงานวิชาการที่เกี่ยวข้อง มาวิเคราะห์เรื่องราวแง่มุมต่างๆของหลักหินหรือใบเสมาทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยจะทำให้ทราบถึงสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ หรือหลังจากนั้นเล็กน้อย ซึ่งคณะวิชาต่างๆในระดับอุดมศึกษา ที่มีการเรียนการสอนทางด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลได้ นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องสัมพันธ์โดยตรงกับงานของกรมศิลปากร และยังสามารถนำความรู้ที่ได้มาสนองตอบในเรื่องการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยด้วย

๑.๖ ทบทวนวรรณกรรม

ตามที่ได้กล่าวไว้ข้างแล้วในส่วนของความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ว่าหลักหินเหล่านี้ซึ่งนิยมเรียกกันว่าหินตั้งหรือใบเสมาได้รับความสนใจจากนักวิชาการมาอย่างต่อเนื่อง การทบทวนวรรณกรรมครั้งนี้จะแบ่งการทบทวนเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรกคือทบทวนแนวทางหรือวิธีการค้นคว้าวิจัย และส่วนที่สองทบทวนถึงแนวคิดที่ใช้ศึกษา

๑.๖.๑ ทบทวนแนวทางหรือวิธีการค้นคว้าวิจัย

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ว่าสามารถแนวทางหรือวิธีการค้นคว้าวิจัยใบเสมาได้เป็นกลุ่มตามแนวหรือวิธีการค้นคว้าได้ดังนี้

๑. การศึกษาในภาพรวมโดยใช้ข้อมูลการสำรวจ

๒. การศึกษาหลักหินใดหลักหินหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเน้นการแปลความภาพสลักในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

๓. การศึกษาหลักหินกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี

๔. การศึกษาจารึกบนหลักหิน

ในแต่ละแนวทางการค้นคว้ามีตัวอย่างงานวิชาการที่น่าสนใจ ดังนี้

๑. การศึกษาในภาพรวมโดยใช้ข้อมูลการสำรวจ

การกล่าวถึงหลักหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือครั้งแรกๆเกิดขึ้นจากการสำรวจของศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี โดยเป็นการสำรวจแหล่งใบเสมาที่บ้านหินตั้ง อำเภอสูงเนิน จังหวัด

นครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ การสำรวจครั้งนั้นเรียกหลักหินเหล่านี้ว่า “หินตั้ง” ท่านสันนิษฐานว่าหินเหล่านี้ทำขึ้นโดยคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคสำริด แต่ต่อมาหินบางแผ่นได้รับการเปลี่ยนแปลงให้มีรูปทรงคล้ายใบเสมาโดยกลุ่มคนที่นับถือพุทธศาสนา จากการสำรวจเบื้องต้นดังกล่าวนำไปสู่การจัดทำแผนผังของกลุ่มหินตั้งหรือใบเสมากลุ่มนี้ ซึ่งนับว่าเป็นครั้งแรกก็ว่าได้^{๑๕}

ต่อมาการสำรวจหลักหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มมีมากขึ้นโดยเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร เช่น การสำรวจภายในเมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เมืองชัยภูมิเก่า อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ^{๑๖} การสำรวจโนนเสมา อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด^{๑๗} การสำรวจที่เมืองชัยวาน อำเภอโคกโพธิ์ชัย (เดิมอยู่อำเภอมัญจาคีรี) จังหวัดขอนแก่น เมืองโบราณในเขตอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น^{๑๘} เป็นต้น

รายงานการสำรวจหลักหินทวารวดีอีสานของกรมศิลปากรที่เผยแพร่สู่สาธารณะมักกระทำกับพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง ไม่ครอบคลุมทั่วทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และมักเป็นการสำรวจเก็บข้อมูลไปพร้อม ๆ กับการสำรวจโบราณสถานโบราณวัตถุสมัยอื่นๆ ทำให้รายละเอียดของการสำรวจหลักหินเหล่านี้มีไม่มากนัก การสำรวจเช่นนี้ยังคงมีสืบเนื่องเป็นระยะๆ จนกระทั่งปัจจุบัน

การสำรวจหลักหินทวารวดีอีสานครั้งใหญ่ทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือกระทำไม่มากนักที่สำคัญได้แก่การสำรวจของ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘ ครั้งนี้ทำให้ข้อมูลด้านต่างๆกระจ่างชัดมากขึ้น เช่น ทำให้ทราบถึงรูปร่างของหลักหินทวารวดีอีสานว่ามีทั้งที่เป็นหินธรรมชาติ แผ่นแบน และแท่งเสา นอกจากนี้ยังทำให้ทราบว่ามีการประดับตกแต่งออกเป็นหลากหลายรูปแบบ โดยแบบหลักๆจำแนกตามการประดับส่วนฐานได้แก่ ๑.ประดับลวดลายกนกหรือก้านขด ๒.ประดับกลีบบัว ซึ่งเป็นแบบที่พบแพร่หลายมาก ใบเสมาแบบนี้ยังสามารถแบ่งเป็นกลุ่มย่อยได้ ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ตกแต่งรูปพระศูภเจดีย์รูปลักษณะต่างๆกันไป ซึ่งหลายใบทำแต่เพียงแนวเส้นนูนที่กึ่งกลาง และกลุ่มที่ตกแต่งเป็นภาพเล่าเรื่องโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวในพุทธศาสนา^{๑๙}

นอกจากนี้ จากการสำรวจครั้งใหญ่ของ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ยังทำให้ทราบถึงลักษณะการปักซึ่งแบ่งได้กว้างๆเป็น ๓ แบบ คือ ๑.ปักเป็นกลุ่มกระจายทั่วบริเวณโดย

^{๑๕} ชิน อยู่ดี และ แทน ธีระพิจิตร, “ขวานหินทำเลียนแบบขวานสัมฤทธิ์และหินตั้งในเมืองไทย,” ศิลปากร ปีที่ ๓, เล่มที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๐๒), หน้า ๓๓๓-๓๓๘.

^{๑๖} กรมศิลปากร, โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. ๒๕๐๒ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๐๒), หน้า ๑๘-๒๑, ๓๙.

^{๑๗} กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๐), หน้า ๓๗-๓๘.

^{๑๘} กรมศิลปากร, โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดใกล้เคียง (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๒-๑๓.

^{๑๙} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๙๐.

ไม่กำหนดทิศทางที่แน่นอน ๒. ปักประจำทิศล้อมรอบเนินดินหรือสิ่งก่อสร้างทางศาสนา เพื่อให้เห็นเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ ๓. ปักอยู่โดดๆ เพื่อแสดงบริเวณเขตศักดิ์สิทธิ์^{๒๐} และยังให้ข้อมูลหลักฐานการกระจายตัวของหลักหินในลุ่มน้ำต่างๆ ทั้งลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขง จนได้ข้อสังเกตว่าลุ่มน้ำชีเป็นเขตที่มีหลักหินทวารวดีसानหนาแน่นที่สุด

ใน พ.ศ. ๒๕๒๔ ประยูร อุลุชาฎะ หรือ น. ณ ปากน้ำ เรียบเรียงเรื่องราวไบเซมาสมัยต่างๆในประเทศไทย ในส่วนของสมัยทวารวดีได้เสนอว่ามีหลักหินหรือไบเซมารูปทรงแตกต่างกันออกไป ได้แก่ ๑. รูปทรงธรรมชาติ ๒. แท่งสี่เหลี่ยมด้านเท่ามียอดแหลม ๓. แท่งแปดเหลี่ยมหรือกลมมียอดแหลม ๔. แบบแผ่น^{๒๑}

นับจากนั้นการเผยแพร่ผลการสำรวจหลักหินทวารวดีอีสานครั้งใหญ่ที่ทำทั่วทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ได้กระทำอีกเลย มีเพียงการสำรวจแหล่งใดแหล่งหนึ่งเป็นการเฉพาะ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๕๒ สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร ได้ร่วมกันจัดทำรายงานองค์ความรู้เรื่องไบเซมาอีสานจำนวน ๒ เล่ม^{๒๒} เนื้อหาหลักเป็นการรวบรวมข้อมูลหลักหินซึ่งเรียกในรายงานนี้ว่าไบเซมาที่สำนักศิลปากรต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้สำรวจไว้ต่างกรรมต่างวาระ มารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นใหม่อย่างสังเขป เป็นฐานข้อมูลที่ทำให้ทราบได้ว่าในแต่ละจังหวัดมีแหล่งหลักหินทวารวดีอีสานที่สำคัญๆ อยู่แห่งใดบ้าง แหล่งหนึ่งมีหลักหินมากน้อยเพียงใด เป็นของที่อยู่ติดที่มาแต่แรกหรือเคลื่อนย้ายมาจากแหล่งอื่น ถือว่าเป็นฐานข้อมูลที่ครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดในปัจจุบัน

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๕๓ Stephen A. Murphy ได้เผยแพร่ผลการสำรวจหลักหินทวารวดีอีสานซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE” แหล่งที่สำรวจมีมากถึง ๑๑๐ แหล่ง ทั้งในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยและประเทศลาว สารสำคัญของงานนำเสนอผลการสำรวจคือ การแบ่งกลุ่มการแพร่กระจายของหลักหิน พบว่าแหล่งไบเซมาที่สำรวจกระจายตัวอยู่ในลุ่มน้ำชี ๔๘ แหล่ง ลุ่มน้ำโขงตอนกลางซึ่งหมายถึงประเทศลาวและภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน ๔๙ แหล่ง และลุ่มน้ำมูลหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ๑๒ แหล่ง ทั้งนี้ยังตั้งข้อสังเกตด้วยว่า ชุมชนโบราณในลุ่มน้ำชีน่าจะมีบทบาทสำคัญในการส่งผ่านและเป็นศูนย์กลางแห่งพัฒนาการของวัฒนธรรมหลักหินเหล่านี้ Stephen A. Murphy ยังได้จัดแบ่งหลักหินทวารวดีอีสานในพื้นที่ทั้ง ๓ ลุ่มน้ำข้างต้นเป็นกลุ่มย่อยๆ โดยใช้วิธีจัดกลุ่มตามความใกล้เคียงกันของที่ตั้ง ความสัมพันธ์ทางรูปแบบศิลปกรรม ประติมานวิทยา รูปทรง ปัจจัยทางสถิติ และ

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐-๙๒.

^{๒๑} น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), ศิลปบนไบเซมา (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๒๔), หน้า ๒๓-๒๙.

^{๒๒} ชินณวุฒิ วิลยาธัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องไบเซมาอีสาน เล่มแรก (กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒) และ ชินณวุฒิ วิลยาธัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องไบเซมาอีสาน เล่มที่สอง (กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒)

ความสัมพันธ์กับเมืองที่มีคูน้ำคันดิน ทำให้สามารถแบ่งได้เป็น ๘ กลุ่ม และมีกลุ่มพิเศษอีก ๑ กลุ่ม ซึ่งไม่อาจจัดให้อยู่ในกลุ่มย่อยข้างต้นได้^{๒๓}

๒. การศึกษาหลักหินโตหลักหินหนึ่งหรือกลุ่มโตกลุ่มหนึ่ง โดยเน้นการแปลความภาพสลักในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ

เนื่องด้วยหลักหินหลายใบปรากฏภาพสลักเล่าเรื่อง โดยทั่วไปเป็นเรื่องราวในพุทธศาสนาทั้งพุทธประวัติและชาดก ทำให้เกิดแนวทางการศึกษาแบบประติมานวิทยา คือ การแปลความภาพสลักว่าเป็นฉากเหตุการณ์ใด เป็นพุทธประวัติหรือชาดก สร้างขึ้นตามคัมภีร์ใด เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหลักหินใด เป็นต้น

ผลการศึกษาที่ได้แสดงให้เห็นว่า พุทธประวัติและชาดกจำนวนมากน่าจะสร้างขึ้นตามเนื้อหาของคัมภีร์เถรวาท น้อยครั้งจึงจะทำขึ้นตามเนื้อหาของคัมภีร์นิกายอื่น อย่างไรก็ตาม ที่ผ่านมามีการแปลความประติมานวิทยามากทำเฉพาะกับหลักหินกลุ่มโตกลุ่มหนึ่ง หรือแผ่นใดแผ่นหนึ่งเท่านั้น

บุคคลสำคัญที่ศึกษาประติมานวิทยาของภาพสลักบนหลักหิน คือ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นอย่างน้อย ได้เผยแพร่ผลการแปลความหมายทางประติมานวิทยาในลักษณะบทความวิชาการไม่น้อยกว่า ๑๕ เรื่อง และในลักษณะของหนังสือวิชาการอีกจำนวนหนึ่ง ทำให้เห็นภาพชัดเจนว่าถึงพุทธประวัติและชาดกที่นำมาสลักเป็นภาพเล่าเรื่อง

อย่างไรก็ตาม นักวิชาการที่แปลความหมายทางประติมานวิทยาของภาพสลักบนหลักหินที่ทำงานมาก่อน อรุณศักดิ์ กิ่งมณี ก็มีอยู่หลายท่าน บุคคลท่านแรกๆ ที่พยายามศึกษาภาพสลักเหล่านี้ คือ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ พระองค์ได้จัดแบ่งหลักหินที่มีภาพสลักจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อ่างทองมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็น ๓ ระยะ โดยได้กล่าวว่ามีภาพสลักที่นำมาศึกษามีอาทิ พุทธประวัติตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เสด็จโปรดพระนางพิมพา และภาพชาดก^{๒๔} นับเป็นหนึ่งในงานวิชาการระยะแรกที่กำลังถึงการแปลความหมายภาพสลักบนหลักหิน

พ.ศ. ๒๕๑๗ รองศาสตราจารย์ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้แปลความหลักหินสลักภาพเล่าเรื่องในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น โดยเน้นที่ภาพเล่าเรื่องมหานิบาตชาดกเป็นสำคัญ

^{๒๓} สตีเฟน เมอร์ฟี, “การแพร่กระจายของใบเสมาสมัยทวารวดีในที่ราบสูงโคราช” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๖, ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๓), หน้า ๗๑-๗๙. และ Stephen A. Murphy, “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE” (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010), pp. 125-194.

^{๒๔} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “เมืองฟ้าแดด,” ศิลปากร ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๐๐), หน้า ๕๖-๕๙.

ทั้งยังตั้งข้อสังเกตว่าภาพสลักมีความเกี่ยวข้องกับชาดกอรธกถาของพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างยิ่ง^{๒๕}

ในปีเดียวกันนั้น พรพรรณ เลหาศิรินาถ และสุทธิลักษณ์ ไชยสุต ได้วิเคราะห์เรื่องราวของภาพเล่าเรื่องบนหลักหินจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จำนวน ๒ แผ่นซึ่งค้นพบจากการขุดแต่งพระธาตุยาคู แผ่นหนึ่งเป็นชาดกเรื่องกุลาวกชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาฆมานพซึ่งได้กระทำบุญจนเกิดเป็นพระอินทร์ อีกแผ่นหนึ่งเป็นเรื่องสรภังคชาดก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นโชติปาละผู้เชี่ยวชาญทางธนู ทั้ง ๒ เรื่องปรากฏอยู่ในนิบาตชาดกของพุทธศาสนาเถรวาท จึงเชื่อว่าพุทธศาสนานิกายนี้ได้รับความนิยมเป็นอย่างยิ่งในสังคมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ^{๒๖}

ต่อมา สุรัสวดี อธิรัตน์ ได้ศึกษาประติมานวิทยาของภาพสลักบนหลักหินที่บ้านกุดโจ่ง จังหวัดชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ พบว่าภาพเล่าเรื่องบนหลักหินกลุ่มนี้เป็นเรื่องราวในนิบาตชาดก มีทั้งเรื่องในทศชาติและนอกทศชาติ ที่น่าสนใจคือใบหนึ่งอาจเป็นพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรยะ^{๒๗}

การแปลความประติมานวิทยาของภาพเล่าเรื่องบนหลักหินเป็นแนวทางการศึกษาที่ได้รับความนิยมสืบเนื่องต่อมาจนถึงปัจจุบัน แต่มักแปลความหลักหินหลักใดหลักหนึ่งเท่านั้น มิได้เชื่อมโยงให้เห็นภาพรวมทั้งหมด ในปี พ.ศ. ๒๕๕๓ Stephen A. Murphy ได้ทำการรวบรวมข้อมูลทั้งหมดไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE” ส่วนใหญ่เป็นการแปลความของนักวิชาการท่านอื่นๆ ที่ทำมาก่อน อีกส่วนหนึ่งเป็นการแปลความใหม่ ทำให้เห็นภาพชัดเจนว่าภาพเล่าเรื่องบนหลักหินมีเรื่องพุทธประวัติและชาดกใดบ้าง อีกทั้งยังประมวลภาพสลักที่ยังแปลความไม่ได้ หรือเหลือเพียงชิ้นส่วนมาแสดงไว้ด้วย^{๒๘}

๓. การศึกษาหลักหินกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยใช้ข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นทางโบราณคดี

งานวิชาการกลุ่มนี้มีไม่มากนัก ตัวอย่างเช่น งานของ ศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล เรื่อง “บ้านตาดทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้” แนวทางดังกล่าวนี้มีความสำคัญเป็น

^{๒๕} Piriya Krairiksh, “Semas with Scenes from the Mahanipana-Jatakas in the National Museum at Khon Kaen.” ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๔๔-๕๗.

^{๒๖} พรพรรณ เลหาศิรินาถ และสุทธิลักษณ์ ไชยสุต, “ประติมานวิทยา : โบราณคดีที่เมืองฟ้าแดดสงยาง,” โบราณคดี ปีที่ ๕, ฉบับที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๑๗), หน้า ๓๗๙-๓๘๘.

^{๒๗} สุรัสวดี อธิรัตน์, “ประติมานวิทยานบนโบราณคดีที่บ้านกุดโจ่ง จังหวัดชัยภูมิ,” (สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๑๘-๓๕.

^{๒๘} Stephen A. Murphy, “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE” (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010), pp.210-305.

อย่างยิ่ง เพราะเผยให้เห็นหลักฐานใต้ผืนดินที่หลักหินปักอยู่ สามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลเพื่อขยายผลการศึกษาให้ลึกซึ้งและครอบคลุมประเด็นต่างๆ ได้มากขึ้น ในกรณีของการขุดค้นที่บ้านตาตทองโดย ศาสตราจารย์สุรพล ดำริห์กุล เผยให้เห็นว่า เนินดินที่มีหลักหินทวารวดีอีสานปักอยู่มีหลักฐานเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมหลังความตายมาแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์ เรื่อยมาจนกระทั่งเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์^{๒๙}

งานของบวรเวท รุ่งรุจี เรื่อง “หินตั้งที่ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา” ได้สำรวจพบหลักหินที่ตำบลโตนด ๖ กลุ่ม ปักอยู่ในลักษณะค่อนข้างเป็นวงล้อม ได้ดำเนินการขุดค้น ๒ กลุ่ม สรุปผลการขุดค้นว่าบริเวณที่พบหลักหินเหล่านี้ไม่มีร่องรอยใดๆ ที่ระบุว่าเป็นสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีศพหรือการเป็นสุสาน หินเหล่านี้น่าจะทำขึ้นเพื่อแสดงขอบเขตศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาและความเชื่อ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒^{๓๐}

๔. การศึกษาจารึกบนหลักหิน

แม้ว่าโดยทั่วไปไปการศึกษาจารึกบนหลักหินทวารวดีอีสานจะเน้นที่เนื้อหาและอักขรวิธีของจารึก แต่ผลที่ได้นั้นสามารถนำมาช่วยศึกษาเรื่องราวในแง่มุมต่างๆ ของหลักหินได้ด้วยการศึกษาตามวิธีการนี้นั้น ส่วนใหญ่มักเป็นการอ่านวิเคราะห์ที่ละหลัก โดยส่วนใหญ่เป็นผลงานผลงานของนักอ่านจารึกจากกรมศิลปากรซึ่งเผยแพร่ในวารสารศิลปากรเป็นระยะๆ และจัดรวมไว้ในหนังสือจารึกประเทศไทยแล้ว

การศึกษาในภาพรวมทั้งภูมิภาคมีเป็นจำนวนน้อยกว่า ที่สำคัญคือผลงานของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน โดยได้ข้อมูลว่าจารึกบนหลักหินทวารวดีอีสานโดยส่วนใหญ่เป็นภาษามอญ อักษรหลังปัลลวะ หลายหลักมีเนื้อความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา อาทิ การกล่าวถึงพระศรีอารียเมตไตรยะ การทำบุญของบุคคลต่างๆ^{๓๑} ผลงานของรองศาสตราจารย์ กรรณิการ์ วิมลเกษม ซึ่งศึกษาเชิงอักขรวิธี พบข้อมูลที่น่าสนใจหลายประการ อาทิ อักษรมีความเกี่ยวข้องกับทวารวดีภาคกลาง การปะปนระหว่างคำในภาษามอญกับคำในภาษาเขมร^{๓๒} ส่วนงานของ Hunter Ian Watson ได้เสนอว่าจารึกภาษามอญโบราณในภาค

^{๒๙} สุรพล ดำริห์กุล, “บ้านตาตทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้” ใน แผ่นดินอีสาน กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๙.

^{๓๐} บวรเวท รุ่งรุจี, “หินตั้งที่ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา,” (สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๙), หน้า ๕๗-๕๘.

^{๓๑} อุไรศรี วรตะริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๔๙๒-๕๑๔.

^{๓๒} กรรณิการ์ วิมลเกษม, “จารึกภาษามอญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : การศึกษาเชิงอักขรวิทยา,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๑๖๖-๒๖๔.

ตะวันออกเฉียงเหนือทั้งที่ปรากฏบนหลักหินและวัตถุอื่นจารเป็นอักษรหลังปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ มีคำยืมในภาษาเขมรจำนวนหนึ่ง^{๓๓}

ผลิตผลทางวิชาการตามแนวทางทั้งสี่ข้างต้น ซึ่งดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องและยาวนาน ยังผลให้นักวิชาการปัจจุบันมีฐานข้อมูลสำหรับค้นคว้าวิจัยหลักหินทวารวดีอีสานอยู่พอสมควร คุณูปการดังกล่าวทำให้เกิดแนวโน้มของการศึกษาค้นคว้าวิจัยหลักหินที่มีการศึกษาร่วมแบบองค์รวม มีข้อมูลและแนวทางอันหลากหลาย หนึ่งในงานวิชาการที่สำคัญที่นำเอาแนวทางต่าง ๆ มารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นใหม่ ได้แก่ “นำชมใบเสมาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น” โดย วชิราภรณ์ ไชยชาติ^{๓๔} นำเสนอทั้งในด้านของข้อมูลพื้นฐานของหลักหินซึ่งถูกเรียกว่าใบเสมา แหล่งที่มา รูปแบบ ตลอดจนการแปลความภาพสลักเล่าเรื่องบางภาพที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

๑.๖.๒ ทบทวนแนวความคิดที่ใช้ศึกษา

แนวความคิดในการศึกษาหลักหินทวารวดีจากภาคตะวันออกเฉียงเหนืออาจแบ่งได้เป็น ๒ แนวความคิดหลัก คือ ๑. ความเกี่ยวข้องกับประเพณีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ๒. ความเกี่ยวข้องกับประเพณีในพุทธศาสนา ในแต่ละแนวทางมีตัวอย่างงานวิชาการที่น่าสนใจ ดังนี้

๑. ความเกี่ยวข้องกับประเพณีสมัยก่อนประวัติศาสตร์

นักวิชาการผู้เริ่มต้นประเด็นการศึกษาว่าหลักหินเหล่านี้เป็นหินตั้ง มีความเกี่ยวข้องกับประเพณีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีอายุเก่าแก่จนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ ศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี ท่านได้เสนอถึงกลุ่มหินที่บ้านหินตั้ง อำเภอเสมา จังหวัดนครราชสีมา ว่าเป็นหินตั้งที่คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์สมัยสำริดทำขึ้น เมื่อตรวจสอบกับแหล่งหินตั้งต่างๆ ทั่วโลกพบว่าประเพณีนี้เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมความเชื่อและการเป็นแหล่งฝังศพ^{๓๕}

อย่างไรก็ตาม การกำหนดอายุให้เก่าแก่ไปจนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของหลักหินเหล่านี้ยังเป็นที่ถกเถียงอยู่มาก เพราะเหตุว่าชั้นดินที่ปรากฏหลักหินเหล่านี้ล้วนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์แล้วทั้งสิ้น^{๓๖} แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่า จะปราศจากแนวความคิดดั้งเดิมอันอาจ

^{๓๓} ฮันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๑๔, ๓๔.

^{๓๔} วชิราภรณ์ ไชยชาติ, นำชมใบเสมาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (กรุงเทพฯ : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น, ๒๕๕๒)

^{๓๕} ชิน อยู่ดี และ แทน ธีระพิจิตร, “ขวานหินทำเลียนแบบขวานสัมฤทธิ์และหินตั้งในเมืองไทย,” ศิลปากร ปีที่ ๓, เล่มที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๐๒), หน้า ๓๔-๓๕.

^{๓๖} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาหินอีสาน : การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๑, ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๒๘), หน้า ๖-๗.

สืบทอดมาแต่ครั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์ รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม แสดงความเห็นไว้ว่า แม้หลักหินเหล่านี้จะมีอายุในสมัยประวัติศาสตร์หรือเมื่อรับวัฒนธรรมศาสนาจากอินเดียแล้วทั้งสิ้น ทว่าลักษณะหลายประการน่าจะสืบทอดมาจากประเพณีท้องถิ่นดั้งเดิมที่มีมาแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะการปักที่ไม่มีตำแหน่งหรือทิศทางที่แน่นอนที่พบได้ในหลายๆกลุ่ม ซึ่งต่างไปจากการปักใบเสมาในคติพุทธศาสนาที่ต้องมีทิศทางแน่นอน^{๓๗} เข้าใจว่าการปักเช่นนี้เกี่ยวข้องกับการไหว้ผีบรรพบุรุษหรือการถือผีอันเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิม เมื่อพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาจึงนำเอาความเชื่อเดิมผสมผสานกับความเชื่อใหม่^{๓๘} ยิ่งเมื่อพิจารณาถึงข้อมูลว่าแหล่งที่พบใบเสมาหลายแห่งเป็นสถานที่ฝังศพหรือกระดูกมนุษย์มาก่อน ยิ่งทำให้แนวความคิดนี้มีน้ำหนักมากขึ้น^{๓๙}

นักวิชาการในปัจจุบันจึงมีแนวโน้มเชื่อว่า ประเพณีการทำหลักหินในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นส่วนผสมระหว่างวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ตกทอดมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมความเชื่อในพุทธศาสนา

๒. ความเกี่ยวข้องกับประเพณีในพุทธศาสนา

ความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาของหลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือปรากฏหลักฐานชัดเจนเป็นอย่างยิ่ง นักวิชาการที่ผ่านมาในอดีตจนกระทั่งปัจจุบันเน้นการศึกษาตามแนวทางนี้มากกว่าแนวทางแรก อาจกล่าวได้ว่าความเกี่ยวข้องกับประเพณีในพุทธศาสนาอาศัยจากหลักฐาน ๒ ประการ ได้แก่ ลักษณะการปักและการสลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนา

ในส่วนของลักษณะการปักนั้น โดยทั่วไปมักเชื่อมโยงว่าหลักหินเหล่านี้เป็นใบเสมาล้อมรอบพระอุโบสถ อันเป็นสถานที่ที่สงฆ์ใช้ทำสังฆกรรมร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสวดพระปาฏิโมกข์ นักวิชาการที่วิเคราะห์ความเกี่ยวข้องดังกล่าวนี้โดยละเอียดเป็นท่านแรกๆ ได้แก่ รองศาสตราจารย์ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ โดยอาศัยการแปลความจากหลักฐานการขุดแต่งโบราณสถานเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ และที่อื่นๆ ซึ่งเผยให้เห็นว่าหินเหล่านี้ปักล้อมรอบอาคารที่เชื่อว่าเป็นพระอุโบสถ และยังใช้ข้อความจากจารึกบนแท่งหินที่พบจากวัดศรีธาตุ (วัดศรีธาตุประมัญชา) บ้านหนองแวง ตำบลจำปี อำเภอสรีธาตุ จังหวัด

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘, ๑๒.

^{๓๘} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๑๑๓.

^{๓๙} ข้อมูลจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่สำคัญ คือ การขุดค้นที่บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร อ่านรายละเอียดได้ใน สุรพล ดำริห์กุล, “บ้านตาดทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้” ใน แผ่นดินอีสาน (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓-๔๕.

อุตรธานี ที่กล่าวถึงการสถาปนาหินนี้เป็นเสมา^{๔๐} (เขตการปกครองในปัจจุบันแตกต่างไปจากสมัยที่ค้นพบจารึกหลักนี้)

จากนั้น รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อธิบายความเชื่อมโยงระหว่างหลักหินกับคติความเชื่อในพุทธศาสนาไว้ว่า การเป็นหลักบอกเขตทำสังฆกรรมของสงฆ์เป็นเพียงหน้าที่หนึ่ง โดยหน้าที่ในภาพรวมของหลักหินนี้แบ่งได้เป็น ๓ ประการ ได้แก่ ๑. แสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา ทั้งอุโบสถ สถูปเจดีย์ หรือบริเวณศักดิ์สิทธิ์ ๒. สร้างขึ้นเพื่อเป็นกุศลผลบุญ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องโชครางและการสะเดาะเคราะห์ด้วย ๓. บางใบที่มีแผ่นใหญ่อาจเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สมบูรณในตัว เทียบได้กับสถูปเจดีย์ พระพุทธรูป^{๔๑}

สำหรับการศึกษาภาพสลักเล่าเรื่องในพุทธศาสนาเป็นแนวทางที่นักวิชาการให้ความสนใจมาอย่างต่อเนื่อง บุคคลสำคัญมีอาทิ รองศาสตราจารย์ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์^{๔๒} ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์^{๔๓} และอรุณศักดิ์ กิ่งมณี ซึ่งนับว่าเป็นบุคคลที่แปลความภาพสลักบนหลักหินทวารวดีอีสานไว้มากที่สุด ผลที่ได้ทำให้เชื่อได้ว่าหลักหินเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอย่างแนบแน่น และโดยส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเถรวาท

การทบทวนวรรณกรรมข้างต้นได้ให้ข้อมูลว่า หลักหินทวารวดีอีสานมีการศึกษาค้นคว้ากันมาอย่างต่อเนื่อง มีข้อสรุปหรือข้อสันนิษฐานที่น่าสนใจหลายประการ เป็นพื้นฐานอันดีในการกำหนดเนื้อหาและทิศทางของงานวิจัยฉบับนี้ต่อไป ซึ่งมีทั้งที่เป็นการต่อยอดความคิดตรวจสอบความคิดจากผลงานที่นักวิชาการท่านต่างๆ ได้ทำไว้แล้ว ตลอดจนเสนอข้อมูลและข้อสันนิษฐานใหม่ๆ

ประเด็นวิจัยที่จะเน้นในงานวิจัยนี้มีดังนี้

๑. ลักษณะของการกระจายตัว รูปแบบทั่วไป และรูปแบบของหลักหินในแต่ละพื้นที่

การวิจัยในหัวข้อนี้จะทำให้ทราบถึงความแพร่หลายของการสร้างหลักหินทวารวดีอีสานรูปแบบที่แพร่หลายไปทั่ว ความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินในพื้นที่ต่างๆ ของอีสาน และเอกลักษณ์ของหลักหินในแต่ละพื้นที่

^{๔๐} Piriya Krairiksh, "Semas with Scenes from the Mahanipata-Jatakas in the National Museum at Khon Kaen," ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๔๐-๔๔.

^{๔๑} ศรีศักร วัลลิโภดม, "เสมาอีสาน," เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๑๑๔.

^{๔๒} Piriya Krairiksh, "Semas with Scenes from the Mahanipana-Jatakas in the National Museum at Khon Kaen." ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๔๔-๕๗.

^{๔๓} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๖-๒๔๑.

ความหลากหลายและความแตกต่างของรูปแบบหลักหินในแต่ละพื้นที่อาจนำไปใช้ต่อยอดได้ในอนาคต ว่าศูนย์กลางการเมืองการปกครอง ศูนย์กลางทางวัฒนธรรมของชุมชนอีสานสมัยทวารวดีควรมีศูนย์กลางหลายแห่งหรือไม่ โดยแต่ละแห่งมีขอบเขตอำนาจทางการเมืองการปกครอง ตลอดจนทางวัฒนธรรมเป็นบริเวณๆไป

๒. บทบาทของหลักหินในฐานะที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและคติความเชื่อด้านต่างๆในพุทธศาสนา

การวิจัยในหัวข้อนี้จะทำให้ทราบถึงบทบาทของพุทธศาสนาที่มีต่อหลักหินอีสานมากน้อยเพียงใด ทั้งนี้จะไม่เน้นการวิเคราะห์ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติและชาดกว่าเป็นเรื่องใด มาจากคัมภีร์ฉบับใด เพราะมีผู้ศึกษาไว้มากแล้ว แต่จะเน้นถึงประเพณีการกำหนดพัทธสีมาในพุทธศาสนา วิธีสังเกตว่าหลักหินกลุ่มใดเป็นนิมิตของพัทธสีมาแบบใด ความเกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศลตามคติพุทธศาสนา และการแปลความหมายของภาพสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนา เป็นต้น

๓. บทบาทของหลักหินในฐานะที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อท้องถิ่น

การวิจัยในหัวข้อนี้จะทำให้ทราบถึงมิติทางความเชื่อที่หลากหลายอันรายล้อมอยู่รอบๆหลักหินทวารวดีอีสาน ที่ผ่านมาความเชื่ออื่นๆ ของหลักหินมักได้รับการกล่าวถึงในมิติของความเกี่ยวข้องกับการบวงสรวงบูชาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ โดยอาศัยการแปลความหมายจากการเปรียบเทียบกับประเพณีหินตั้ง และการค้นพบหลักหินบนแหล่งฝังศพเป็นสำคัญ แต่งานวิจัยฉบับนี้จะเพิ่มเติมการวิเคราะห์ภาพสลักบางประเภทเพิ่มเติม คือ ภาพหมอต่อด้วยกรวย เพื่อเชื่อมโยงภาพสลักเข้ากับประเพณีบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผีบรรพบุรุษ ทั้งยังจะกล่าวถึงความเป็นไปได้ที่หลักหินบางหลักจะเคยเป็นหลักเมือง และทำหน้าที่อื่นๆ เช่นหลักเขต

๔. สังคมและวัฒนธรรมบางแง่มุมจากภาพสลักเล่าเรื่องบนหลักหิน

การศึกษาที่ผ่านๆมามีการแปลความภาพสลักเล่าเรื่องบนหลักหินว่าเป็นพุทธประวัติหรือชาดกเรื่องใด เพราะอะไร สร้างตามคัมภีร์ใด เป็นต้น แต่แท้จริงแล้วภาพสลักเหล่านี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงสังคมและวัฒนธรรมอื่นๆอีก เช่น ความเชื่อหรือประเพณีที่แฝงในภาพสลักสภาพของอาคารบ้านเรือน การแต่งกาย ชนชั้นทางสังคม เป็นต้น ข้อมูลดังกล่าวนี้ไม่สามารถศึกษาได้จากจารึกหรือหลักฐานอื่นๆ

การวิจัยในหัวข้อนี้มีสมมติฐานพื้นฐานว่า การเลือกพุทธประวัติและชาดกตอนใดมาสลักลงบนหลักหินนั้น นอกจากประสงค์ให้ผู้พบเห็นทราบพุทธประวัติและการบำเพ็ญบารมีนานับการในอดีตชาติของพระสมณโคดมพุทธเจ้าแล้ว ยังเป็นไปเพื่อการสั่งสอนธรรม ที่สำคัญคือการเลือกเรื่องใด ฉากใด มานำเสนอต้องมีคติธรรมตลอดจนนัยแฝงที่สอดคล้องกับบรรทัดฐาน หรือ

กฎระเบียบ หรือประเพณี หรือความคาดหวังของสังคมนั้นๆ ทั้งนี้ประเด็นทางสังคมและวัฒนธรรมมีอยู่มากมาย งานวิจัยชิ้นนี้จึงหยิบยกประเด็นใดประเด็นหนึ่งมาศึกษาเท่านั้น

๑.๗ ข้อตกลงเบื้องต้น

๑. คำเรียกแผ่นหินหรือแท่งหินในวัฒนธรรมทวารวดีที่ช่างานวิจัยฉบับนี้ จะเรียกว่า “หลักหิน” เพราะเป็นคำกลางๆ มาเฉพาะเจาะจงรูปทรงและหน้าที่การใช้งาน โดยทั่วไปเทียบได้กับคำว่า “ใบเสมา” หรือ “หินตั้ง” ของนักวิชาการท่านอื่นๆ

๒. การใช้คำว่า “ทวารวดี” หรือ “ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” มิได้หมายความถึงรูปแบบและความเชื่อที่สัมพันธ์กับทวารวดีในภาคกลางแต่เพียงอย่างเดียว แต่ในบางกรณีใช้ในบริบทที่ต้องการเน้นว่าไม่ใช่ “เขมร” หรือ “กัมพูชา”

๓. การแบ่งพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือออกเป็นลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขง และแต่ละลุ่มน้ำยังแบ่งเป็นตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย อิงกับการทอดตัวของแม่น้ำและขอบเขตของจังหวัดต่างๆ ในปัจจุบัน เป็นการแบ่งในเชิงพื้นที่เพื่อความสะดวกในการศึกษา ซึ่งอาจสัมพันธ์หรือไม่สัมพันธ์กับขอบเขตทางการเมืองการปกครองหรือขอบเขตทางวัฒนธรรมของบ้านเมืองต่างๆ ในอดีตก็ได้

บทที่ ๒

การกระจายตัวและรูปแบบของหลักหิน

หลักหินที่เรียกกันว่าไบเซมานี้ค้นพบเป็นจำนวนมาก กระจัดกระจายอยู่ทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือในทุกจังหวัด จากปริมาณที่มากเช่นนี้ทำให้กล่าวได้ว่าสิ่งนี้คือคือเอกลักษณ์ของแผ่นดินอีสานโบราณ^๑

นักวิชาการส่วนใหญ่มักกำหนดอายุหลักหินไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ อันเป็นระยะเวลาร่วมสมัยกันกับที่อาณาจักรทวารวดีในภาคกลางเจริญรุ่งเรืองอยู่ การกำหนดอายุเช่นนี้เกิดจากการเปรียบเทียบรูปแบบของภาพสลักพุทธศาสนาบนหลักหิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบของพระพุทธรูป ว่าคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีภาคกลาง

สืบเนื่องจากความคล้ายคลึงกันข้างต้น จึงทำให้เรียกหลักหินเหล่านี้ว่าศิลปะทวารวดีหรือศิลปะทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้ๆที่ในภาคกลางซึ่งเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรหรือวัฒนธรรมทวารวดีไม่นิยมทำหลักหินแบบนี้เลย

การนิยามหลักหินหรือไบเซมาเหล่านี้ว่าเป็นวัฒนธรรมทวารวดี หรือทวารวดีอีสาน จึงมิได้มีแต่เพียงบริบทว่าเป็นประเพณีที่สัมพันธ์กับภาคกลาง ทว่าบ่อยครั้งการเรียกเช่นนี้มักเกิดขึ้นจากต้องการสื่อให้เห็นว่ามีได้สร้างขึ้นตามวัฒนธรรมเขมร และบ่อยครั้งต้องการสื่อว่าสร้างขึ้นภายใต้คติพุทธศาสนาเถรวาทที่คล้ายคลึงกับภาคกลาง

๒.๑ การกระจายตัวและแหล่งสำคัญที่ใช้ศึกษา

นักภูมิศาสตร์แบ่งพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือออกเป็นลุ่มน้ำใหญ่ๆได้ ๓ ลุ่มน้ำ ได้แก่ ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขง (ภาพลายเส้นที่ ๑)

ลุ่มน้ำมูลหรืออีสานตอนล่าง ประกอบด้วยจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ อยู่ตอนต้นของลุ่มน้ำ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อยู่ตอนกลางของลุ่มน้ำ และอุบลราชธานี อยู่ทางตอนปลายของลุ่มน้ำ

ลุ่มน้ำชีหรืออีสานตอนกลาง ประกอบด้วยจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น นับเป็นตอนต้นของลุ่มน้ำ กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด นับเป็นตอนกลางของลุ่มน้ำ และยโสธร อำนาจเจริญ นับเป็นลุ่มน้ำชีตอนปลาย เป็นพื้นที่ที่คาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลตอนปลาย

ลุ่มน้ำโขงหรืออีสานตอนบน ประกอบด้วยจังหวัดเลย หนองบัวลำภู อุดรธานี หนองคาย บึงกาฬ สกลนคร นครพนม และมุกดาหาร

ทั้งนี้การแบ่งพื้นที่ตามลุ่มน้ำข้างต้นเป็นไปอย่างสังเขปเพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาในงานวิจัยนี้เท่านั้น

^๑ ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า

จากการสำรวจของกรมศิลปากร นักวิชาการท่านต่างๆ อาทิ ศรีศักร วัลลิโภดม ทำให้พบแหล่งหลักหินสำคัญๆ หลายแห่ง และทำให้เห็นภาพการกระจายตัวได้เป็นอย่างดี ข้อสรุปหนึ่งที่เห็นได้ชัดเจน คือ ลุ่มน้ำมูลพบแหล่งหลักหินน้อยที่สุด ลุ่มน้ำชีพบได้หนาแน่นที่สุด ส่วนลุ่มน้ำโขงหรืออีสานตอนบนพบหนาแน่นรองลงมา^๒

การศึกษาของ Stephen A. Murphy ใช้แหล่งทั้งหมด ๑๑๐ แห่ง พบว่าอยู่ในลุ่มน้ำมูล ๑๓ แห่ง ลุ่มน้ำชี ๔๘ แห่ง และลุ่มน้ำโขงซึ่งนับรวมหลักหินในประเทศลาวไว้ด้วยมีจำนวนแหล่งหลักหินในลุ่มน้ำโขง ๔๘ แห่ง แต่หากนับเฉพาะในดินแดนไทยจะพบว่าลุ่มน้ำโขงมีเพียง ๓๒ แห่ง^๓

Stephen A. Murphy ยังได้จำแนกหลักหินในลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขง ออกเป็นกลุ่มย่อยๆ ได้ ๘ กลุ่ม และยังมีแหล่งหลักหินอีกจำนวนหนึ่งที่ไม่สามารถนับรวมเข้ากับกลุ่มใดได้ การจัดกลุ่มใช้เกณฑ์หลายอย่าง คือ เป็นแหล่งที่อยู่ใกล้เคียงกันในรัศมีประมาณ ๓๐-๕๐ กิโลเมตร มีรูปแบบ ลักษณะต่างๆ ตลอดจนประติมานวิทยาที่สัมพันธ์กัน นอกจากนี้

^๒ ดูรายละเอียดการสำรวจในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙-๑๑๖.

^๓ Stephen A. Murphy, "The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE" (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010), pp.145-155.

ความสัมพันธ์กับเมืองที่มีผู้นำคันทันก็เป็นสิ่งที่นำมาพิจารณาด้วย^๔ สามารถแบ่งเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑. ลุ่มน้ำชี จังหวัดกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด และมหาสารคาม
๒. ลุ่มน้ำชี จังหวัดชัยภูมิ และขอนแก่น
๓. ลุ่มน้ำชี อ่างเก็บน้ำชุมแพ จังหวัดขอนแก่น และอ่างเก็บน้ำเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ
๔. ลุ่มน้ำมูล จังหวัดยโสธร บางส่วนของอุบลราชธานี อำนาจเจริญ และร้อยเอ็ด
๕. ลุ่มน้ำมูล จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ บางส่วนของมหาสารคาม กลุ่มนี้ไม่สัมพันธ์กับปัจจัยทางภูมิศาสตร์เท่ากับกลุ่มอื่นๆ

๖. ลุ่มน้ำโขง จังหวัดหนองคาย เลย และอุดรธานี ตลอดจนถึงเวียงจันทน์ในประเทศลาว
๗. ลุ่มน้ำโขง ส่วนหนึ่งของจังหวัดอุดรธานี
๘. ลุ่มน้ำโขง จังหวัดนครพนม และแขวงสะหวันนะเขต ประเทศลาว
๙. กลุ่มพิเศษกระจัดกระจายอยู่ในจังหวัดต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจังหวัดสกลนคร การจัดกลุ่มของ Stephen A. Murphy ซึ่งอาศัยเกณฑ์ต่างๆ ที่หลากหลาย เป็นการจัดกลุ่มที่ดีที่สุดเท่าที่มีความพยายามทำกันในปัจจุบัน และเป็นแนวทางหนึ่งที่จะนำมาใช้กับงานวิจัยเรื่องนี้

หลักหินที่พบในแต่ละลุ่มน้ำมีจำนวนที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ ยิ่งเมื่อตรวจสอบกับรูปแบบทางศิลปกรรมจะพบว่าแต่ละลุ่มน้ำมีจุดร่วมและจุดต่างอันเป็นเอกลักษณ์ของตน การจัดกลุ่มหลักหินออกตามลุ่มน้ำจึงเป็นแนวทางการศึกษาที่อาจทำให้ทราบเรื่องราวต่างๆ ได้ชัดเจนมากขึ้น

งานวิจัยเรื่องนี้จะแบ่งกลุ่มหลักหินออกตามลุ่มน้ำ คือ ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขง แต่ละลุ่มน้ำยังแบ่งเป็น ๓ กลุ่มย่อยตามความยาวของลำน้ำ คือ ตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย นอกจากจะเป็นการจัดแบ่งตามภูมิศาสตร์แล้ว เพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจยังจะอิงกับเขตจังหวัดในปัจจุบันด้วย และเพื่อความถูกต้องตามวิชาการจะใช้ความเหมือนและความต่างของหลักหินในแต่ละแห่งเป็นเกณฑ์พิจารณาด้วยเช่นกัน การจัดกลุ่มหลักหินในงานวิจัยนี้จึงแบ่งเป็น ๙ กลุ่ม ดังนี้

๑. ลุ่มน้ำมูลตอนต้น ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา และบุรีรัมย์
๒. ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ และศรีสะเกษ
๓. ลุ่มน้ำมูลตอนปลาย ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี
๔. ลุ่มน้ำชีตอนต้น ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดชัยภูมิ และขอนแก่น
๕. ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ มหาสารคาม และร้อยเอ็ด
๖. ลุ่มน้ำชีตอนปลาย ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดยโสธร และอำนาจเจริญ เป็นพื้นที่คาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลตอนปลาย
๗. ลุ่มน้ำโขงตอนต้น ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดเลย

^๔ Ibid., pp.155-156.

๘. ลุ่มน้ำโขงตอนกลาง ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดอุตรธานี หนองบัวลำภู หนองคาย บึงกาฬ และสกลนคร

๙. ลุ่มน้ำโขงตอนปลาย ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดนครพนม และมุกดาหาร

รูปแบบของหลักหินในแต่ละกลุ่มมีความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนอยู่พอสมควร อาจสะท้อนถึงศูนย์กลางทางวัฒนธรรมที่มีหลายแห่ง แต่ขณะเดียวกันรูปแบบบางอย่างก็พบในหลักหินหลายกลุ่ม สะท้อนภาพการติดต่อสัมพันธ์กันของชุมชนต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

ข้อมูลของแหล่งที่พบหลักหินทวารวดีอีสานมีจำนวนมากจนไม่อาจนำมาเสนอได้ครบถ้วน จึงคัดเลือกเฉพาะแหล่งสำคัญในแต่ละพื้นที่ซึ่งมีผลต่อการศึกษาวิจัยในบทย่อยๆ ไปมา กล่าวถึงไว้ในลำดับต่อไป

๒.๑.๑ ลุ่มน้ำมูลตอนต้น

จังหวัดนครราชสีมา และบุรีรัมย์ มีแหล่งหลักหินสำคัญที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาดังนี้

๑. นครราชสีมา

๑. บ้านหินตั้ง ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน ตั้งอยู่นอกเมืองโบราณเสมาทางตะวันออกเฉียงใต้เล็กน้อย ในอดีตกาลผู้คนที่อยู่อาศัยหรือใช้ประโยชน์บนพื้นที่นี้คงเป็นคนกลุ่มเดียวกันกับที่อาศัยในเมืองเสมานั้นเอง

การสำรวจของ แทน ธีระพิจิตร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ กลุ่มหลักปักเป็นรูปวงกลมรี และยังมีกลุ่มอื่นปักถัดไปทางเหนืออีก^๕ หลักหินส่วนใหญ่เป็นแบบแผ่นและทำจากหินทราย (รูปที่ ๑)

๒. เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน ภายในและภายนอกเมืองโบราณแห่งนี้พบโบราณสถานในวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรจำนวนหนึ่ง บางหลังมีหลักหินปักอยู่ด้วย ที่สำคัญได้แก่ โบราณสถานหมายเลข ๓.๑ โบราณสถานหมายเลข ๔ กลุ่มหลักหินทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข ๑ (รูปที่ ๒) และวิหารพระนอน วัดธรรมจักรเสมาราม ซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองมาทางทิศใต้ น่าเชื่อว่าหลักหินเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งดั้งเดิมเป็นส่วนมาก

^๕ ชินอู่ดี และ แทน ธีระพิจิตร, “ขวานหินทำเลียนแบบขวานสัมฤทธิ์และหินตั้งในประเทศไทย” ศิลปากร ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๐๒), หน้า ๓๕-๓๘.

รูปที่ ๑ หลักรหินที่บ้านหินตั้ง ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

รูปที่ ๒ กลุ่มหลักรหินทางทิศตะวันตกของโบราณสถานหมายเลข ๑ เมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

๓. บ้านโตนด ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จากการสำรวจของ บวรเวท รุ่งรุจี รายงานว่า บ้านโตนดมีหลักรหินปักเป็นกลุ่มทั้งสิ้น ๕ กลุ่ม ส่วนหนึ่งยังปักอยู่ที่เดิม อีกส่วนหนึ่งถูกเคลื่อนย้ายไปไว้ที่วัดบ้านโตนด ไกลๆ กันกับบ้านโตนดมีเนินดินที่เรียกว่าเนินวัดร้าง มีหลักรหินปักอยู่ ๑ กลุ่ม^๖

๔. บ้านมะค่า ตำบลสำโรง อำเภอปักธงชัย พบบริเวณโนนหินตั้งซึ่งมีลักษณะเป็นเนินดิน ๒ เนินใกล้ๆกัน เนินดินที่อยู่ทางเหนือเป็นสถานที่พบจารึกหินขอน ๑ และจารึกหินขอน ๒^๗ ปัจจุบันยังพบใบเสมากระจายอยู่ทั่วไป เนินดินทางใต้มีใบเสมาปักอยู่ ๔ ตำแหน่ง แต่ละตำแหน่งปักเป็นคู่ แผ่นผั่งสีเหลืองผืนผ้า

๒. บรรณานุกรม

๑. บ้านปะเคียบ ตำบลปะเคียบ อำเภอคูเมือง เป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ พบหลักรหินกระจายตัวอยู่ทั่วไป ส่วนใหญ่ถูกเคลื่อนย้ายหมดแล้ว มีทั้งสิ้น ๔ กลุ่ม คือ

^๖ บวรเวท รุ่งรุจี, “หินตั้งที่ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา,” (สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๙), หน้า ๒๑-๒๓.

^๗ สำหรับข้อมูลว่าสถานที่แห่งนี้เป็นแหล่งที่พบจารึกหินขอน ๑ และจารึกหินขอน ๒ นั้น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ ราชบัณฑิต ได้ทรงค้นพบจารึกดังกล่าวที่วัดบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา โดยทรงนำจารึกดังกล่าวมาพิมพ์ลงในหนังสือ “ใบเสมาสมัยทวารวดีแบบแผ่นหินธรรมชาติ” เมืองโบราณ ปีที่ ๒๕, ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๓.

วัดทรงศรินาวาส (รูปที่ ๓) สอนศิลาจารึก โนนสำโรง เป็นโบราณสถานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดเล็กก่อด้วยศิลาแลง ศาลนอกเมืองทางด้านตะวันออก มีหลักหินทำจากศิลาแลงปักอยู่ภายในศาล

๒. บ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอกุเมือง อยู่ห่างจากบ้านปะเคียบมาทางทิศตะวันตกประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร หลักหินถูกเคลื่อนย้ายมาปักไว้รอบอุโบสถวัดสุพลศรัทธาราม ทั้งแปดทิศ ส่วนใหญ่ทำจากหินทราย ส่วนน้อยทำจากศิลาแลง (รูปที่ ๔)

รูปที่ ๓ หลักหินวัดทรงศรินาวาส บ้านปะเคียบ ตำบลปะเคียบ อำเภอกุเมือง จังหวัดบุรีรัมย์

รูปที่ ๔ โบสถ์วัดสุพลศรัทธาราม บ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอกุเมือง จังหวัดบุรีรัมย์

๓. วัดเขาพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอลำปลายมาศ เป็นภูเขาไฟเก่าดับสนิทแล้วในเทือกเขาพนมดงรัก บนยอดเขามีหินลาวาและร่องรอยของปล่องภูเขาไฟ บนยอดเขามีวัดเขาพระอังคารตั้งอยู่ หลักหินทราย ๔ ใบประดิษฐานอยู่ภายในและภายนอกพระตำหนักเสด็จปู่วิริยะเมฆ อีก ๑๑ ใบปักล้อมรอบอุโบสถสมัยใหม่ ความโดดเด่นของหลักหินกลุ่มนี้ คือ สลักภาพบุคคลอิริยาบถยืนอยู่กลางหลักหิน

๔. วัดโพธิ์น้อย บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอบ้านด่าน พบหลักหินทรายแผ่นแบน ๒ หลัก หลักหนึ่งสลักรูปธรรมจักรจำนวน ๑ หลัก ในบริเวณเดียวกันนี้ยังพบชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมเขมรและเสาหินแบบเขมรด้วย

๒.๑.๒ ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง

หลักหินในกลุ่มนี้อยู่ในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษ แหล่งสำคัญที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาดังนี้

ศรีสะเกษ

๑. บ้านไฮ ตำบลกระแซง อำเภอกันทรลักษ์ หลักหินจำนวน ๗ หลัก เก็บรักษาไว้ที่วัดบ้านไฮ ทั้งหมดเป็นแบบแผ่น ทำจากศิลาแลง เคลื่อนย้ายมาจากทุ่งนาทางทิศเหนือของวัด (รูปที่ ๕)

๒. บ้านเตียง ตำบลเวียงเหนือ อำเภอกันทรลักษ์ จากการสำรวจพบหลักหินกระจายตัวอยู่หลายจุด จุดละ ๑-๒ หลัก ทั้งหมดเป็นแผ่นแบน ทำจากศิลาแลง (รูปที่ ๖)

๓. บ้านตระกาจ ตำบลตระกาจ อำเภอกันทรลักษ์ ไบเสมาเคลื่อนย้ายมาปักไว้ที่วัดบ้านตระกาจ ทั้งหมดเป็นศิลาแลงแบบแผ่นแบน

	
รูปที่ ๕ โบราณวัตถุ (หลักหิน) ที่วัดบ้านไฮ ตำบลกระแซง อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ	รูปที่ ๖ โบราณวัตถุ (หลักหิน) ที่บ้านเตียง ตำบลเวียง อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ

๒.๑.๓ ลุ่มน้ำมูลตอนปลาย

หลักหินในกลุ่มนี้อยู่ในพื้นที่ตอนบนของจังหวัดอุบลราชธานี คาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำชีตอนปลาย แหล่งสำคัญมีดังนี้

๑. บ้านทุ่งใหญ่ ตำบลบ้านไทย อำเภอเขื่องใน หลักหินอยู่ที่วัดโพธิ์ศรีหรือวัดทุ่งใหญ่ พบร่วมกับฐานประติมากรรม ฐานอาคารศิลาแลง และพระพุทธรูปทวารวดี

๒. บ้านชีทวน ตำบลชีทวน อำเภอเขื่องใน หลักหินพบอยู่ที่วัดทุ่งศรีวิไล

๓. บ้านม่วงสามสิบ ตำบลม่วงสามสิบ อำเภอม่วงสามสิบ หลักหินส่วนใหญ่ทำจากศิลาแลง เคลื่อนย้ายมาจากบริเวณใกล้สระน้ำ มาปักรวมกันไว้ที่บริเวณดอนปู่ตา (รูปที่ ๗)

๔. วัดป่าวิเวกธรรมชานตำบลหนองเมือง อำเภอม่วงสามสิบ หลักหินหลายหลักถูกเคลื่อนย้ายมาปักใหม่ เกือบทั้งหมดทำจากศิลาแลง มีทั้งแบบแผ่นและแบบแท่ง

๕. บ้านโพนเมืองมะทัน ตำบลหนองเหล่า อำเภอม่วงสามสิบ หลักรหินทำจากศิลาแลง พบอยู่ที่วัดใหญ่บูรพาและศาลาประชาคมกุ่มบ้าน (รูปที่ ๘)

๖. วัดสุปฏิณารามวรวิหาร ตำบลในเมือง อำเภอเมือง พบใบเสมาหินทรายจากแหล่งอื่น ซึ่งมีขนาดต่าง ๆ กัน เคลื่อนย้ายมาปักไว้ที่วัดแห่งนี้ประมาณ ๕ หลักร

รูปที่ ๗ หลักรหินบริเวณดอนเจ้าปู่ บ้านม่วงสามสิบ ตำบลม่วงสามสิบ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

รูปที่ ๘ หลักรหินบริเวณศาลาประชาคม บ้านโพนเมืองมะทัน ตำบลหนองเหล่า อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

๒.๑.๔ ลุ่มน้ำชีตอนต้น

หลักรหินกลุ่มนี้พบจากจังหวัดชัยภูมิ และขอนแก่น มีแหล่งหลักรหินสำคัญที่ใช้เป็นหลักรในการศึกษา ดังนี้

๑. ชัยภูมิ

๑. บ้านกุดโง้ง ตำบลนาหนองแส อำเภอเมือง หลักรหินพบภายในหมู่บ้านและบริเวณโดยรอบ ถูกเคลื่อนย้ายมาไว้ภายในอาคารของวัดศรีปฐมคงคาราม บางหลักรสลักรภาพเล่าเรื่องชาดก บางหลักรมีจารึกด้วย (รูปที่ ๙)

๒. บ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณในฝั่งกลม มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ๑ ชั้น พบหลักรหินกระจายตัวหลายบริเวณ คือ วัดศรีวิสัยกลางหมู่บ้าน โนนกู่ซึ่งปัจจุบันส่วนหนึ่งได้ย้ายมาไว้ภายในวัดบ้านคอนสวรรค์ จำนวนหนึ่งมีภาพเล่าเรื่องสลักรอยู่ด้วย และอีกจุดหนึ่งที่พบหลักรหินคือที่นาอกหมู่บ้านทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

รูปที่ ๙ หลักหินวัดศรีปทุมคงคาราม บ้านกุดโง้ง ตำบลนาหนองแส อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

๓. บ้านโนนซ้อง ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ หลักหินกระจายตัวอยู่โดยรอบศาลากลางบ้าน (รูปที่ ๑๐)

๔. บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ พบหลักหินปักอยู่ที่โนนป่าช้า ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดเทพฤทธิสุวิมลมังคลาราม บางหลักมีจารึก (รูปที่ ๑๑)

๕. หนองหินตั้ง ตำบลบ้านยาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ พบหลักหินหลายหลักปักอยู่บริเวณทุ่งนา ในจำนวนนี้มีหลักหนึ่งมีจารึก เรียกว่า จารึกห้วยมะอี^๕

๖. บ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ พบหลักหินกระจายตัวเป็นวงกว้าง ส่วนหนึ่งอยู่ภายในบ้านชาวบ้าน ส่วนหนึ่งปักล้อมรอบโนนกุ้งซึ่งเป็นเนินดินขนาดเล็ก หลักหนึ่งสลักพระพุทธรูปนั่งปางสมาธิและมีจารึกกล่าวถึงพระนางจันทราเทวี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย^๕ นอกจากนี้ยังมีหลักหินที่เพิ่งค้นพบจำนวนหนึ่งอยู่กลางทุ่งนา ปัจจุบันถูกเคลื่อนย้ายมาไว้บนคันนาแล้ว

๗. บ้านศิลาทอง ตำบลบ้านแก้ง อำเภอภูเขียว ตั้งอยู่บนเนินดินเดียวกันกับบ้านแก้ง พบใบเสมาหินทรายขนาดเล็กปักอยู่ที่เดิมบนพื้นที่ที่เรียกว่าโนนเสมา

๘. บ้านธาตุสามหมื่น ตำบลบ้านแก้ง อำเภอภูเขียว หลักหินกลุ่มหนึ่งปักอยู่ที่เดิมในบริเวณที่เรียกว่าโนนบ้านเก่า และอีกส่วนหนึ่งเคลื่อนย้ายมาไว้ที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น ในจำนวนนี้มีจารึกปรากฏอยู่ ๔ หลัก^{๑๐}

^๕ กรมศิลปากร, “จารึกห้วยมะอี” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๖๗-๒๖๙.

^๕ ชินนวุติ วิลาลัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องใบเสมาอีสาน เล่มที่สอง (กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๓๔๙.

^{๑๐} วรรณิการ์ วิลเกษม, “จารึกภาษามอญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ: การศึกษาเชิงอักษรวิทยา” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร,

รูปที่ ๑๐ หลักหินที่บ้านโนนเมือง ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

รูปที่ ๑๑ หลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

๒. ขอนแก่น

๑. บ้านนาโพธิ์ ตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ อยู่ที่วัดพระนอนพัฒนาราม หลักหินขนาดต่างๆ ปักล้อมรอบอาคารประดิษฐานพระไสยาสน์

๒. บ้านโนนเมือง ตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณโนนเมือง ภายในเมืองมีหลักหินปักอยู่ใกล้ๆ กับหลุมฝังศพมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์

๓. บ้านบัวสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ ที่วัดหนองสระพังพบหลักหินปักอยู่ในตำแหน่งเดิม ล้อมรอบพื้นที่ค่อนข้างลงกลม ส่วนใหญ่ปักเป็นคู่

๔. บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ หลักหินถูกเคลื่อนย้ายมาไว้ภายในอาคารวัดไตรรงค์ (รูปที่ ๑๒) บางหลักสลักภาพเล่าเรื่อง หลักหนึ่งมีจารึกภาษาสันสกฤต มีข้อความหนึ่งกล่าวถึง “ภิกษุ”^{๑๑}

๕. บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอชุมแพ หลักหินเก็บรวบรวมไว้ที่วัดโนนศิลา ในจำนวนนี้มี ๓ หลักที่มีจารึกภาษามอญ^{๑๒}

๕. บ้านโพธิ์ไชย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ไชย เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณชัยวาน จุดที่พบหลักหินมีทั้งสิ้น ๓ จุด คือ กลุ่มหลักหินปักอยู่ในตำแหน่งเดิมที่วัดเกษมคม มีลักษณะล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า หลักหินที่กลางหมู่บ้าน (รูปที่ ๑๓) และบริเวณที่เรียกว่าสิมมะลีซึ่งอยู่บริเวณคูเมืองทิศตะวันตก

เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๑๘๐-๑๘๑, ๒๐๐-๒๐๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๙, ๑๗๖-๑๗๘.

รูปที่ ๑๒ โบสถ์วัดไตรรงค์ บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น

รูปที่ ๑๓ โบสถ์เมืองโบราณชัยวาน บ้านโพธิ์ไชย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอกอพระชัย จังหวัดขอนแก่น

๒.๑.๕ ลุ่มน้ำชีตอนกลาง

ประกอบด้วยจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด มีแหล่งหลักหินสำคัญที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาดังนี้

๑. มหาสารคาม

๑. เมืองโบราณกันทรวิชัย ตำบลคันธารราษฎร์ อำเภอกันทรวิชัย เป็นที่ตั้งของ พบหลักหินปักรวมกันอยู่รอบพระพุทธรูปและต้นโพธิ์ที่วัดพุทธมงคล และยังมีพบที่วัดสุวรรณาวาส โนนพระนอน^{๑๓}

๒. เมืองโบราณนครจำปาศรี ตำบลกู่สันตรัตน์ อำเภอนาดูน พบหลักหินบริเวณศาลา นางขาว ซึ่งเป็นโบราณสถานศิลาแลงที่เหลือแต่เพียงฐาน และยังมีพบตามเขตบ้านของชาวบ้านด้วย

๒. กาฬสินธุ์

๑. บ้านเสมา ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย เป็นที่ตั้งของเมืองฟ้าแดดสงยาง เป็นเมืองที่พบหลักหินจำนวนมากมายับร้อยใบ ส่วนหนึ่งมีภาพสลักอย่างงดงาม หลักหินจำนวนหนึ่งยังคงปักอยู่ที่เดิม เช่น รอบพระธาตุยาคู โนนเมืองเก่า โบราณสถานต่างๆ บางส่วนได้รับการเคลื่อนย้ายไปที่ต่างๆ คือ วัดโพธิ์ชัยเสมารามซึ่งตั้งอยู่ภายในหมู่บ้าน (รูปที่ ๑๔) พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น และที่อื่นๆ

^{๑๓} ชินฉวี วัฒนาลัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องโบสถ์อีสาน เล่มที่สอง. (กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๕๐.

๒. บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอภูจินารายณ์ พบหลักหินจำนวนหนึ่งมีภาพเล่าเรื่อง เคลื่อนย้ายมารักษาไว้ที่วัดโพธิ์ชัย หลักหินจำนวนหนึ่งจากอำเภอนี้ได้รับการเคลื่อนย้ายมาไว้ที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น ด้วย

๓. ร้อยเอ็ด

๑. บ้านเมืองไพร ตำบลเมืองไพร อำเภอเสลภูมิ เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณที่ชื่อว่าเมืองไพร หลักหินเกือบทั้งหมดเป็นศิลาแลง อยู่ที่วัดทุ่งสว่างอารมณ์ และวัดเทพธิดาเทวี (รูปที่ ๑๕)

๒. บ้านพนมไพร ตำบลพนมไพร อำเภอพนมไพร หลักหินปักล้อมรอบอยู่ที่โบราณสถานโนนศิลาเลข ส่วนหนึ่งย้ายไปไว้หน้าว่าการอำเภอ และวัดป่าอัมพวัน (วัดประชารธรรมรักษ์)

๓. ตำบลในเมือง อำเภอเมือง หลักหินจำนวนมากเคลื่อนย้ายมาไว้ตามวัดต่างๆ เช่น วัดเหนือ วัดสระทอง วัดบึงพลาญชัย

รูปที่ ๑๔ หลักหินจากวัดโพธิ์ชัยเสมาราม บ้านเสมา ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

รูปที่ ๑๕ หลักหินจากวัดเทพธิดาเทวี บ้านเมืองไพร ตำบลเมืองไพร อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

๒.๑.๖ ลุ่มน้ำชีตอนปลาย

ประกอบด้วยจังหวัดยโสธร และอำนาจเจริญ กล่าวได้ว่าเป็นพื้นที่คาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลตอนปลาย มีแหล่งหลักหินสำคัญที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาดังนี้

๑. ยโสธร

๑. บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง ที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นเนินดินที่มีคูน้ำล้อมรอบ หลักหินของที่นี่มีจำนวนมาก ส่วนหนึ่งเคลื่อนย้ายไปยังวัดศรีธรรมารามภายในตัว

อำเภอเมือง ส่วนหนึ่งไปไว้ที่วัดมิ่งเมือง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ส่วนหนึ่งไปไว้ที่วัดสุปัฏนาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

หลักหินนับสิบใบที่ยังอยู่ในบ้านตาดทองปักอยู่ที่วัดอัมพวันเหนือ (รูปที่ ๑๖) วัดโพธิ์ศรีมงคล และธาตุก่องข้าวน้อย (รูปที่ ๑๗)

๒. บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง หลักหินนับสิบหลักซึ่งพบจากบริเวณโดยรอบ ถูกเคลื่อนย้ายมารวมกันไว้ที่วัดบึงขุมเงิน

รูปที่ ๑๖ โบราณวัตถุอัมพวันเหนือ บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

รูปที่ ๑๗ โบราณวัตถุธาตุก่องข้าวน้อย บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

๓. บ้านสงเปือย ตำบลสงเปือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณดอนเมืองเตย จากการสำรวจเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖ พบหลักหินอยู่รวมกันกับโบราณสถานกลางเมือง ๔ หลัก แต่ปัจจุบันส่วนหนึ่งถูกเคลื่อนย้ายไปแล้ว นอกจากนี้ภายในวัดบ้านสงเปือยยังมีหลักหินอยู่อีกจำนวนหนึ่ง

๔. บ้านจิ้ว ตำบลภูจาน อำเภอคำเขื่อนแก้ว พบหลักหินปักอยู่ใกล้ๆกันกับภูบ้านจิ้ว ซึ่งเป็นศาสนสถานก่อศิลาแลงในวัฒนธรรมเขมร และยังพบอยู่ที่ตมู่ตาทางตอนเหนือของหมู่บ้าน

๕. บ้านบึงแก ตำบลบึงแก อำเภอมหาชนะชัย มีสภาพเป็นโคกสูง มีคูน้ำคันดิน หลักหินหลายหลักเคลื่อนย้ายมาไว้รอบๆ ศาลภายในวัดโพธิ์กัญจนาราม (รูปที่ ๑๘)

๖. วัดศรีธรรมาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง หลักหินที่พบจากที่ต่างๆ ได้รับการเคลื่อนย้ายมาปักใหม่ที่วัดแห่งนี้

๒. อำนาจเจริญ

๑. บ้านเปือยหัวดง ตำบลเปือย อำเภอลืออำนาจ เป็นเนินดินขนาดใหญ่ที่พบหลักหินจำนวนมาก หลักหินได้รับการเคลื่อนย้ายและรวบรวมไว้ตามที่ต่างๆ คือ วัดโพธิ์ศรี วัดป่าเรไร และที่ราบหลังโรงเรียนบ้านเปือย

๒. วัดดงเต่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง หลักหินจำนวนมาก สิบหลักปักกระจัดกระจายไม่เป็นระเบียบอยู่ภายในวัด กลุ่มหนึ่งอยู่ด้านข้างอุโบสถ กลุ่มหนึ่งอยู่ห่างออกมาทางด้านหลังของอุโบสถ (รูปที่ ๑๘) และมีหลักหนึ่งสลักรูปธรรมจักรอยู่ห่างออกมาจากกลุ่มอื่นค่อนข้างไกล

๓. บ้านชาติ ตำบลเค็งใหญ่ อำเภอหัวตะพาน เป็นที่ตั้งของเมืองจ๋ว มีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ หลักหินกระจายอยู่ภายในเมือง ในจำนวนนี้มี ๓ หลักค้นพบจากการขุดแต่งและยังลึ้มอยู่ในสภาพเดิมไม่เปลี่ยนแปลง

๒.๑.๘ ลุ่มน้ำโขงตอนกลาง

ประกอบด้วยจังหวัดอุดรธานี หนองบัวลำภู หนองคาย และบึงกาฬ แหล่งหลักหินสำคัญที่ใช้ศึกษามีดังนี้

๑. หนองบัวลำภู

๑. บ้านโคกสูง ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอศรีบุญเรือง หลักหินพบอยู่ที่วัดป่าศรีวิไลย์ ส่วนใหญ่ปกคลุมรอบอาคารที่ทิศทั้งแปด และมีจำนวนหนึ่งปักอยู่กลางลานวัดและหน้ากุฏิเจ้าอาวาส

๒. ภูน้อย บ้านภูน้อย ตำบลนากลาง อำเภอนากลาง ปัจจุบันมีวัดสันติธรรมบรรพตตั้งอยู่บนภู พบหลักหินอยู่บนยอดสุด ปักอยู่ที่ทิศทั้งแปดล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า

๒. อุดรธานี

๑. ภูพระบาท บ้านดัว ตำบลพาน อำเภอบ้านผือ ภูแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาภูพาน มีโขดหินและเพิงหินรูปร่างแปลกตากระจายตัวอยู่บนภูพระบาทจำนวนมาก บางแห่งมีภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บางแห่งมีหลักหินปักล้อมรอบ เช่น คอกม้าน้อย (รูปที่ ๒๑) ถ้ำฤๅษี หอนางอุสา กุณางอุสา ถ้ำพระ ถ้ำลูกเขย และเพิงหินนกกะทา (รูปที่ ๒๒) นอกจากนี้ยังพบร่องรอยบนพื้นลานหินที่แสดงว่าเคยมีหลักหินปักล้อมรอบทิศทั้งแปดของลานโล่งบริเวณถ้ำพระ

รูปที่ ๒๑ หลักหินล้อมรอบคอกม้าน้อย ภูพระบาท บ้านดัว ตำบลพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๒๒ หลักหินล้อมรอบเพิงหินนกกะทา ภูพระบาท บ้านดัว ตำบลพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

๒. วัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ หลักหินจำนวนมากปักอยู่ภายในวัด ได้รับการเคลื่อนย้ายมารวมกันไว้ภายในอาคารใหม่ (รูปที่ ๒๓)

๓. วัดพระพุทธรบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ พบหลักหินปักอยู่บริเวณลานด้านหน้าพระพุทธรบาทบัวบาน และบริเวณที่เรียกว่า บวชพระปู่ บริเวณนี้มีหลัก

หินปักซ้อนกัน ๓ ชั้น ล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้าทั้งแปดทิศ นอกจากนี้บริเวณใกล้ๆกันยังมี
หลักหินปักไม่เป็นระเบียบอยู่ใกล้ๆ ก้อนหินใหญ่ (รูปที่ ๒๔)

รูปที่ ๒๓ หลักหินจากวัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม
ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านฝืด จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๒๔ หลักหินจากวัดพระพุทธรบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม
ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านฝืด จังหวัดอุดรธานี

๓. หนองคาย

๑. วัดหินหมากเป้ง บ้านไทยเจริญ ตำบลพระพุทธรบาท อำเภอสรีเชียงใหม่ พบหลักหิน
ได้รับการเคลื่อนย้ายมาปักรวมกันไว้ภายในวัด หลักหนึ่งมีภาพเล่าเรื่องวีรกรรมกษัตริย์ชาดกได้รับ
การเคลื่อนย้ายไปไว้ยังพิพิธภัณฑสถานจังหวัดหนองคาย

๒. วัดสาวสุวรรณ บ้านเวียงคุก ตำบลเวียงคุก อำเภอเมือง พบหลักหิน ๑ หลัก สลัก
ภาพเล่าเรื่องศิพินชาดก^{๑๔}

๓. บ้านดอนไผ่ ตำบลโพหนอง กิ่งอำเภอโพนธาก หลักหินปักอยู่กลางลานและริม
กำแพงวัดอรัญญาสุนทราลัย

๒.๑.๙ ลุ่มน้ำโขงตอนปลาย

ประกอบด้วยจังหวัดสกลนคร นครพนม และมุกดาหาร แหล่งหลักหินสำคัญที่
ใช้ศึกษามีดังนี้

๑. สกลนคร

๑. วัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง พบหลักหินทราย
ปักเป็นคู่ล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้าไว้ทั้งแปดทิศ (รูปที่ ๒๕)

^{๑๔} รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “ใบเสมาเรื่องศิพินชาดก: ร่องรอยพุทธศาสนamahayana ในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน” เมืองโบราณ ปีที่ ๒๘, ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๒-
๑๐๗.

๒. วัดมหาพรหมโพธิราช (วัดท่าวัดเหนือ) บ้านท่าวัดเหนือ ตำบลดงชน อำเภอเมือง ค้นพบหลักหินปักอยู่ร่วมกับศาสนสถานศิลาแลง (รูปที่ ๒๖) นอกจากนี้ยังมีชิ้นส่วนพระพุทธรูป และอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่ง

๓. วัดศรีธาตุการาม บ้านธาตุ ตำบลธาตุ อำเภอสว่างแดนดิน ภายในวัดมีศาสนสถานี่ สร้างจากศิลาแลงและมีอิฐก่อทับอยู่ด้านบน พบหลักหินปักอยู่ใกล้ๆ กันกับศาสนสถานนี้

๔. บ้านพันนา ตำบลพันนา อำเภอสว่างแดนดิน ค้นพบหลักหินมีจารึก ๑ หลัก โดย ชาวบ้าน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น และหลักหินจำนวนหนึ่งอยู่ที่ วัดดอนกรรม

รูปที่ ๒๕ หลักหินจากวัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

รูปที่ ๒๖ วัดมหาพรหมโพธิราช (วัดท่าวัดเหนือ) บ้านท่าวัดเหนือ ตำบลดงชน อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

๒. นครพนม

วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม ค้นพบหลักหินปักอยู่ บริเวณพระธาตุพนม ในจำนวนนี้มีหลักหนึ่งได้รับการนับถือว่าเป็นเสาอินทขิล

หลักหินในแต่ละแห่งมีความน่าสนใจที่แตกต่างกันไป สามารถนำมาใช้เป็นข้อมูลหลักใน ประเด็นต่างๆ ที่แตกต่างกันออกไปได้ เมื่อนำข้อมูลของแหล่งหลักหินแต่ละแห่งมาประมวลเข้าไว้ด้วยกันทำให้เห็นภาพรวมของหลักหินและมีมิติทางสังคมและวัฒนธรรมด้านต่างๆ ของภาค ตะวันออกเฉียงเหนือได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งจะได้กล่าวถึงเป็นลำดับไป

๒.๒ รูปแบบและลวดลายโดยทั่วไปของหลักหิน

หลักหินโดยส่วนใหญ่ทำจากหินทราย ศิลาแลงพบได้น้อยกว่ามาก การสำรวจหลักหิน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ผ่านมาโดยนักวิชาการท่านต่างๆ ทำให้ทราบว่ารูปทรงหลักๆ

ของหลักหินมีอยู่ ๓ ทรง ได้แก่ ทรงแผ่นแบน ทรงแท่งสี่เหลี่ยมหรือหลายเหลี่ยม และหินธรรมชาติ

ทรงแผ่นแบน ด้านหน้าและด้านหลังเป็นด้านกว้างของหลักหิน มีความกว้างมากกว่าความหนาอย่างเห็นได้ชัด ทำให้เกิดรูปทรงแบบแผ่น เส้นรอบนอกด้านข้างเป็นเส้นตรงหรือผายออกเล็กน้อย ส่วนยอดเป็นมุมแหลม ทำให้เส้นรอบนอกอยู่ในทรงคล้ายกลีบบัว (รูปที่ ๒๗-๒๘ และภาพลายเส้นที่ ๒) รูปทรงแผ่นแบนได้รับความนิยมแพร่หลายมากที่สุด แต่ทั้งนี้หลักหินทรงแผ่นแบนยังมีรูปแบบเล็กๆ น้อยๆ ต่างออกไปอีก

		
<p>รูปที่ ๒๗ หลักหินทรงแผ่นแบน จากหน้าที่ทำการอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด</p>	<p>รูปที่ ๒๘ หลักหินทรงแผ่นแบน จากเมืองจันทบุรี บ้านชาด ตำบลเค็งใหญ่ อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๒ แสดงรูปทรงและสัดส่วนด้านกว้างกับด้านหน้าของหลักหินทรงแผ่นแบน (จากรูปที่ ๒๘)</p>

ทรงแท่งสี่เหลี่ยมหรือหลายเหลี่ยม ความกว้างของทุกด้านจะมีเท่าๆ กัน ยกเว้นบางหลักที่อาจทำด้านเฉียงกว้างน้อยกว่าด้านหลัก ส่วนยอดสอบขึ้นไปบรรจบกันเป็นมุมแหลม หลักโดยทั่วไปเป็นสี่เหลี่ยม แต่บางครั้งก็เป็นแปดเหลี่ยม เส้นรอบนอกมีทั้งที่เป็นเส้นตรงและเส้นโค้ง แยกย่อยตามความต่างไปได้อีก (รูปที่ ๒๙-๓๑ และภาพลายเส้นที่ ๓-๔)

แม้ว่ารูปทรงแผ่นแบนจะได้รับความนิยมมากกว่า แต่รูปทรงทางสี่เหลี่ยมหรือแท่งหลายเหลี่ยมก็พบแพร่กระจายในหลายจังหวัด

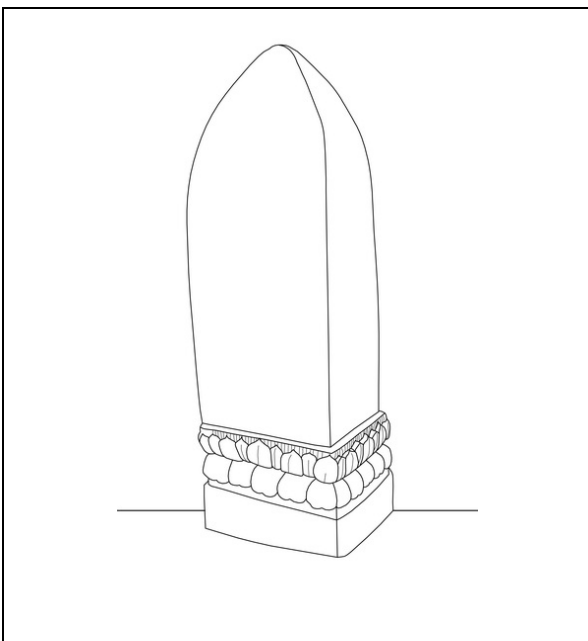
รูปที่ ๒๙ หลักหินทรงแท่งหิน
ไม่ทราบที่มา จัดแสดงใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
ขอนแก่น

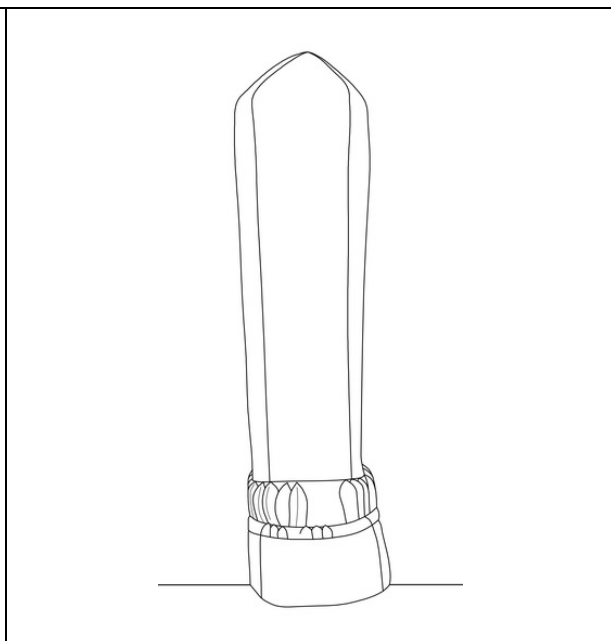
รูปที่ ๓๐ หลักหินทรงแท่งหิน วัดพระ
นอนพัฒนาราม บ้านนาโพธิ์ ตำบลชุม
แพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

รูปที่ ๓๑ หลักหินทรงแท่ง
หิน จากวัดป่าเรไร บ้าน
เปือยหัวดง อำเภอลืออำนาจ
จังหวัดอำนาจเจริญ

ภาพลายเส้นที่ ๓ แสดงรูปทรงและสัดส่วนของ
หลักหินทรงแท่งหิน (จากภาพที่ ๒๙)

ภาพลายเส้นที่ ๔ แสดงรูปทรงและสัดส่วนของหลัก
หินทรงแท่งหิน (จากภาพที่ ๓๐)

หินธรรมชาติ ไม่มีรูปทรงแน่นอน พบจำนวนน้อยกว่า ๒ รูปทรงข้างต้น บางหลักอาจ
ขัดแต่งแต่เพียงเล็กน้อย หรือขัดแต่งไม่เป็นระบบ อย่างไรก็ตาม หลักหินที่แลดูคล้ายหิน

ธรรมชาติบางหลักอาจเคยมีรูปทรงที่แน่นอนมาก่อน ทว่าเมื่อเวลาผ่านไปเกิดการกร่อนตัวจนจนคล้ายหินธรรมชาติ รูปทรงดั้งเดิมเสียไป^{๑๕} (รูปที่ ๓๒-๓๓ และภาพลายเส้นที่ ๕)

		
<p>รูปที่ ๓๒ หลักหินธรรมชาติ จากเมืองชัยวาน บ้านโพธิ์ไชย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ไชย จังหวัดขอนแก่น</p>	<p>รูปที่ ๓๓ หลักหินธรรมชาติ วัดสุพลศรัทธาราม บ้านโนนสูง ตำบลบ้านแพ อำเภอกุเมือง จังหวัดบุรีรัมย์</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๕ หลักหินธรรมชาติ (จากภาพที่ ๓๓)</p>

หลักหินส่วนใหญ่ไม่นิยมประดับลวดลายหรือภาพใดๆ แต่หลายหลักก็สลักภาพหรือลวดลายที่สวยงาม โดยภาพหรือลายประดับตกแต่งบนหลักหินที่พบแพร่หลายไปทั่ว ได้แก่ เส้นนูนพาดผ่านกลางใบเสมา และหม้อต่อด้วยกรวย

หลักหินที่ประดับตกแต่งด้วยเส้นนูนเป็นแบบแผนที่พบได้เป็นจำนวนมาก มีทั้งเส้นนูนที่ทำเป็นเส้นตรงเล็กๆ ขนาดเท่ากันทั้งเส้น (รูปที่ ๒๘, ๓๔ และลายเส้นที่ ๒) และเส้นนูนแบบทรงกรวยยาวๆ ส่วนโคนมีความกว้างมากที่สุดจากนั้นจึงค่อยๆ สอบเล็กลงบรรจบกันที่ยอด (รูปที่ ๓๕) หลักหินบางหลักอาจประดับตกแต่งที่ฐานหรือกลางเส้นนูนให้สวยงามออกไปอีก (รูปที่ ๓๖ และภาพลายเส้นที่ ๖) ทั้งนี้การตกแต่งด้วยเส้นนูนอาจพบบนหลักหินเดียวกันกับที่ทำภาพเล่าเรื่องก็ได้ โดยด้านหนึ่งทำภาพเล่าเรื่องแต่อีกด้านหนึ่งทำเส้นนูน

^{๑๕} Stephen A. Murphy, "The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE" (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010), pp.359-360.

	
<p>รูปที่ ๓๔ หลักหินสลักเส้นนูนแบบเส้นตรงที่มีขนาดเท่ากันทั้งเส้น จากวัดดงเผ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้ว อำเภอมือง จังหวัดอำนาจเจริญ</p>	<p>รูปที่ ๓๕ หลักหินสลักเส้นนูนแบบกรวยยาวๆ จากธาตุก่อข้าน้อย บ้านตาตทอง ตำบลตาตทอง อำเภอมือง จังหวัดยโสธร</p>

	
<p>รูปที่ ๓๖ หลักหินสลักเส้นนูนที่มีการตกแต่ง จากอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๖ หลักหินสลักเส้นนูนที่มีการตกแต่ง (จากรูปที่ ๓๖)</p>

สำหรับภาพสลักรูปหม้อต่อด้วยกรวยพบได้แพร่หลายเช่นกัน มักได้รับคำอธิบายว่าเป็น
 สตูป หรือสตูปทรงหม้อน้ำ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยชิ้นนี้เห็นว่าภาพแบบนี้ควรเป็นภาพเครื่อง
 บวงสรวงหรือเครื่องบูชามากกว่า เทียบได้กับหมากเบง หรือกรวย หรือบายศรี ที่ใช้ใส่ข้าวตอก

ดอกไม้บูชา หรือเครื่องเช่นสังเวียงประเภทอาหารคาวหวาน^{๑๖} (รายละเอียดจะกล่าวถึงในบทที่ ๔)

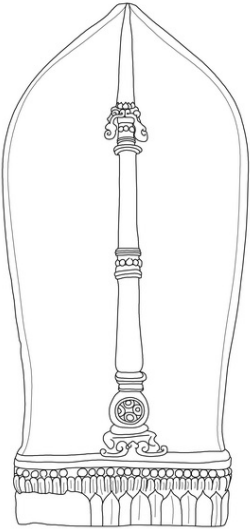
ภาพหม้อต่อด้วยกรวยยังสามารถจัดเป็น ๒ กลุ่มย่อยตามองค์ประกอบที่แตกต่างกันได้แก่ หม้อใบเดี่ยวต่อด้วยกรวย และหม้อซ้อนกันหลายใบต่อด้วยกรวย

หม้อใบเดี่ยวต่อด้วยกรวย โดยส่วนใหญ่ไม่มีการประดับตกแต่งใดๆ (รูปที่ ๓๗) บางภาพตกแต่งลวดลายคล้ายใบไม้ไว้ที่ปากกรวย (รูปที่ ๓๘ และภาพลายเส้นที่ ๗) บางภาพประดับตกแต่งที่หม้อหรือกรวยด้วยลวดลายต่างๆ นานาเพิ่มเติมขึ้น แต่ละภาพไม่ซ้ำแบบกัน (รูปที่ ๓๙ และภาพลายเส้นที่ ๘)

หม้อซ้อนกันหลายใบต่อด้วยกรวย มักตกแต่งลวดลายคล้ายใบไม้ที่ปากหม้อแต่ละใบ และอาจมีการประดับตกแต่งอื่นๆ เพิ่มเติมหรือไม่มีก็ได้ ทั้งนี้แต่ละภาพประดับตกแต่งไม่ซ้ำแบบกัน (รูปที่ ๔๐-๔๑ และภาพลายเส้นที่ ๙)

		
<p>รูปที่ ๓๗ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร</p>	<p>รูปที่ ๓๘ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยปากกรวยประดับตกแต่งด้วยลวดลายคล้ายใบไม้ จากวัดไตรรงค์ บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๗ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยปากกรวยประดับตกแต่งด้วยลวดลายคล้ายใบไม้ (จากรูปที่ ๓๘)</p>

^{๑๖} อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับแนวความคิดว่าภาพสลักรูปหม้อน้ำต่อด้วยกรวยเป็นภาพเครื่องบวงสรวงบูชาได้ใน รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “เครื่องบวงสรวงบนใบเสมาทวารวดีอีสาน : พุทธบูชาและบูชาผี” ศิลปากร ปีที่ ๕๒, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๒), หน้า ๕๐-๖๓.

	
<p>รูปที่ ๓๙ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยมีการประดับตกแต่งมากมาย จากอำเภอสระพาน จังหวัดอำนาจเจริญ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๘ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยโดยมีการประดับตกแต่งมากมาย (จากรูปที่ ๓๙)</p>

		
<p>รูปที่ ๔๐ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดศรีธรรมาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๙ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย (จากรูปที่ ๔๐)</p>	<p>รูปที่ ๔๑ ใบเสมาสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดไตรรงค์ บ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>

๒.๓ เอกลักษณะของการประดับตกแต่งหลักหินในแต่ละกลุ่มน้ำ

หลักหินทุกพื้นที่ที่มีการประดับตกแต่งที่เป็นลักษณะร่วมกันดังได้กล่าวไปแล้วข้างต้น แต่ขณะเดียวกันการประดับตกแต่งบางอย่างแสดงถึงเอกลักษณ์เฉพาะของพื้นที่เล็กๆ ของจังหวัดใดจังหวัดหนึ่ง หรือเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพื้นที่ลุ่มน้ำใดลุ่มน้ำหนึ่ง อย่างไรก็ตามในบางพื้นที่อาจไม่มีรูปแบบเอกลักษณ์เลยก็ได้

เอกลักษณ์ของหลักหินในแต่ละพื้นที่อาจจะสะท้อนให้เห็นถึงขอบเขตทางวัฒนธรรมย่อยที่แตกต่างกัน และอาจตั้งเป็นข้อสังเกตได้ว่าเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสานมีศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองหรือศูนย์กลางทางวัฒนธรรมหลายแห่ง

เอกลักษณ์ของหลักหินในแต่ละกลุ่มมีดังนี้

๒.๓.๑ กลุ่มน้ำมูลตอนต้น

พื้นที่จังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์มีเอกลักษณ์ของการประดับตกแต่งหลักหินที่ต่างไปจากพื้นที่อื่น ได้แก่ การสลักรูปบุคคลในอิริยาบถยืน พบที่ยอดถ้ำพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ ภาพสลักแบบนี้มีได้กระจายทั่วทั้งลุ่มน้ำมูลตอนต้น ภาพบุคคลมีลักษณะคล้ายกันทุกแผ่น (รูปที่ ๔๒) กล่าวคือ ยืนตรงหรือยืนตรึงค์ สวมผ้าถุงสั้นที่ชักชายผ้าออกมาเป็นวงขนาดใหญ่ มือข้างหนึ่งถือดอกไม้หรือธูปหลายภาพมีฉัตรกลางกันและแสหรือธงหรือฉัตรขนานสองข้าง ใบหน้าล้วนปั้นขึ้นมาใหม่เพราะของเดิมถูกทุบทำลาย ยกเว้นเพียงหลักเดียวที่หน้ายังเป็นของเดิม

อนึ่ง ภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย จัดแสดงหลักหินไว้จำนวนหนึ่ง บางหลักตกแต่งด้วยลายกนก อีกทั้งยังทำขอบบนเป็นวงโค้งต่อเนื่องกัน (รูปที่ ๔๓ และภาพลายเส้นที่ ๑๐) ตามทะเบียนระบุมอบให้โดยนายอำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งยึดคืนมาได้จากคนร้าย นับได้ว่ามีการประดับลวดลายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน คล้ายคลึงกันกับหลักหินจากจังหวัดชัยภูมิและบางส่วนของขอนแก่นเป็นอย่างดี แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่ทราบว่ามีที่อำเภอโนนสูงมาแต่แรก หรือเคลื่อนย้ายมาจากแห่งอื่น

		
<p>รูปที่ ๔๒ หลักรหินสลักรูปบุคคลในอิริยาบถยืน ภูพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์</p>	<p>รูปที่ ๔๓ หลักรหินสลักรายกนกและขอบบนทำเป็นวงโค้งจากอำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๑๐ หลักรหินสลักรายกนกและขอบบนทำเป็นวงโค้ง (จากรูปที่ ๔๓)</p>

๒.๓.๒ ลุ่มน้ำมูลตอนกลางและตอนปลาย

สำหรับหลักรหินจากลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ซึ่งครอบคลุมพื้นที่จังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษ ไม่มีลวดลายตกแต่งที่เป็นเอกลักษณ์โดดเด่น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่นี้ไม่ค่อยนิยมทำหลักรหินก็ได้ ส่วนลุ่มน้ำมูลตอนปลาย ซึ่งครอบคลุมพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี พบหลักรหินในพื้นที่ตอนบนของจังหวัด มีรูปแบบเอกลักษณ์ที่สัมพันธ์กับลุ่มน้ำชีตอนปลาย จึงจะกล่าวถึงอีกครั้งหนึ่งอย่างละเอียดเมื่อถึงส่วนของลุ่มน้ำชีตอนปลาย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในทางรูปแบบของลวดลายตกแต่งจะมีได้มีความพิเศษใดๆ แต่ดูเหมือนว่าพื้นที่นี้นิยมทำหลักรหินด้วยศิลาแลงมากกว่าพื้นที่อื่นๆ

๒.๓.๓ ลุ่มน้ำชีตอนต้น

พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนต้นในจังหวัดชัยภูมิ และขอนแก่น มีการประดับตกแต่งหลักรหินที่เป็นเอกลักษณ์ ได้แก่ การทำลวดลายวงโค้ง การทำขอบนอกของหลักรหินเป็นวงโค้งต่อเนื่อง และการสลักรูปบัวซ้อนหลายชั้น

การทำลวดลายวงโค้ง มีตัวอย่างที่วัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๔๔ และภาพลายเส้นที่ ๑๑) หลักรหินนี้มีจารึกภาษามอญโบราณสภาพลบเลือน ได้รับการแปลแล้วโดย Hunter Ian Watson ว่า “นี่ (เป็น

บุญของ) ท่านศรี...”^{๑๗} ลวดลายวงโค้งนี้ยังสอดแทรกอยู่ตามลวดลายประเภทอื่นๆ อีก เป็นต้นว่าภาพเสาศระธรรมจักรที่สลักบนหลักหินซึ่งพบจากที่เดียวกัน

การทำขอบนอกของหลักหินเป็นวงโค้งต่อเนื่อง พบที่เมืองชัยวาน บ้านโพธิ์ชัย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๔๕) เป็นการออกแบบให้ล้อกันกับลวดลายภายในที่ท่างโค้งหลายวง

จารึกภูเขา พบที่อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จารึกเป็นภาษาขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต เนื้อความกล่าวถึงพระเจ้าวรมัน สตรีสูงศักดิ์ในอาณาจักรของพระเจ้าศรีชัยสิงหรวมนัน^{๑๘} ก็ทำขอบนอกของส่วนบนเป็นวงโค้งต่อเนื่องเช่นเดียวกัน จารึกนี้นอกจากเป็นหลักฐานว่าพื้นที่นี้มีความนิยมหลักหินรูปทรงนี้แล้ว ยังเป็นหลักฐานการกำหนดอายุ และแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างรูปทรงของหลักหินกับจารึกด้วย

		
<p>รูปที่ ๔๔ หลักหินสลักลวดลายกนกวงโค้ง จากบ้านพันลำ ตำบลสระโพนทาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๑๑ หลักหินสลักลวดลายกระหนกวงโค้ง (จากรูปที่ ๔๔)</p>	<p>รูปที่ ๔๕ หลักหินสลักขอบนอกเป็นวงโค้งต่อเนื่อง จากเมืองชัยวาน บ้านโพธิ์ชัย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น</p>

^{๑๗} อันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๘๓.

^{๑๘} กรมศิลปากร “จารึกภูเขา” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๕๗-๕๙.

ทั้งการทำขอบนอกของหลักหินเป็นวงโค้งต่อเนื่องและการทำลวดลายวงโค้งข้างต้นนี้ คล้ายกันกับหลักหินจำนวนหนึ่งในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พินาย ซึ่งไม่ทราบที่มา เพราะ ได้มาจากคนร้าย นายอำเภอโนนสูง ตรวจยึดและมอบให้กับพิพิธภัณฑ์

สำหรับการสลักกลีบบัวซ้อนหลายชั้นก็นับเป็นอีกหนึ่งเอกลักษณ์สำคัญของพื้นที่ต้นลุ่มน้ำชี เป็นลวดลายที่ล้อกับเส้นรอบนอกของหลักหินนั่นเอง พบมากในเขตจังหวัดชัยภูมิ ตัวอย่างเช่น หลักหินที่บ้านกุดโจ้ง ตำบลนาหนองแวง อำเภอเมือง (รูปที่ ๔๖) หลักหินที่บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ (รูปที่ ๔๗ และภาพลายเส้นที่ ๑๒)

		
<p>รูปที่ ๔๖ หลักหินสลักกลีบบัวซ้อนหลายชั้นจากบ้านกุดโจ้ง ตำบลนาหนองแวง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ</p>	<p>รูปที่ ๔๗ หลักหินสลักลายกลีบบัวซ้อนชั้น จากบ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๑๒ หลักหินสลักลายกลีบบัวซ้อนชั้น (จากรูปที่ ๔๗)</p>

๒.๓.๔ ลุ่มน้ำชีตอนกลาง

ลุ่มน้ำชีตอนกลางครอบคลุมพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด เป็นหนึ่งในพื้นที่ที่พบหลักหินหนาแน่น อาจกล่าวได้ว่าการสลักภาพเรื่องในพุทธศาสนาขนาดใหญ่เต็มพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นพุทธประวัติหรือชาดก เป็นเอกลักษณ์สำคัญของพื้นที่นี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่จังหวัดกาฬสินธุ์ โดยส่วนใหญ่ค้นพบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย (รูปที่ ๔๘-๔๙) ที่อาจนับได้ว่าเป็นเมืองศูนย์กลางของการทำหลักหินสลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาแบบเต็มพื้นที่ และอีกแห่งหนึ่งที่พบการสลักภาพเรื่องในพุทธศาสนาขนาดใหญ่เต็มพื้นที่ คือ บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์

อนึ่ง ได้ค้นพบหลักหินที่สลักภาพเล่าเรื่องเต็มพื้นที่เขตลุ่มน้ำชีตอนต้นด้วย เช่น บ้าน กุดโจ่ง ตำบลนาหนองแขง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ บ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอ คอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๕๐) และบ้านโนนชาติ ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ จังหวัด ขอนแก่น

การกระจายตัวของหลักหินที่สลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาเต็มพื้นที่แสดงให้เห็นว่า การสลักภาพแบบนี้เป็นรูปแบบที่นิยมแพร่หลายทั้งในลุ่มน้ำชีตอนต้นและตอนกลาง ขณะที่ลุ่ม น้ำชีตอนปลาย หรือจังหวัดยโสธร อำนาจเจริญ และอุบลราชธานีตอนบนได้รับความนิยมน้อย กว่ามาก

สำหรับที่บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอภูจินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ยังมีหลัก หินแบบพิเศษไม่เหมือนแห่งใดเพิ่มเติมอีกแบบหนึ่ง คือ หลักหินทรงแท่งสี่เหลี่ยมสลักภาพเล่า เรื่องขนาดเล็กที่ด้านทั้งสี่ (รูปที่ ๕๑-๕๒)

อนึ่ง พระพุทธรูปในภาพสลักพุทธประวัติที่สลักลงบนหลักหินในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลางมี รูปแบบดังพระพุทธรูปทวารวดีภาคกลางอย่างเห็นได้ชัด

รูปที่ ๔๘ หลักหินสลักภาพพุทธประวัติเต็มแผ่น จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น

รูปที่ ๔๙ หลักหินสลักภาพชาดกเต็มแผ่น จากพระธาตุยาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

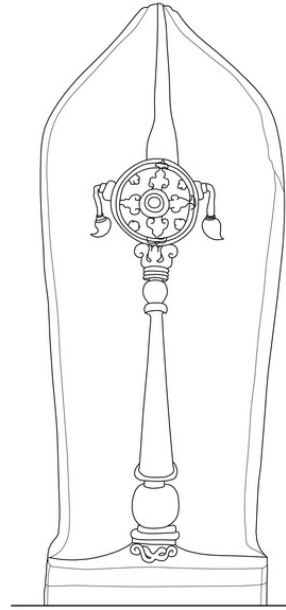
รูปที่ ๕๐ หลักหินสลักภาพชาดกเต็มแผ่น จากบ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ

	
<p>รูปที่ ๕๑ หลักหินทรงแท่งสี่เหลี่ยมสลักภาพเล่าเรื่องทั้ง ๔ ด้าน บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์</p>	<p>รูปที่ ๕๒ ภาพเล่าเรื่องจากหลักหินทรงแท่งสี่เหลี่ยม บ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์</p>

๒.๓.๕ ลุ่มน้ำชีตอนปลาย

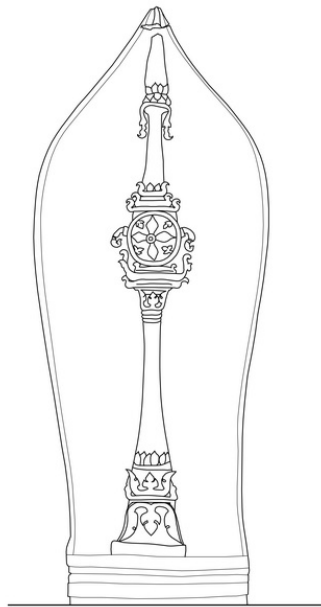
ลุ่มน้ำชีตอนปลายครอบคลุมพื้นที่จังหวัดยโสธร อำนาจเจริญ และคาบเกี่ยวกับตอนบนของอุบลราชธานี อันจัดอยู่ในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำมูลตอนปลาย ภาพธรรมจักรตั้งอยู่บนเสาถือได้ว่า เป็นลวดลายสลักอันเป็นเอกลักษณ์ที่แพร่หลายในพื้นที่นี้ แม้ว่าภาพธรรมจักรจะพบตามหลักหินจากพื้นที่อื่น แต่ลุ่มน้ำชีตอนปลายพบได้หนาแน่นและมีการประดับตกแต่งงดงามกว่าพื้นที่อื่นอย่างเห็นได้ชัด

หลักหินที่มีภาพธรรมจักรตั้งอยู่บนเสาค้นพบในหลายที่ จังหวัดอำนาจเจริญ พบที่ วัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้าย อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ (รูปที่ ๕๓ และ ภาพลายเส้นที่ ๑๓) วัดโพธิ์ศรี บ้านเปือยหัวดง ตำบลเปือย อำเภอสิ้ออำนาจ (รูปที่ ๕๔ และ ภาพลายเส้นที่ ๑๔) จังหวัดยโสธร พบที่ วัดธรรมาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง วัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง วัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านตาดทอง ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง วัดศรีธรรมาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง และวัดสุปฏิหาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

รูปที่ ๕๓ หลักหินสลักภาพธรรมจักร วัดดงเฒ่า
เก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง
จังหวัดอำนาจเจริญ

ภาพลายเส้นที่ ๑๓ หลักหินสลักภาพธรรมจักร
วัดดงเฒ่าเก่า (จากรูปที่ ๕๓)

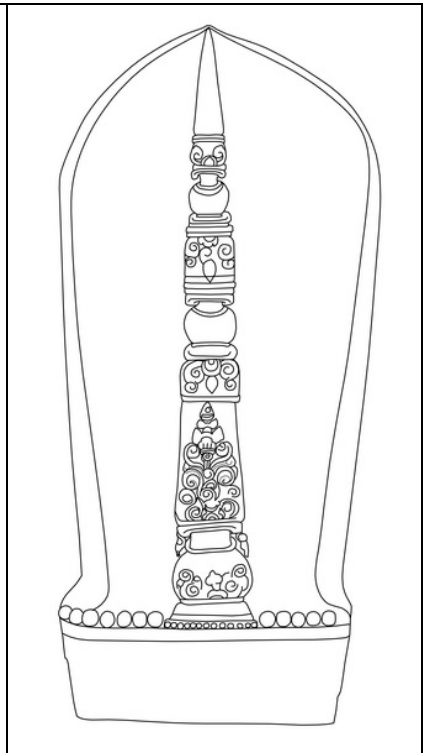
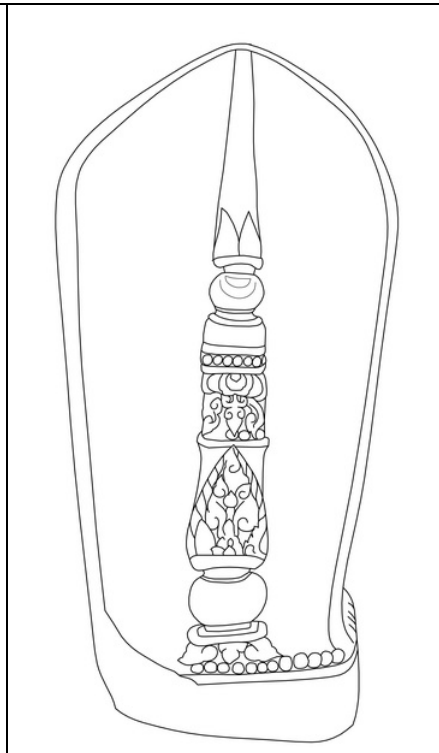
รูปที่ ๕๔ หลักหินสลักภาพธรรมจักร วัดโพธิ์ศรี
บ้านเปือยหัวดง ตำบลเปือย อำเภอลืออำนาจ
จังหวัดอำนาจเจริญ

ภาพลายเส้นที่ ๑๔ หลักหินสลักภาพธรรมจักร
วัดโพธิ์ศรี (จากรูปที่ ๕๔)

อนึ่ง เสารับธรรมจักรมักเป็นทรงกรวยรองรับด้วยหม้อ เป็นรูปแบบที่ทำให้นึกถึงภาพหม้อต่อด้วยกรวยซึ่งพบแพร่หลายไปทั่ว อาจกล่าวได้ว่าภาพทั้งสองมีองค์ประกอบเดียวกัน เพียงแต่เพิ่มธรรมจักรเข้ามาเท่านั้นเอง ควรสังเกตตำแหน่งขององค์ธรรมจักรมีทั้งที่วางอยู่บนสุดของเสา หรือวางอยู่กึ่งกลางค่อนไปทางด้านบนของเสาด้วย

๒.๓.๖ กลุ่มน้ำโขงตอนต้น

พื้นที่นี้ครอบคลุมจังหวัดเลย แหล่งที่พบหลักหินมากที่สุด ได้แก่ ตำบลวังสะพุง อำเภอวังสะพุง หลักหินจำนวนมากรวบรวมไว้ที่วัดพัทธสีมาธรรม พบภาพหม้อใบเดี่ยวหรือซ้อนชั้นหลายใบต่อด้วยกรวยสลักไว้บนหลักหินจำนวนมาก แม้ว่าภาพดังกล่าวนี้จะพบได้ทั่วไปทุกกลุ่มน้ำ ทว่าการประดับตกแต่งอย่างวิจิตรบรรจงด้วยลายกระหนกวงโค้งทั้งบริเวณหม้อหรือบริเวณกรวย และการเพิ่มองค์ประกอบเล็กๆ น้อยๆ ทำให้เกิดเป็นเอกลักษณ์ของตำบลวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย (รูปที่ ๕๕ และภาพลายเส้นที่ ๑๕-๑๖)

รูปที่ ๕๕ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย วัดพัทธสีมาธรรม บ้านบึงผักก้าม ตำบลวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

ภาพลายเส้นที่ ๑๕ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย วัดพัทธสีมาธรรม (จากภาพที่ ๕๕)

ภาพลายเส้นที่ ๑๖ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย วัดพัทธสีมาธรรม (ด้านหลังของภาพที่ ๕๕)

๒.๓.๗ ลุ่มน้ำโขงตอนกลาง

พื้นที่ในกลุ่มนี้ครอบคลุมจังหวัดหนองบัวลำภู อุดรธานี หนองคาย และบึงกาฬ ภาพสลักอันโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ของหลักหินพื้นที่นี้ ได้แก่ ภาพเล่าเรื่องที่สลักบริเวณโคนของหลักหิน มีรูปแบบผสมผสานกับศิลปะเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผ้านุ่งสมพตสันของบุคคลในภาพ พบมากในอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ตัวอย่างสำคัญได้แก่ หลักหินจากบริเวณบวชพระปู่ ไกล้พระพุทธรบาทบัวบาน (รูปที่ ๕๖) และวัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม (รูปที่ ๕๗-๕๘)

ควรสังเกตด้วยว่า หลักหินหลายหลักในสถานที่ทั้งสองแห่งข้างต้นมีความสูงมากกว่า ๓ เมตร เป็นความสูงที่มีได้พบได้มากนักในพื้นที่อื่นๆ

อิทธิพลของศิลปะเขมรมีต่อภาพสลักบนหลักหินที่พบจากพื้นที่นี้อย่างมาก นอกเหนือไปจากหลักหิน ๒ แห่งในอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ข้างต้นแล้ว ยังพบที่หลักหินจากวัดสาวสุวรรณ บ้านเวียงคุก ตำบลเวียงคุก อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย หากแต่ทำภาพเล่าเรื่องขาดกเต็มพื้นที่ มิได้สลักเฉพาะโคนเช่นที่อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

		
<p>รูปที่ ๕๖ หลักหินสลักภาพเล่าเรื่องไว้ที่โคน บริเวณบวชพระปู่ ไกล้พระพุทธรบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี</p>	<p>รูปที่ ๕๗ หลักหินสลักภาพเล่าเรื่องไว้ที่โคน วัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี</p>	<p>รูปที่ ๕๘ หลักหินสลักภาพเล่าเรื่องไว้ที่โคน วัดโนนศิลาอาสน์ (จากรูปที่ ๕๗)</p>

๒.๓.๘ ลุ่มน้ำโขงตอนปลาย

หลักหินกลุ่มนี้อยู่ในพื้นที่จังหวัดสกลนคร นครพนม และมุกดาหาร หลักหินบริเวณนี้มิได้มีเอกลักษณ์เฉพาะตนเพราะส่วนใหญ่ไม่มีการประดับตกแต่งใดๆ หรือไม่ก็ตกแต่งด้วยเส้นนูน หรือภาพหม้อต่อด้วยกรวย ยกเว้นหลักหินจากวัดบ้านม้า ตำบลพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร ที่สลักภาพเล่าเรื่องเต็มพื้นที่ เครื่องแต่งกายของบุคคลในภาพทั้งผ้าถุงและมงกุฎ แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับการแต่งกายของประติมากรรมในศิลปะเขมร^{๑๙} อาจสะท้อนถึงความสัมพันธ์กับหลักหินอิทธิพลเขมรในพื้นที่ลุ่มน้ำโขงตอนต้นก็ได้

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าหลักหินแพร่กระจายไปทั่วทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บางพื้นที่พบได้หนาแน่น บางพื้นที่พบได้เบาบาง รูปแบบบางอย่างกระจายไปทั่วทุกพื้นที่ ขณะเดียวกันบางรูปแบบก็นิยมเพียงพื้นที่เล็กๆ หรือลุ่มน้ำใดลุ่มน้ำหนึ่งเท่านั้น อาจสะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนที่เรียกว่าทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความหลากหลายทางสังคมและวัฒนธรรมมาก อาจมีเมืองที่เป็นศูนย์กลางอยู่หลายแห่ง มิได้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วทั้งภาค เพื่อให้มีน้ำหนักมากขึ้นประเด็นดังกล่าวนี้จำเป็นต้องวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานอื่นๆ อีก ซึ่งจะกล่าวถึงอีกครั้งหนึ่งภายหลัง

๒.๔ สรุปและเสนอแนะ

หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือกระจายตัวกว้างขวางทั่วทุกลุ่มน้ำ แต่ความหนาแน่นของแต่ละลุ่มน้ำแตกต่างกัน โดยลุ่มน้ำซีมีความหนาแน่นมากที่สุด รองลงมาคือลุ่มน้ำโขง และลุ่มน้ำมูลมีความหนาแน่นน้อยที่สุด

หลักหินรูปทรงแผ่นแบนมีจำนวนมากที่สุดในขณะที่ทรงแท่งหินพบในปริมาณที่รองลงมา และแบบแผ่นหินธรรมชาติพบน้อยมาก แต่ทั้งหมดนี้ก็กระจายตัวไปทั่ว มิได้จำกัดเฉพาะพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง ทั้งนี้ลวดลายที่แพร่หลายทั่วไป ได้แก่ เส้นนูน เส้นนูนทรงกรวย และหม้อต่อด้วยกรวย

ลวดลายบางแบบพบได้เฉพาะในพื้นที่เล็กๆ บางลวดลายอาจพบแพร่หลายเฉพาะลุ่มน้ำใดลุ่มน้ำหนึ่ง แสดงให้เห็นว่าช่างแต่ละกลุ่มมีเอกลักษณ์เฉพาะตน ความเป็นทวารวดีอีสานจึงมิได้หมายความว่าศิลปะกรรมทั่วทั้งภาคจะเป็นหนึ่งเดียวเสมอไป ซึ่งอาจตั้งคำถามถึงการมีศูนย์กลางการปกครอง หรือศูนย์กลางทางวัฒนธรรมมากมายหลายแห่งก็ได้

^{๑๙} หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “ใบเสมาสลักเรื่องรามายณะ การเปลี่ยนแปลงคติและรูปแบบจากศิลปะทวารวดีสู่ศิลปะแบบเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๗, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕-๑๑๐.

บทที่ ๓

บทบาทของหลักหินในฐานะที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อในพุทธศาสนา

หลักหินในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายต่อหลายหลักมีความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อในพุทธศาสนา โดยสังเกตได้จากวิธีการปักที่เป็นระเบียบและสอดคล้องกับพระวินัยสงฆ์ นอกจากนี้จารึกที่พบบนหลักหินหลายหลักแสดงถึงความปรารถนาในการสร้างสมบุญกุศลในคติพุทธศาสนาชัดเจน อีกทั้งการประดับตกแต่งด้วยธรรมจักร พุทธประวัติ ชาดก ล้วนสะท้อนความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ดังนั้นบทบาทของหลักหินในฐานะที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อในพุทธศาสนาจึงเห็นได้เด่นชัดมาก

เนื้อหาบทนี้จะไม่เน้นการแปลความหมายทางประติมานวิทยาว่าภาพสลักเป็นพุทธประวัติตอนใด หรือชาดกเรื่องใด เพราะมีนักวิชาการหลายท่านได้ทำมาอย่างต่อเนื่องแล้ว แต่จะเน้นวิเคราะห์หลักหินในประเด็นต่อไปนี้

๑. การเป็นนิมิตเขตพัทธสีมาของสงฆ์
๒. การเป็นวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศล
๓. คติและความหมายของภาพธรรมจักรบนหลักหิน

๓.๑ การเป็นนิมิตเขตพัทธสีมาของสงฆ์

หลักหินหลายแห่งได้รับการออกแบบให้ปักอย่างเป็นระเบียบแบบแผน ส่วนใหญ่จัดเรียงตำแหน่งหินให้ล้อมรอบพื้นที่หนึ่ง ๆ ไว้ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า ส่วนผังอื่นๆ มีอยู่บ้างภายในอาจมีซากอาคารหรือไม่มี ผังผังการปักหลักหินมักมีแนวแกนตรงกับแนวทิศตะวันออกเฉียง-ตะวันตก บางแห่งปักหลักหินที่ทิศหลักและทิศเฉียงทิศละ ๑ หลัก บางแห่งปักหลักหินซ้อนกันทิศละ ๒ หลัก หรือบางแห่งซ้อนชั้นกันมากถึง ๓ หลัก การปักที่เป็นระเบียบแบบแผนเช่นนี้มีความเกี่ยวข้องกับการเป็นนิมิตของพัทธสีมาที่สงฆ์ใช้ทำสังฆกรรมร่วมกันอย่างยากที่จะปฏิเสธ

ดังที่ทราบกันดีว่าพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ นิกายหลัก ได้แก่ เถรวาท และมหายาน หลายครั้งพบว่าพุทธศิลป์ที่สร้างขึ้นเนื่องในคติความเชื่อของทั้งสองนิกายมีการแลกเปลี่ยนและผสมผสานกัน จนบ่อยครั้งไม่อาจชี้ชัดได้ว่าสร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนาเถรวาทหรือมหายานอย่างไรก็ตามความแตกต่างที่เห็นได้ชัดระหว่างนิกายทั้งสอง คือ พุทธศานามหายานนับถือบูชาพระโพธิสัตว์มากมายพระองค์ อาทิ พระอวโลกิเตศวร พระวัชรปาณี ในขณะที่พุทธศาสนาเถรวาทไม่นับถือพระโพธิสัตว์แบบนี้ (เถรวาทนับว่าอดีตชาติของพระสมณโคดมพุทธเจ้าเป็นพระโพธิสัตว์) ดังนั้นหากใช้เกณฑ์ว่าศิลปะทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่นิยมสร้างรูปพระโพธิสัตว์ตามคติมหายาน ก็อาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาที่แพร่หลายในอีสานครั้งนั้นน่าจะเป็นพุทธศาสนาเถรวาท ส่วนการนับถือมหายานมีอยู่น้อยกว่า

ด้วยเหตุที่เชื่อว่าพุทธศาสนาเถรวาทแพร่หลายกว่ามหายาน จึงจะวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินกับการเป็นนิมิตของพัทธสีมาสงฆ์กับพระวินัยของพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลัก

๓.๑.๑ “นิมิต” และ “พัทธสีมา” ในพระวินัยปิฎกและอรรถกถา

คำว่า “สีมา” เป็นภาษาบาลี มีความหมายว่า “เขต” พระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) อุโบสถขันธกะ ระบุถึงมูลเหตุของการกำหนดสีมาของสงฆ์ว่า พระพุทธองค์โปรดให้สงฆ์ทำสังฆกรรมร่วมกันอย่างพร้อมเพรียง มีการสวดปาฏิโมกข์ในวัน ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ เป็นสำคัญ แต่เกิดปัญหาตามมาว่า สงฆ์ในอาณาบริเวณเพียงใดที่ต้องมาทำสังฆกรรมพร้อมเพรียงกัน เพียงแค่สงฆ์ชั่ววัดใดวัดหนึ่งมาชุมนุมกัน หรือชั่วเมืองใดเมืองหนึ่ง หรือต้องชุมนุมสงฆ์ทั่วทั้งแผ่นดิน พระพุทธองค์จึงตรัสตอบว่า ความพร้อมเพรียงพึงมีเพียงแค่สงฆ์ชั่วพื้นที่หนึ่งที่อยู่ในสีมาเดียวกัน เป็นหน้าที่ของสงฆ์ที่จะต้อง “สมมติสีมา” หรือกำหนดแนวเขตให้ชัดเจน เครื่องหมายบอกแนวเขตสีมาเรียกว่า “นิมิต” ต้องทำพิธี “ทักษิณิมิต” เพื่อประกาศว่าทิศใดด้านใดใช้อะไรเป็นตัวกำหนดเขตสีมา นิมิตและสีมานั้นจะอยู่มีนคงสืบไป เรียกสีมาแบบนี้ว่า “พัทธสีมา” หมายถึงเขตสีมาที่สงฆ์ผูกหรือกำหนดขอบเขต^๑

พระพุทธองค์มีพระพุทธานุญาตให้ใช้นิมิตได้ ๘ ประเภทกำหนดแนวพัทธสีมา ได้แก่ ภูเขา (ปัพพนิมิต) หิน (ปาสาณนิมิต) ป่า (วนนิมิต) ต้นไม้ (รุกขนิมิต) หนทาง (มคคนิมิต) จอมปลวก (วัมมิกนิมิต) แม่น้ำ (นทีนิมิต) น้ำที่ขังอยู่ (อุทกนิมิต) เพื่อไม่ให้เขตสีมาใหญ่เกินไปจึงมีพระพุทธานุญาตให้กำหนดขอบเขตสีมาที่ใหญ่ที่สุดไว้ที่ ๓ โยชน์^๒ (ปัจจุบันเทียบความยาว ๑ โยชน์ เท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร) ขนาดเล็กสุดและจำนวนนิมิตยังมีได้กำหนดในชั้นพระพระวินัยไตรปิฎกนี้

เมื่อพัทธสีมาขนาดใหญ่ทำให้ครอบคลุมอาคารหลายหลัง หรืออาจครอบคลุมวัดหลายวัด หรืออาจครอบคลุมหมู่บ้านหลายหมู่บ้าน เกิดปัญหาตามมาว่าไม่ทราบจะใช้อาคารสถานที่ใดชุมนุมกันเพื่อสวดปาฏิโมกข์ พระพุทธองค์จึงให้สมมติอาคารหรือสถานที่ใดสถานที่หนึ่งให้เป็นโรงอุโบสถ ให้สวดปาฏิโมกข์ในอุโบสถนั้น เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดความสับสนจึงอนุญาตให้แต่ละเขตสีมามีอุโบสถได้เพียง ๑ หลัง หากพระภิกษุใดสวดปาฏิโมกข์ในสถานที่อื่น หรือสมมติ

^๑ พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค), (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา ๒๕๓๐), หน้า ๒๑๗-๒๒๗. อนึ่ง นอกจาก “พัทธสีมา” ข้างต้นแล้ว พระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) ยังกล่าวถึง “อพัทธสีมา” ที่สงฆ์อาจใช้ขอบเขตของบ้าน ของนิคม ที่กำหนดโดยชาวบ้านชาวเมืองหรือราชการเป็นเขตก็ได้ เรียกว่า “คามสีมา” และ “นิคมสีมา” ตามลำดับ หากสงฆ์อาศัยอยู่ในป่าที่ไม่มีผู้คนให้กำหนดเขตโดยวัดออกไป ๗ อัphanดร (ความยาว ๑ อัphanดร เท่ากับ ๑๔ เมตร) เรียกว่า “สัตตอัphanดรสีมา” และหากประสงค์จะทำสีมาในแม่น้ำ ทะเล สระน้ำ ให้บุรุษมีกำลังปานกลางวงน้ำสาตโดยรอบ เรียกว่า “อุทกุกเขปสีมา” อพัทธสีมาจะไม่มีนิมิตปักล้อมแบบพัทธสีมา

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

อุโบสถเกินกว่า ๑ หลังในสีมาเดี่ยวต้องอาบัติทุกกฏ รูปแบบของอุโบสถเป็นได้ทั้งเรือนมุงแถบเดี่ยว เรือนชั้น เรือนโล้น หรือถ้ำ^๓

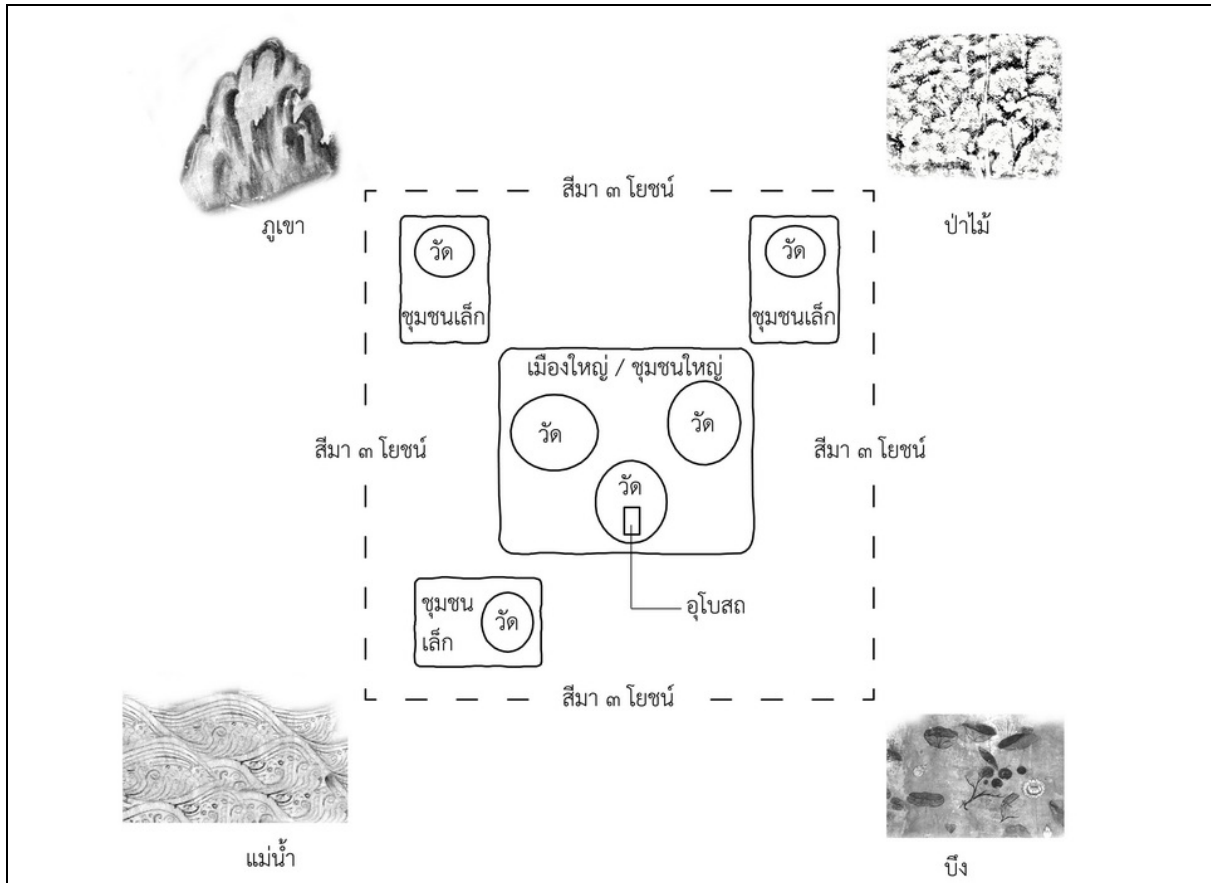
จากความข้างต้นทำให้เห็นลักษณะเริ่มแรกของพัทธสีมาในพุทธศาสนาว่าต้องมีอุโบสถอยู่ภายใน บางพัทธสีมาที่กำหนดความกว้างขวางเป็นโยชน์อาจทำให้มีสิ่งก่อสร้างหรือวัดวาอารามจำนวนมากอยู่ภายใน (แผนผังที่ ๑) บางพัทธสีมาที่กำหนดความกว้างขวางเล็กลงก็อาจล้อมรอบแต่เพียงวัดเดียวก็ได้ (แผนผังที่ ๒)

เข้าใจว่าในครั้งพุทธกาลนิยมกำหนดขอบเขตพัทธสีมาให้กว้างขวางมากกว่าที่จะล้อมรอบเฉพาะอุโบสถเจกเช่นที่นิยมทำกันในประเทศไทยปัจจุบัน โดยเห็นได้จากข้อความในอุโบสถขันธกะ พระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) ว่า “...ก็โดยสมัยนั้นแล อาวาสในพระนครราชคฤห์หลายแห่ง มีสีมาอันเดียวกัน...”^๔ เมื่อล่วงมาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชก็เชื่อได้ว่าประเพณีการกำหนดสีมาขนาดใหญ่ยังเป็นที่ยอมรับ เห็นได้จากพระมหินทเถระซึ่งเป็นพระสมณทูตที่พระองค์โปรดให้ส่งไปยังลังกา ได้กำหนดพัทธสีมาขนาดใหญ่คลุมพื้นที่เมืองอนูราชปุระไว้ทั้งเมือง^๕

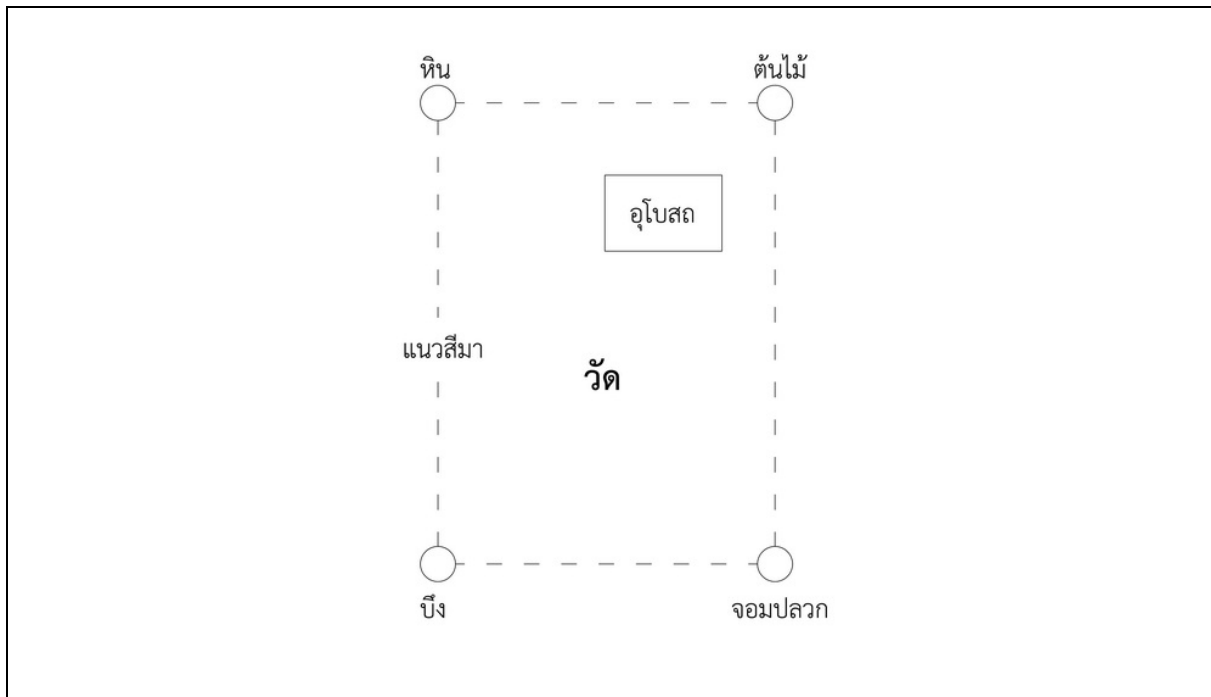
^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗-๒๒๘. อนึ่ง อาบัติทุกกฏเป็นชื่ออาบัติเบาชนิดหนึ่ง แก้ได้ด้วยการปลงอาบัติ

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

^๕ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

แผนผังที่ ๑ แสดงภาพสมมติตามพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) สีมาขนาดใหญ่ ๓ โยชน์ ล้อมรอบพื้นที่กว้างใหญ่ครอบคลุมหลายชุมชน แต่ละชุมชนมีวัดประจำชุมชน แต่มีเพียง ๑ วัดที่มีโรงอุโบสถ

แผนผังที่ ๒ แสดงภาพสมมติตามพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) สีมาล้อมรอบวัดใดวัดหนึ่ง มีโรงอุโบสถ ๑ หลังอยู่ภายใน

เมื่อพระสงฆ์จำนวนมากอาศัยอยู่ใกล้กัน จึงเกิดการกำหนดเขตสีมาคาบเกี่ยวกันบ้าง หรือทับซ้อนกันบ้าง พระพุทธองค์จึงอนุญาตให้เว้นช่องว่างระหว่างสีมาหรือที่เรียกว่า “สีมันตริก” แล้วจึงกำหนดเขตสีมา^๖ สีมันตริกเสมือนเป็นแนวกันไม่ให้สีมาต่างๆ มาคาบเกี่ยวหรือทับซ้อนกัน เข้าใจว่าการทำช่องว่างระหว่างสีมาหรือสีมันตริกดังกล่าวนี้เป็นที่มาของการปักโบเสมาซ้อนชั้นนั่นเอง

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถามีคำอธิบายขยายความเรื่องพัทธสีมา มากขึ้นไปอีก ประเด็นสำคัญคือกำหนดจำนวนนิมิตชั้นต่ำไว้ที่ ๓ ตำแหน่ง เพราะหากกำหนด เพียง ๑ หรือ ๒ ตำแหน่งจะไม่สามารถกำหนดเป็นวงล้อมรอบพื้นที่ได้ จะใช้นิมิตชนิดใดชนิดหนึ่งใน ๘ ชนิดที่มีพระพุทธานุญาต หรือใช้คละกันก็ได้ และยังคงกล่าวถึง “มหาสีมา” และ “ขัณฑสีมา” เพิ่มเติมเข้ามา ซึ่งพัทธสีมาทั้ง ๒ ชนิดนี้น่าจะมีนัยสำคัญต่อแผนผังการปักหลักหินซ้อน ๒ ชั้น และซ้อน ๓ ชั้น ที่พบในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างมีนัยสำคัญ

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาให้ภาพอย่างชัดเจนว่ามหาสีมาหมายถึงสีมาขนาดใหญ่ ส่วนขัณฑสีมาหมายถึงสีมาขนาดเล็กที่ซ้อนอยู่ภายในมหาสีมา ตรงกลางระหว่างสีมาทั้งสองมีสีมันตริกหรือช่องว่างคั่นกลาง

การทำขัณฑสีมาซ้อนอยู่ในมหาสีมาเช่นนี้เข้าใจว่าเป็นไปเพื่อความสะดวก เพราะหากกำหนดแต่เพียงมหาสีมาขนาดใหญ่แต่เพียงอย่างเดียวอาจเกิดความยุ่งยากต่างๆ นานาตามมา โดยเฉพาะการให้พระภิกษุทั้งหมดมาชุมนุมกันโดยพร้อมเพรียง เพราะตามพระพุทธานุญาตกำหนดให้สีมาที่กว้างที่สุดได้ถึง ๓ โยชน์ ซึ่งกว้างขวางเกินกว่าจะควบคุมได้ทั่วถึง พ้องกับพระวินิจฉัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า “...สีมาใหญ่ ในเวลาทำสังฆกรรม เรียกประชุมหรือนำฉันตะไม่สะดวก...”^๗

การผูกขัณฑสีมาหรือสีมาขนาดเล็กทำให้เกิดความสะดวกมากขึ้น ควบคุมดูแลเฉพาะสงฆ์ในเขตเล็กๆ ให้ทำสังฆกรรมพร้อมเพรียงกัน ทั้งนี้ขัณฑสีมาที่เล็กที่สุดเท่ากับขนาดที่เพียงพอให้พระภิกษุจำนวน ๒๑ รูปนั่งหัตถบาสนกันได้^๘ เข้าใจว่าเป็นที่มาของประเพณีการปักนิมิตล้อมรอบเฉพาะอุโบสถ ดังความว่า “...เมื่อจะผูกขัณฑสีมานั้น พึงวางศิลาที่ควรเป็นนิมิตได้ไว้โดยรอบโรงที่จะผูกสีมา...”^๙ สีมาขนาดเล็กล้อมรอบเฉพาะอุโบสถเช่นนี้ได้รับความนิยมสืบต่อมาถึงปัจจุบัน

^๖ พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค), (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา ๒๕๓๐), หน้า ๒๓๗.

^๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข (เล่ม ๓), พิมพ์ครั้งที่ ๒๕ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๔-๓๕.

^๘ พระวินัยปิฎก เล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ และอรรถกถา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๑๐.

^๙ เรื่องเดียวกัน.

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาได้พรรณนาถึงวิธีการผูกพัทธสีมาแบบมหาสีมากับชั้นทสสีมา ซ้อนกันสองชั้นว่าต้องมีสีมันตริกคั่นกลาง โดยแต่ละเขตต้องมีนิมิตของตนชัดเจน จึงต้องปัก นิมิตหรือเครื่องหมายซ้อน ๓ ชั้น (แผนผังที่ ๓) ดังความว่า

“...ครั้นสมมติสีมา (ชั้นทสสีมา-ผู้วิจัย) แล้ว พึงวางศิลาหมายสีมันตริกไว้ภายนอก. สีมันตริก ว่าโดยส่วนแคบที่สุดประมาณ ๑ ศอก จึงควร. ในกรุนที่แก้วว่า แม้ประมาณคืบ ๑ ก็ควร ในมหาปัจจรีแก้วว่า แม้ประมาณ ๔ นิ้วก็ควร. ก็ถ้าวัดที่อยู่ใหญ่ ควรผูกชั้นทสสีมาไว้ ๒ แห่งก็ได้ ๓ แห่งก็ได้ เกินกว่านั้นก็ ได้. ครั้นสมมติชั้นทสสีมาอย่างนั้นแล้ว ในเวลาจะสมมติมหาสีมา พึงออกจากชั้นทสสีมา ยืนอยู่ในมหาสีมา กำหนดศิลาหมายสีมันตริก เดินวนไปโดยรอบ ...”^{๑๐}

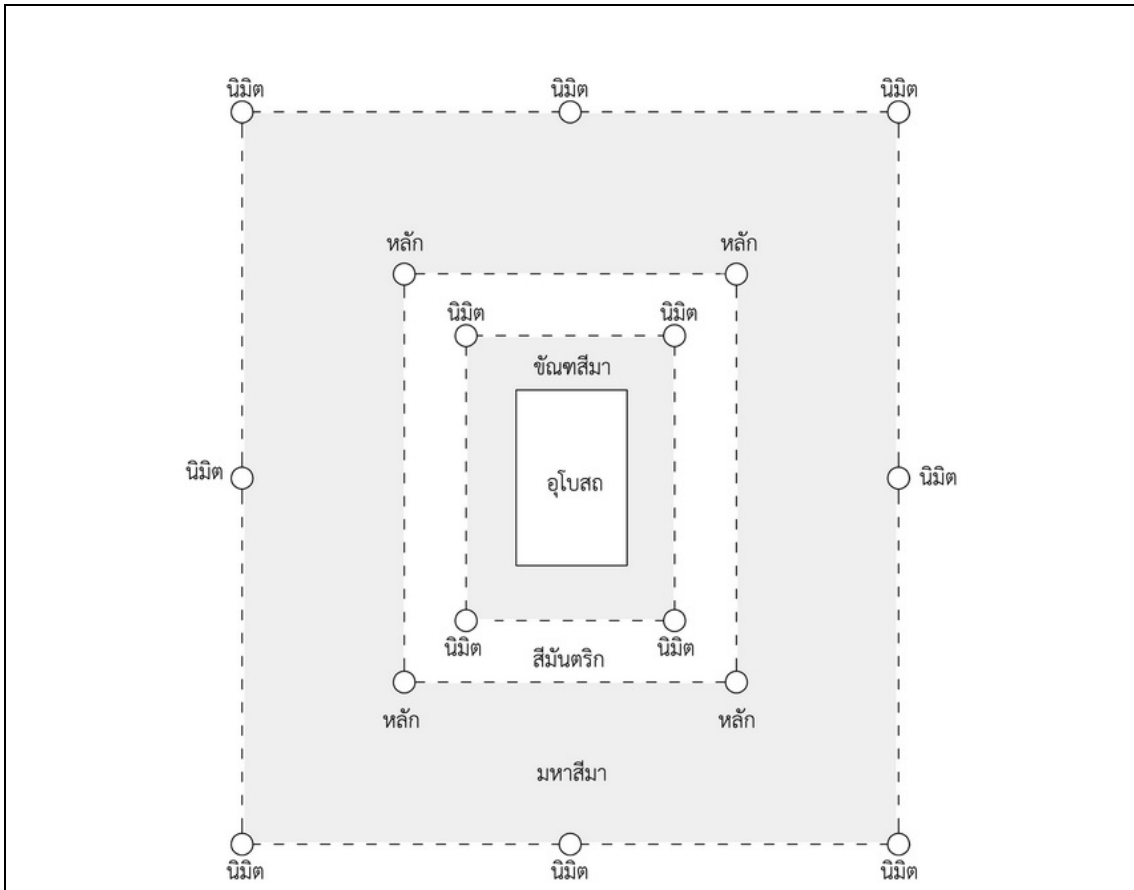
และ

“..กำหนดนิมิตแห่งชั้นทสสีมาแล้ว ลำดับนั้น จึงกำหนดนิมิตที่สีมันตริก แล้วกำหนดนิมิตแห่งมหาสีมา, ครั้นกำหนดนิมิตใน ๓ สถานอย่างนี้แล้ว, ปรรตนาจะผูกสีมาใด, จะผูกสีมานั้นก่อนก็ควร. เมื่อเป็นเช่นนั้น. ก็ควรผูกตั้งต้นชั้นทสสีมาไปโดยนัยตามที่กล่าวแล้ว....”^{๑๑}

ทั้งนี้ไม่ควรลืมนิวรณ์นิมิตที่บอกเขตชั้นทสสีมาหรือมหาสีมาต้องมี ๓ นิมิตเป็นขั้นต่ำ เพราะสามารถชักเป็นแนวล้อมรอบได้ ชั้นสูงไม่กำหนด ดังนั้นในทางปฏิบัติจำนวนนิมิตของชั้นทสสีมากับมหาสีมา และสีมันตริก อาจมีจำนวนไม่เท่ากันก็ได้ และไม่จำเป็นต้องตั้งในแนวที่ตรงกันเสมอไป อีกทั้งอาจจะใช้นิมิตชนิดต่างๆ ทั้ง ๘ ชนิดคละกันก็ได้

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๐.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๑.

แผนผังที่ ๓ แสดงภาพสมมติตามคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ประกอบด้วยขันฑสีมา สีมันตริก และมหาสีมา มีอุโบสถอยู่ภายใน

คัมภีร์สมันตปาสาทิกาอธิบายประโยชน์ของการทำพัทธสีมาแบบขันฑสีมาและแบบมหาสีมาต่อไปว่า เมื่อสงฆ์อยู่ต่างพัทธสีมากันจะป้องกันมิให้สังฆกรรมของตนเสียไปเพราะสงฆ์หมู่อื่น ในทางกลับกันก็จะไม่ทำให้สังฆกรรมของสงฆ์หมู่อื่นเสียไปเพราะตนด้วย หากมีสงฆ์อยู่ในสีมันตริกก็จะไม่ทำให้สังฆกรรมของสงฆ์ที่ทำในขันฑสีมาและมหาสีมาเสีย แต่ทำให้สังฆกรรมของสงฆ์ที่ในคามเขตเสีย เพราะสีมันตริกไม่เป็นทั้งขันฑสีมาและมหาสีมา แต่นับสีมันตริกว่าเป็นส่วนหนึ่งของหมู่บ้านที่สีมันตริกนั้นตั้งอยู่ ดังนั้นหากมีพระสงฆ์อยู่ในสีมันตริก ย่อมเสมือนอยู่ในคามเขตด้วย ความว่า

“...ก็บรรดาสีมาทั้งหลายที่สงฆ์หมู่กอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลาย ผู้สถิตอยู่ในขันฑสีมา ย่อมไม่ทำให้เสียกรรมของเหล่าภิกษุผู้ทำกรรมในมหาสีมา, หรือผู้สถิตอยู่ในมหาสีมา ย่อมไม่ทำให้เสียกรรมของเหล่าภิกษุผู้ทำกรรมในขันฑสีมา อนึ่งภิกษุผู้สถิตอยู่ในสีมันตริก ย่อมไม่ทำให้เสียกรรมของเหล่าภิกษุทั้ง ๒ พวก แต่ภิกษุผู้สถิตอยู่ในสีมันตริก ย่อมทำให้เสียกรรมของเหล่า

ภิกษุผู้สถิตในคามเขตกระทำกรรม; จริ่งอยู่สี่มันตริกย่อมควบถึงคามเขต
...^{๑๒}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวินิจฉัยถึงประโยชน์ของ
ขันทีสีมาและมหาสีมาว่า

“...สมมติสีมา ๒ ชั้น มีประโยชน์อย่างไรไม่แลเห็นถนัด (ประโยชน์ใน
สมัยรัตนโกสินทร์-ผู้วิจัย) ครั้งก่อนน่าจะมีประโยชน์อยู่ มหาสีมาคงจะครอบ
อาวาสไว้หลายแห่ง อยู่ในมหาสีมา ชื่อว่าอยู่ในสีมาเดียวกัน น่าจะได้บริหาร
อันเป็นที่ต้องการเช่นเขตนิสยเขตลามแพไปทั่วถึง ของสงฆ์อาจรวมเป็น
เจ้าของเดียวกัน เจือจานอุดหนุนกันได้ ส่วนสังฆกรรมทำได้สะดวก (ใน
ขันทีสีมา-ผู้วิจัย)...”^{๑๓}

เรื่องราวของ “นิมิต” และ “สีมา” โดยเฉพาะ “พัทธสีมา” ที่ปรากฏใน พระวินัยปิฎก
มหาวรรค (ปฐมภาค) อุโบสถขันธกะ และสมันตปาสาทิกาอันเป็นอรรถกถาของพระวินัยปิฎก
ดังกล่าว มีความเกี่ยวข้องกับการปักหลักหินในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
หลายแห่งอย่างเห็นได้ชัด ดังจะแสดงหลักฐานต่อไป

๓.๑.๒ หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือในฐานะนิมิตของพัทธสีมา

ข้อมูลด้านจารึกในอีสานที่เกี่ยวกับการกำหนดเขตพัทธสีมาของสงฆ์มีอยู่จำนวนหนึ่ง ที่
จะกล่าวถึงในที่นี้มีอยู่ ๔ หลัก ได้แก่ จารึกจากวัดศรีธาตุ (วัดศรีธาตุประมัญชา) อำเภอศรีธาตุ
จังหวัดอุดรธานี (เขตการปกครองในปัจจุบันแตกต่างจากสมัยที่ค้นพบจารึกนี้) จารึกบ้านกู่จาน
อำเภอดงหลวง จังหวัดยโสธร จารึกหินขอน ๑ อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา และ
จารึกเกษตรสมบูรณ์ อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

จารึกจากวัดศรีธาตุ (วัดศรีธาตุประมัญชา) บ้านหนองแวง ตำบลจำปี อำเภอศรีธาตุ
จังหวัดอุดรธานี ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (รูปที่ ๕๙) ศาสตราจารย์ยอร์ช
เซเดส์ ได้อ่านแปลจารึกหลักนี้แล้ว สรุปใจความสำคัญได้ว่าหลักหินที่เป็นตัวจารึกนี้ทำหน้าที่
เป็นนิมิตของสีมาสงฆ์ โดยพิธีกรรมสมมติสีมานี้อาจทำขึ้นในปี พ.ศ. ๑๑๕๔ หรือ ๑๒๑๔ หรือ
๑๒๗๔^{๑๔} ต่อมากรมศิลปากรได้อ่านและแปลจารึกหลักนี้ใหม่โดยใช้ชื่อว่าจารึกสถาปนาสีมา แต่

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข (เล่ม ๓), พิมพ์ครั้งที่ ๒๕
(กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๘.

^{๑๔} อ้างจาก William G. II Solheim and Chester F. Gorman, “Archaeological Salvage Program:
Northeastern Thailand” Journal of The Siam Society, Vol.54, 1966, p.81. และ Piriya Krairiksh,
“Semas with Scenes from the Mahanipata-Jatakas in the National Museum at Khon Kaen,” ใน ศิลปะ
และโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๔๑-๔๒.

ไม่ทราบว่าเป็นเพราะเหตุจึ่งระบุที่มาว่ามาจากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์^{๕๔} คำแปลไม่ต่างจากของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ อย่างมีนัยยะสำคัญ ดังนี้

“พระเถระรูปใด เป็นผู้อันพรหมณ์เป็นต้นบูชาแล้ว พระเถระรูปนั้น
พร้อมด้วยพระภิกษุทั้งหลาย ได้สถาปนาศิลานี้ให้เป็นสีมา

สีมานี้ อันสงฆ์สมมติดีแล้ว ได้สำเร็จ (ได้มี) ในวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕
แห่งวิษุภกกาล (เวลาอันเป็นมงคล) ในปีแห่งความสดใส...”^{๕๖}

รูปที่ ๕๙ จารึกจากวัดศรีธาตุ (วัดศรีธาตุประมัญชา) บ้านหนองแวง ตำบลจำปี อำเภอสรีธาตุ จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

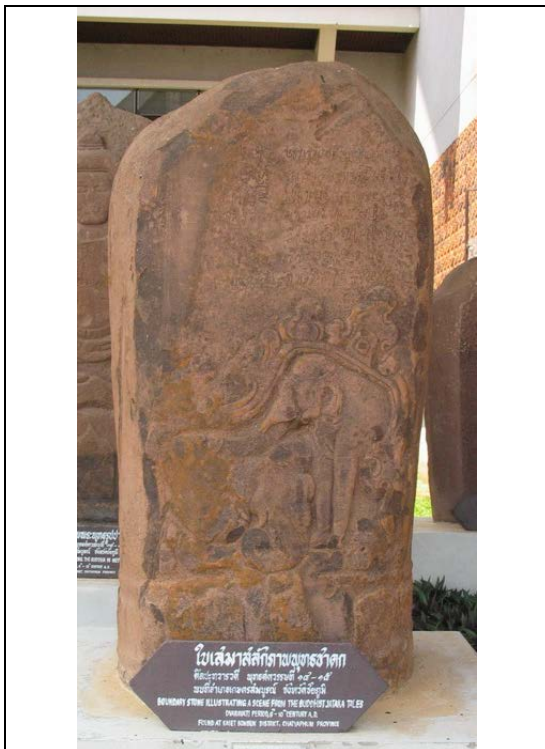
สำหรับจารึกบ้านกู่จานพบที่วัดบ้านกู่จาน อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ลักษณะของจารึกเป็นแผ่นแบนรูปร่างเดียวกับหลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเส้นสันนูนประดับกึ่งกลางด้าน เขียนด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เดิมน่าจะมีเนื้อหา ๘ บรรทัด แต่ด้วยความชำรุดลบเลือนทำให้เหลือเนื้อหาเพียง ๖ บรรทัด มีเนื้อความแปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันได้ว่า

“...ประดิษฐานพระพุทธรูปไว้ในสีมา ที่กำหนดแล้ว... ..อื่น... ..ที่
พระภิกษุสร้างแล้วด้วยศรัทธา... ..ผู้มีศรัทธาร่วมกัน ได้ถวายจีวร... ..

^{๕๔} เกี่ยวกับสถานที่พบจารึกหลักนี้ว่าพบที่วัดศรีธาตุประมัญชา อำเภอสรีธาตุ จังหวัดอุดรธานี ดูได้ใน ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๙๖-๙๗. และ William G. II Solheim and Chester F. Gorman, “Archaeological Salvage Program: Northeastern Thailand” Journal of The Siam Society, Vol.54, 1966, p.158-159.

^{๕๖} กรมศิลปากร, “จารึกสถาปนาสีมา,” ใน จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๘๐-๒๘๓.

ชาวเมืองจะดำเนินไปสู่สภาวรรณอันประเสริฐ... ..ท่านผู้ถึงพระโพธิญาณ
ได้กล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าแล้ว”^{๑๗}

รูปที่ ๖๐ จารึกเกษตรสมบุรณ์ พบจากหน้า
ที่ว่าการอำเภอเกษตรสมบุรณ์ จังหวัดชัยภูมิ
จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย

จารึกหินขอน ๑ พบที่บ้านมะค่า ตำบล
ลำโรง อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา
บริเวณที่พบจารึกเรียกว่าโนนหินตั้ง มีลักษณะ
เป็นเนินดิน ๒ เนิน โดยเนินที่พบจารึกมีหลัก
หินแบบแผ่นแบนกระจายอยู่ทั่วไป ส่วนอีกเนิน
ดินหนึ่งพบหลักหินแบบแผ่นปักคู่กันอยู่ ๘
ตำแหน่ง^{๑๘} จารึกหินขอน ๑ เขียนด้วยอักษร
หลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและเขมร ที่น่าสนใจ
คือมีภาษามอญปะปนอยู่ด้วย อายุราวพุทธ
ศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ลักษณะของจารึกเป็นทรง
แท่งหิน เนื้อความที่เกี่ยวข้องกับพัทธสีมาสงฆ์มี
ว่า ท่านศรียราชภิกษุได้สร้างหลักสีมาจากศิลา
จำนวน ๔ หลัก พระภิกษุรูปนี้มีสมญาว่า อุปาธ
ยาเย มีพระนามเดิมว่า นฤเพนทราชาปิตรวมัน
ซึ่งอาจเป็นเจ้านายในราชวงศ์ที่ปกครองพื้นที่นี้^{๑๙}

จารึกเกษตรสมบุรณ์ พบจากหน้า
ที่ว่าการอำเภอเกษตรสมบุรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่

๖๐) รูปทรงเป็นแบบหลักหินแผ่นแบน ด้านหนึ่งสลักภาพชาดกเรื่องมาตุโปสกชาดก^{๒๐} เนื้อขึ้น
ไปจากภาพชาดกมีจารึกภาษาสันสกฤต เนื้อหาของจารึกกล่าวถึงพระอมรภิกษุได้เป็นประธาน
ของหมู่คณะ ได้สร้างพระพุทธรูปเพื่อบุญกุศลและประดิษฐานไว้ภายในเขตที่กำหนดไว้^{๒๑} แม้ว่า
ข้อความส่วนหนึ่งลบเลือนแต่ยังเห็นคำว่า “วทุฐสีมา” หมายถึง “พัทธสีมา” ชัดเจน^{๒๒}

^{๑๗} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกบ้านกู่จาน หลักฐานพุทธศาสนมหายานในพุทธศตวรรษที่ ๑๒,”
ศิลปากร ปีที่ ๔๒, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๔๒), หน้า ๙๓.

^{๑๘} ชินณวุฒิ วิลยาลัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องใบเสมาอีสาน เล่มแรก. (กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากร
ที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๓๑๑-๓๑๓.

^{๑๙} กรมศิลปากร, “จารึกหินขอน ๑” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
๒๕๒๙), หน้า ๒๕๑-๒๖๒.

^{๒๐} อำนวยการแปลความภาพดังกล่าวนี้เป็นมาตุโปสกชาดกได้ในบทที่ ๔

^{๒๑} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกเกษตรสมบุรณ์” ศิลปากร ปีที่ ๓๗, ฉบับที่ ๓ (พฤษภาคม-มิถุนายน
๒๕๓๗), หน้า ๕๙-๖๖.

^{๒๒} อ่านโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กังวล คัชขิมา ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร ทั้งนี้ ชะเอม แก้วคล้าย กรมศิลปากร อ่านคำนี้ว่า “วทุฐสีมา” หมายถึง “พัทธสีมา”

จารึกทั้ง ๔ หลักคงเป็นนิมิตของพัทธสีมาไปด้วยในตัว แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าจารึกทั้งหมดข้างต้นได้รับการเคลื่อนย้ายจากสถานที่ตั้งเดิมแล้ว จึงไม่อาจศึกษาแผนผังพัทธสีมาทั้ง ๔ แห่งนี้ได้ ยกเว้นที่บ้านมะค่าที่พบจารึกหินขอน ๑ อาจพอศึกษาได้ เพราะยังคงมีหลักหินหลายหลักปักอยู่ อย่างไรก็ตามอย่างน้อยข้อความในจารึกข้างต้นก็ทำให้ทราบว่า การใช้หลักหินเป็นนิมิตของพัทธสีมาเป็นที่รู้จักกันในสังคมอีสานโบราณแน่นอน และหากเรียกตามความคุ้นเคยกันในปัจจุบันก็กล่าวได้ว่าหลักหินเหล่านี้คือโบสถ์นั่นเอง

อย่างไรก็ตามไม่อาจทราบได้ว่านิมิตชนิดอื่นๆ อีก ๗ ชนิด คือ ป่าไม้ ต้นไม้ แม่น้ำ บ่อน้ำ จอมปลวก หนทาง ภูเขา เป็นที่นิยมใช้กำหนดขอบเขตสีมาของสงฆ์หรือไม่ เพราะไม่พบหลักฐานด้านจารึกหรือหลักฐานอื่นๆ รองรับ อีกทั้งนิมิตประเภทภูเขา ป่าไม้ ต้นไม้ แม่น้ำ บ่อน้ำ จอมปลวก เป็นสิ่งที่มีมาตามธรรมชาติ ต่อให้หลงเหลือจนปัจจุบันก็ไม่อาจทราบได้ว่าคนโบราณกำหนดให้เป็นนิมิตหรือไม่ และแม้ว่าหนทางเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นก็จริง แต่หากไม่มีเครื่องหมายอื่นกำกับไว้ก็อาจทราบได้ว่าเป็นนิมิต ด้วยเหตุดังกล่าวนี้การทำนิมิตหินที่สลักเสลา รูปทรงให้ต่างไปจากธรรมชาติจึงเป็นที่นิยมมากที่สุด เพราะเป็นที่หมายรู้ได้ง่าย และที่สำคัญ หากใช้นิมิตชนิดต่างๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติก็อาจทำให้ขอบเขตสีมาต้องเยื้องไปมาตามแต่ตำแหน่งของนิมิตเหล่านั้น ไม่เป็นระเบียบและสังเกตได้ยาก การปักหินเพื่อเป็นนิมิตสามารถทำให้แนวสีมาเป็นระเบียบได้ จึงน่าจะเป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้ประเพณีการทำนิมิตด้วยหินแพร่หลายกว่านิมิตอื่น^{๒๓}

หากใช้ข้อมูลจากอุโบสถชั้นชุกในพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) และสมันตปาสาทิกา ที่กล่าวถึงในหัวข้อก่อน อาจทำให้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินทวารวดีอีสานกับพัทธสีมาของสงฆ์ได้ แต่ทั้งนี้ยังมีข้อจำกัดหลายอย่างที่อาจจะทำให้คำอธิบายที่จะกล่าวต่อไปคลาดเคลื่อนได้ เพราะหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่ร่วมสมัยกับหลักหินเหล่านี้มีน้อยมาก คำอธิบายที่อิงกับเนื้อหาในคัมภีร์พุทธศาสนาที่แต่งขึ้นในอินเดียและลังกาแต่อย่างเดียวอาจทำให้เห็นเพียงข้อเท็จจริงด้านเดียว ในขณะที่ข้อเท็จจริงอีกส่วนหนึ่งไม่อาจสืบค้นได้ชัด เป็นต้นว่าการผูกพัทธสีมาของสงฆ์ในสังคมทวารวดีอีสานต้องขอพระราชทานวิสุงคามสีมาจากกษัตริย์ก่อนหรือไม่ หากในอนาคตค้นพบหลักฐานว่ามีประเพณีพระราชทานวิสุงคามสีมา ก็อาจทำให้คำอธิบายต่างๆ เปลี่ยนแปลงได้

หลักหินทวารวดีอีสานกับการเป็นนิมิตของพัทธสีมา มีหลากหลายแบบ ดังนี้

๑. หลักหิน ๓ ชั้น เป็นนิมิตของมหาสีมา ชันธุสีมา และสมันตริก

ได้ค้นพบกลุ่มหลักหินปักซ้อนกัน ๓ ชั้นในแต่ละทิศเพื่อล้อมรอบพื้นที่อย่างเป็นระเบียบจำนวนหนึ่ง ตัวอย่างสำคัญที่สมบูรณ์ที่สุด ได้แก่ กลุ่มหินบริเวณบวชพระปู่ ใกล้กับวัดพระพุทธ

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้า, เล่ม ๘ (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๐๖.

บาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (รูปที่ ๖๑ และแผนผังที่ ๔)

กลุ่มหลักหินที่พบบริเวณบวชพระปู่ไถ่พระพุทธรูปบาทบัวบานนี้ได้รับการขุดค้นขุดแต่งโดยกรมศิลปากรอย่างเป็นระบบ เผยให้เห็นว่าหลักหินกลุ่มนี้มีรูปแบบเป็นแผ่นแบน ปักล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า วางตัวตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตก มีความยาวตามแนวแกนทิศตะวันออก-ตะวันตกประมาณ ๑๙ เมตร ความกว้างตามแนวแกนทิศเหนือ-ใต้ประมาณ ๑๐ เมตร

รูปที่ ๖๑ กลุ่มหินปักซ้อน ๓ ชั้น บริเวณบวชพระปู่ไถ่พระพุทธรูปบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

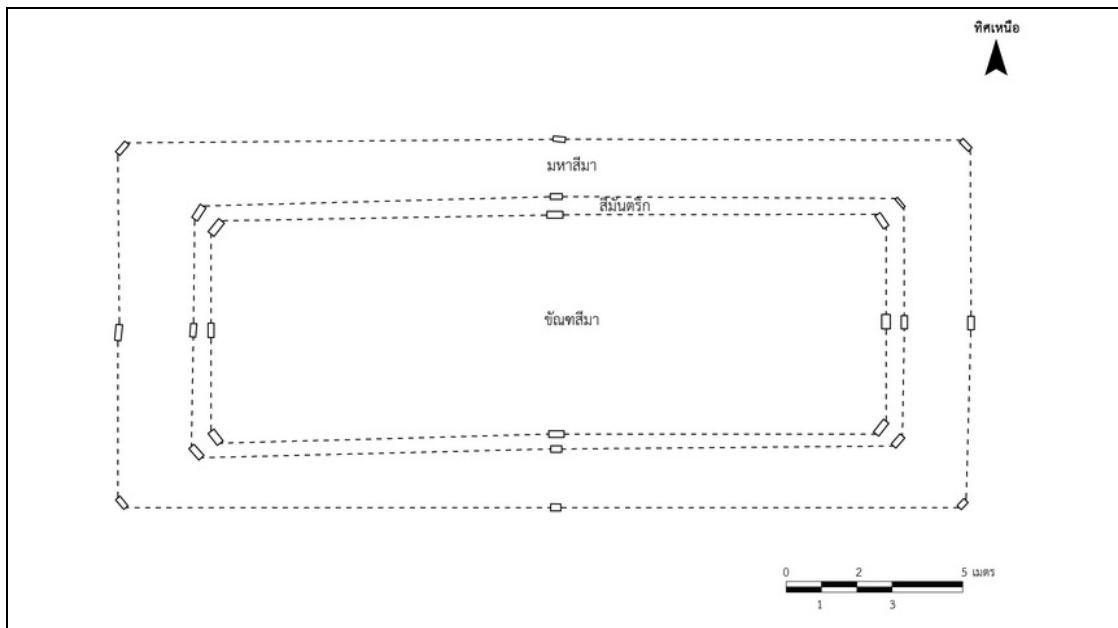
หลักหินมีทั้งสิ้น ๒๔ หลัก ปักตรงตามทิศหลักและทิศเฉียงทั้ง ๘ ทิศ ทิศละ ๓ หลัก หลักชั้นในกับชั้นกลางตั้งค่อนข้างประชิดติดกัน ความห่างเฉลี่ยประมาณ ๕๐ เซนติเมตร ในขณะที่หลักชั้นนอกปักอยู่ห่างออกไปอย่างเห็นได้ชัดด้วยความห่างเฉลี่ยประมาณ ๓ เมตร

หลักหินชั้นในทุกหลักมีภาพสลักรูปบุคคลประดับอยู่ เชื่อได้ว่าภาพเหล่านี้เป็นทำขึ้นเนื่องในพุทธศาสนา ที่สามารถอธิบายได้ว่าเป็นเรื่องใด ได้แก่ หลักหินทิศตะวันออกเฉียงใต้เป็นรูปพระเวสสันดร หลักหินทิศตะวันออกเฉียงเหนือ สลักภาพพุทธประวัติตอน

มหาภิเนษกรรมหรือวิชรุภัณฑ์ิตชาดก^{๒๔} ขณะที่หลักอื่นๆ ไม่สามารถแปลความได้ว่าหมายถึงใครและเป็นเรื่องราวตอนใด แต่เข้าใจว่าส่วนใหญ่จะเป็นพระโพธิสัตว์ (อดีตชาติของพระพุทธเจ้า) และผู้เข้าเฝ้า หรือบางภาพอาจเป็นพระอินทร์ในคติพุทธศาสนา^{๒๕}

^{๒๔} ความคิดเห็นว่าเป็นพุทธประวัติตอนมหาภิเนษกรรมดูได้ใน สุวิทย์ ชัยมงคล และคณะ, ไบเสมา กลุ่มพระพุทธรูปบาทบัวบาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๑), หน้า ๒๙-๓๙. สำหรับความเห็นว่าเป็นเรื่องวิชรุภัณฑ์ิตชาดกดูได้ใน ปติสร เพ็ญสุต, “การวิเคราะห์ภาพสลักรูปวิชรุภัณฑ์ิตบนเสมาทวารวดีในภาคอีสาน” ตำรวชิชาการ ปีที่ ๘, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๒), หน้า ๑๙-๓๔.

^{๒๕} สุวิทย์ ชัยมงคล และคณะ, ไบเสมา กลุ่มพระพุทธรูปบาทบัวบาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๑), หน้า ๒๙-๓๙.

แผนผังที่ ๕ แผนผังกลุ่มหลักหินบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธรบาทบัวบาน บ้านไผ่ล้อม ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี แสดงชั้นชุตสีมา สิมณตริก และมหาสีมา (ที่มา : ปรับปรุงจาก สุวิทย์ ชัยมงคล และคณะ, โบสถ์มากลุ่มพระพุทธรบาทบัวบาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๑.)

เมื่อภาพสลักเป็นเรื่องราวในคติพุทธศาสนาแล้ว ตำแหน่งของหลักหินก็ควรจะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาด้วย เป็นไปได้ที่หลักหินชั้น ๓ ชั้นเช่นนี้จะปักขึ้นเพื่อเป็นนิมิตของพัทธสีมาแบบชุตสีมาและพัทธสีมาแบบมหาสีมา โดยมีหลักหินแสดงเขตสิมณตริกคั่นกลาง ตามที่กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาของพระวินัยปิฎก มหาวรรค

หลักหินชั้นในเป็นนิมิตที่ล้อมรอบชุตสีมา อาจเคยมีอาคารที่เป็นอุโบสถอยู่ภายในแต่ได้สูญสลายหายไปหมดแล้ว หรือเดิมที่อาจเป็นเพียงลานโล่งมาแต่เดิม ซึ่งน่าจะตรงกับอุโบสถแบบเรือนโล้นตามที่มีพระพุทธรูปบูชา หลักหินชั้นกลางซึ่งตั้งคั่นข้างประชิดติดกันกับหลักหินชั้นในคือหลักกำหนดเขตสิมณตริก การตั้งอยู่ประชิดติดกันเช่นนี้เป็นไปตามที่ระบุไว้ในสมันตปาสาทิกาว่า ส่วนแคบที่สุดของสิมณตริกมีความกว้างประมาณ ๑ ศอก หรือ ๑ คืบ หรือ ๔ นิ้ว ก็ได้ ทั้งนี้ หลักหินชั้นนอกจึงเป็นนิมิตของมหาสีมาโดยพื้นที่ของมหาสีมาอยู่ระหว่างหลักหินชั้นกลางกับชั้นนอกนั่นเอง

หลักหินบริเวณบวชพระปู่ใกล้กับวัดพระพุทธรบาทบัวบานทำความสูงของหลักหินชั้นในชั้นกลาง และชั้นนอก ให้ลดระดับกัน โดยหลักหินชั้นในมีความสูงที่สุดลดระดับลงจนหลักหินชั้นนอกมีความสูงน้อยที่สุด อาจกล่าวได้ว่าเป็นการออกแบบที่เน้นเรื่องความงามเป็นสำคัญ แต่ทั้งนี้ไม่ว่าจะเล็กดังหลักหินชั้นนอกหรือใหญ่โตดังหลักหินชั้นในก็ไม่ผิดไปจากพระวินัย เพราะกำหนดให้หินที่จะนำมาใช้เป็นนิมิตต้องมีขนาดใหญ่สุดไม่เกินไปกว่าข้าง หากหินเท่าข้าง

นับเป็นภูเขา ขนาดเล็กสุดให้เท่ากับน้ำตาลอ้อยหนัก ๓๒ ปะละ หรือประมาณ ๕ ชั่ง^{๒๖} เทียบกับหน่วยชั่งน้ำหนักปัจจุบันได้ ๖ กิโลกรัม

แผนผังการปักเซ่นเดียวกันกับกลุ่มหลักหินบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธรบาทบัวบาน ยังพบที่อื่นอีก หนึ่งในกลุ่มที่มีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์อยู่ที่เมืองชัยวาน บ้านโพธิ์ชัย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๖๒) หลักหินกลุ่มนี้มีรูปแบบเป็นแผ่นแบน สภาพชำรุดเป็นจำนวนมาก บางหลักได้รับการเคลื่อนย้ายไปแล้ว แต่ก็เพียงพอที่จะเห็นได้ว่าเดิมทีควรมีหลักหินปักซ้อนกัน ๓ ชั้นอยู่ที่ทิศทั้งแปดเพื่อล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า ความยาวตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ ๒๙ เมตร ความกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตกประมาณ ๑๓ เมตร หลักหินในตำแหน่งทิศเหนือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก ยังปรากฏอยู่ครบทั้ง ๓ ชั้น โดยหลักหินชั้นในกับชั้นกลางปักประชิดกัน หลักชั้นนอกเขยิบไกลออกไป แม้แต่ละหลักจะไม่สมบูรณ์แต่ก็น่าเชื่อว่าหลักชั้นนอกมีความสูงน้อยที่สุด

รูปที่ ๖๒ กลุ่มหลักหินปักซ้อนกัน ๓ ชั้น ที่เมืองชัยวานบ้านโพธิ์ชัย ตำบลโพธิ์ชัย อำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น

จากรายละเอียดที่กล่าวถึงข้างต้นย่อมแสดงให้เห็นว่าหลักหินที่เมืองชัยวานกลุ่มนี้เป็นนิมิตของพัทธสีมาแบบเดียวกันกับที่พบจากบริเวณบวชพระปู่ โดยหลักหินชั้นในล้อมรอบพื้นที่ขัณฑสีมา หลักหินชั้นกลางเป็นหลักหินสี่ม้นดริก และหลักหินชั้นนอกเป็นนิมิตของมหาสีมา

กลุ่มหลักหินซ้อนกัน ๓ ชั้นที่ควรกล่าวถึงไว้อีกแห่งหนึ่งพบที่วิหารพระพุทธรไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม ตั้งอยู่นอกเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ออกมาทางทิศใต้ ทั้งองค์พระพุทธรูป วิหาร และภูมิทัศน์ ได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแล้วในปัจจุบัน แต่ก็

^{๒๖} พระวินัยปิฎก เล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ และอรรถกถา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๙๐.

ยังเห็นได้ว่ามีหลักหินปักล้อมรอบวิหารไว้ หลักหินที่ปักทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวิหารทำซ้อนกัน ๓ ชั้น ได้ชัดเจน (รูปที่ ๖๓) โดยชั้นในกับชั้นกลางประชิดติดกันในขณะที่ชั้นนอกปักอยู่ห่างออกไป เป็นลักษณะเช่นเดียวกันกับกลุ่มหลักหินซ้อนกัน ๓ ชั้นที่บวชพระปู่ใกล้กับพระพุทธรูปบัวบานและเมืองชัยวาน

รูปที่ ๖๓ หลักหินซ้อนกัน ๓ ชั้น ล้อมรอบวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

หากหลักหินที่ล้อมรอบวิหารหลังนี้ตั้งใจให้เป็นนิมิตบอกขัณฑสีมา สิมันตริก และมหาสีมาแล้ว ก็น่าจะแสดงว่าวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์เป็นอุโบสถ ปัญหาที่ตามมาคือ ขนาดของอุโบสถตามที่บัญญัติไว้ในอรรถกถากำหนดให้มีขนาดความกว้างชั้นต่ำเพียงพอให้สงฆ์ ๒๑ รูป นั่งหัตถบาสาสน์ได้ แต่พื้นที่ด้านหน้าองค์พระพุทธรูปไสยาสน์ก็ไม่น่าจะมีเพียงพอให้สงฆ์จำนวน ๒๑ รูปทำสังฆกรรมได้สะดวก เป็นไปได้หรือไม่ว่าจะใช้พื้นที่ของห้องมณฑปที่ต่อยื่นออกมาทางเบื้องพระบาทเป็นที่ชุมนุมสงฆ์ หรือมิเช่นนั้นในบางคราวก็อาจจะใช้พื้นที่นอกอาคารแต่ยังอยู่ในขัณฑสีมาทำสังฆกรรมได้ด้วย ดังความในอุโบสถชั้นระกาะในพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) ว่าครั้งหนึ่งสงฆ์สมมติขนาดของอุโบสถเล็กเกินไป ทำให้เกิดความวิตกว่าหากสงฆ์มาชุมนุมกันมากจนทำให้บางรูปต้องนั่งในที่ที่มีได้สมมติเป็นอุโบสถจะทำ

อย่างไร พระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้สมมติพื้นที่ความเป็นอุโบสถออกไปให้ใหญ่เท่าที่จำนงแต่ต้องอยู่ภายในแนวของนิมิตแห่งสีมา^{๒๗}

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนของหลักฐานจากพระวินัยปิฎกและสมันตปาสาทิกาในหัวข้อก่อน ว่าการกำหนดพัทธสีมาแบบขัณฑสีมาเป็นไปเพื่อความสะดวกในการทำสังฆกรรม เพราะหากมีแต่เพียงพัทธสีมาแบบมหาสีมาจะเกิดความยากลำบากในการบริหารจัดการสงฆ์ที่กระจายอยู่ในพื้นที่กว้างขวางให้มาชุมนุมกันโดยพร้อมเพรียง หากไม่พร้อมเพรียงสังฆกรรมย่อมเป็นโมฆะ อย่างไรก็ตามประโยชน์ของมหาสีมาหรือสีมาใหญ่โตกว้างขวางก็ควรมีอยู่ ดังที่ได้อ้างถึงพระวินัยจรรย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแล้วว่า สามารถทำให้สงฆ์ในอวาสต่างๆ ที่อยู่ในมหาสีมาเดียวกันเจือจานเกี่ยวพันกันได้ การบริหารจัดการเขตนิสยเขตลาภเป็นไปอย่างทั่วถึงกันเพราะขึ้นชื่อว่าเป็นสงฆ์หมู่เดียวกัน^{๒๘} หากมีแต่สีมาขนาด

^{๒๗} พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค), (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา ๒๕๓๐), หน้า ๒๒๙-๒๓๐.

^{๒๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, วินัยมุข (เล่ม ๓), พิมพ์ครั้งที่ ๒๕ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๘. อนึ่ง คำว่า “นิสย” ในความหมายนี้หมายถึงเครื่อง

เล็กน้อยหมายความว่าสงฆ์แต่ละอาวาสอยู่คนละหมู่ การบริหารจัดการเขตนี้สัปดาห์ละอาจ
ประสบปัญหา สงฆ์บางหมู่อาจได้รับไม่เพียงพอ

จากเหตุผลข้างต้นการกำหนดสีมาขนาดใหญ่หรือมหาสีมาที่อาจกว้างขวางได้ถึง ๓
โยชน์ จึงเอื้อต่อการดำรงสมณะความเป็นสงฆ์ ขณะเดียวกันการกำหนดสีมาขนาดเล็กหรือ
ขันธสีมาก็สามารถควบคุมปัญหาที่สงฆ์อาจมาร่วมชุมนุมโดยไม่พร้อมเพียงได้ เพราะในขณะที่
ทำสังฆกรรมหากมีภิกษุใดไม่เข้ามายังเขตขันธสีมาย่อมถือว่าอยู่ในมหาสีมา สีมาทั้งสองเป็น
คนละเขตเพราะมีสีมันตรีกั้นไว้ สงฆ์ในมหาสีมาจึงไม่ทำให้สังฆกรรมของสงฆ์ในขันธสีมาเสีย
ไป ทำนองเดียวกันสงฆ์ในขันธสีมาย่อมไม่ทำให้สังฆกรรมของสงฆ์ในมหาสีมาเสียไป

อย่างไรก็ตาม เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาพื้นที่ของมหาสีมาจากทั้ง ๓ แห่ง ไม่ว่าจะเป็นที่
บวชพระปู่ใกล้กับวัดพระพุทธรบาทบัวบาน ที่เมืองชัยวาน และวิหารพระไสยาสน์ วัดธรรมจักร
เสมาราม จะเห็นว่ามหาสีมามีได้มีขนาดใหญ่โตเพียงพอจะคลุมอาวาสหลายแห่ง ว่าตามจริงแล้ว
มีขนาดเทียบเท่ากับพัทธสีมารอบอุโบสถที่ถือปฏิบัติกันในชั้นสุโขทัยจนถึงปัจจุบันด้วยซ้ำ
ปัญหาของการควบคุมสงฆ์ให้ชุมนุมพร้อมกันเพราะสีมาใหญ่เกินไปไม่น่าจะเกิดขึ้นได้ และ
ประโยชน์แห่งนี้สัปดาห์ละก็ได้จากมหาสีมาตามพระวินิจฉัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส ก็ไม่อาจใช้ได้ในกรณีเช่นนี้ คำถามที่ควรถามต่อไปคือ เหตุใดคณะสงฆ์
ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงผูกมหาสีมาให้มีขนาดใหญ่จริงสมชื่อ หรือเพียงแต่ทำให้
ครบตามคัมภีร์สมันตปาสาทิกาที่อธิบายการผูกสีมาว่ามีทั้งขันธสีมาและมหาสีมาเท่านั้น
ปัญหานี้ควรมีการค้นคว้ากันต่อไป

๒. หลักหิน ๒ ชั้น เป็นนิมิตของพัทธสีมาและสีมันตรีก

ได้พบหลักหินที่ปักประชิดซ้อนกัน ๒ ชั้น เพื่อล้อมรอบพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งจำนวนมาก
แต่มีอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ หลักหินบางหลักได้รับการเคลื่อนย้ายไปแล้ว จากหลักฐานที่พบ
ในปัจจุบันทำให้เห็นได้ว่าบางแห่งปักอยู่ในผังสี่เหลี่ยมล้อมรอบอาคารหรือพื้นที่ว่าง บางแห่งปัก
อยู่ในผังแบบอื่น

- หลักหิน ๒ ชั้นในผังสี่เหลี่ยมล้อมรอบอาคาร

ตัวอย่างของกลุ่มหลักหินที่ปักอยู่ในผังสี่เหลี่ยมล้อมรอบอาคารโดยน่าจะเป็นตำแหน่ง
ดั้งเดิม ไม่ได้เคลื่อนย้ายมาในภายหลัง มีดังเช่นโบราณสถานหมายเลข ๓ และหมายเลข ๔
เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ทั้ง ๒ แห่งเป็นหนึ่งในกลุ่มศาสนสถานที่อยู่กลาง
เมืองเสมา รายละเอียดดังนี้

อาศัยของบรรพชิต จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ ๑.อาหาร ๒.ผ้าห่ม ๓.ที่อยู่ ๔.ยารักษาโรค ดูรายละเอียดใน
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๒๔๕-๒๔๖.

โบราณสถานหมายเลข ๓ (รูปที่ ๖๔) อยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข ๑ ซึ่งถือว่าเป็นศาสนสถานกลางเมืองไปทางทิศใต้ประมาณ ๕๐ เมตร หลงเหลือเพียงฐานก่ออิฐในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีสภาพปรักหักพัง วางตัวในตะวันออก-ตะวันตก แนวอิฐที่เหลืออยู่วัดความยาวได้ประมาณ ๑๑ เมตร ความกว้างประมาณ ๗ เมตร ยังคงปรากฏหลักหินแบบแผ่นแบนปักซ้อนกัน ๒ ชั้นชัดเจนในทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ตะวันตก ตะวันตกเฉียงใต้ และใต้ โดยแผ่นหิน ๒ ชั้นปักอยู่ห่างกันประมาณ ๕๐ เซนติเมตร เดิมทีคงมีครบทั้งแปดทิศ

โบราณสถานหมายเลข ๔ (รูปที่ ๖๕) อยู่ห่างจากโบราณสถานหมายเลข ๓ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑๐๐ เมตร เป็นอาคารผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่หลงเหลือเฉพาะส่วนฐาน มีบันไดทางขึ้นทางทิศตะวันออก ความยาวตามแนวตะวันออก-ตะวันตก ประมาณ ๑๔ เมตร ความกว้างตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ ๘ เมตร มีหลักหินแบบแผ่นแบนปักเคียงกันอย่างชัดเจนที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ตะวันตกเฉียงใต้ ตะวันตก และตะวันตกเฉียงเหนือ เดิมทีคงมีหลักหินปักคู่กันครบทั้งแปดทิศ

รูปที่ ๖๔ หลักหินปักล้อมรอบโบราณสถานหมายเลข ๓ เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

รูปที่ ๖๕ หลักหินปักล้อมรอบโบราณสถานหมายเลข ๔ เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

จากข้อมูลที่กำลังถึงข้างต้นเห็นได้ว่า กลุ่มหลักหินจากโบราณสถานหมายเลข ๓ และหมายเลข ๔ ของเมืองเสมา ปักซ้อนกัน ๒ ชั้นอย่างประชิดกันเพื่อล้อมรอบอาคาร เมื่อพิจารณาพร้อมกับเนื้อความในอุโบสถชั้นธกะแห่งพระวินัยปิฎก มหารวรรค (ปฐมภาค) และคัมภีร์สมันตปาสาทิกา น่าจะทำให้เชื่อได้ว่าอาคารดังกล่าวเป็นอุโบสถ หลักหินชั้นในจึงเป็นนิมิตล้อมรอบพัทธสีมา และหลักหินชั้นนอกเป็นหลักของช่องว่างหรือสิมันตริก ทั้งนี้หากพิจารณาว่าพัทธสีมานี้มีขนาดเล็กเพราะล้อมเพียงอุโบสถ ก็อาจเรียกว่าขัณฑสีมาได้

ข้อมูลปัจจุบันยังไม่แน่ใจได้ว่ามีหลักหินที่เป็นนิมิตของมหาสีมาหรือไม่ แม้ว่าไกลออกไปจากหลักหินที่ล้อมรอบโบราณสถานทั้ง ๒ แห่งจะมีหลักหินกระจายตัวอยู่อีกก็ตาม แต่ก็

มีได้อยู่ในแถวหรือในทิศทางที่สัมพันธ์กับหลักหินที่ปักเป็นคู่นี้ นัก แนวทางอธิบายหลักหินที่ปักล้อมรอบโบราณสถานหมายเลข ๓ และหมายเลข ๔ จึงเป็นไปได้ใน ๒ กรณี กรณีแรกคือไม่มีการกำหนดมหาสีมาจริง กรณีที่สองกำหนดมหาสีมาแล้วแต่ว่าหาไม่พบแล้วในปัจจุบัน

กรณีแรก พิจารณาจากพระพุทธานุญาตที่ป้องกันปัญหาสีมาทับกันหรือคาบเกี่ยวกันที่ปรากฏในอุโบสถชั้นธกะแห่งพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) ว่า “...เราอนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายผู้ที่จะสมมติสีมา เว้นช่องว่างระหว่างสีมาไว้ แล้วสมมติสีมา...”^{๒๕} ความตอนนี้มีได้กล่าวถึงการห้ามสีมาไว้เลย จึงอาจตั้งเป็นข้อสมมติฐานว่าสงฆ์ตั้งใจจะไม่ทำเขตมหาสีมา เพราะไม่ใช่ข้อบังคับที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก พื้นที่ที่ถัดจากหลักหินสีมนตรีกจึงอยู่นอกสีมาของสงฆ์ หรืออาจถือว่าเป็นคามสีมาซึ่งเป็นอพัทธสีมาประเภทหนึ่งก็ได้

กรณีที่สอง หากพิจารณาจากพระพุทธานุญาตให้สีมามีความกว้างขวางได้ถึง ๓ โยชน์ แนวเขตมหาสีมาก็อาจอยู่ไกลออกไปอีก โดยอาจเป็นหลักหินที่กระจายตัวออกไปจากโบราณสถานทั้งสอง ซึ่งได้พบอยู่จำนวนหนึ่งก็ได้ และยิ่งเมื่อทรงอนุญาตให้ใช้วัตถุอื่นๆ ที่นอกเหนือไปจากหิน คือ จอมปลวก ต้นไม้ ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ น้ำที่ขังอยู่ และหนทาง เป็นนิมิตได้แล้ว ในครั้งนั้นแนวมหาสีมาอาจใช้วัตถุเหล่านี้เป็นนิมิตก็ได้ トラบจนกระทั่งปัจจุบันจึงไม่อาจทราบได้ว่าอยู่แห่งใดแล้ว และหากว่าเคยมีการกำหนดมหาสีมาตามแนวสันนิษฐานนี้จริงก็ควรเรียกพื้นที่ที่หลักหินชั้นในล้อมรอบว่าชั้นหินสีมา

ทั้งนี้ควรสังเกตด้วยว่า โบราณสถานหมายเลข ๓ และหมายเลข ๔ ของเมืองเสมา ตั้งอยู่ห่างกันประมาณ ๑๐๐ เมตร และนับได้ว่าเป็นหนึ่งในกลุ่มโบราณสถานที่ตั้งกลางเมือง ไม่ไกลจากโบราณสถานทั้งสองแห่งนี้ยังได้พบโบราณสถานอื่นๆ อีก เช่น เจดีย์ กลุ่มหลักหินอื่นๆ ที่ยังไม่ได้รับการขุดแต่งว่ามีแผนผังเช่นไร (รูปที่ ๖๖) โบราณสถานหมายเลข ๑ ซึ่งถือว่าเป็นศาสนสถานกลางเมืองอย่างแท้จริง กล่าวได้ว่าพื้นที่แห่งนี้ทั้งหมดเป็นศูนย์กลางความศักดิ์สิทธิ์ของเมืองก็ว่าได้ การมีอุโบสถอยู่ใกล้กันเช่นนี้อาจพิจารณาได้เป็น ๒ กรณี คือ พระภิกษุสงฆ์มีจำนวนมากจึงไม่อาจทำสังฆกรรมได้ในอุโบสถหลังเดียว หรืออีกกรณีหนึ่งเป็นพระภิกษุสงฆ์ต่างนิกายกันจึงไม่ทำสังฆกรรมร่วมกัน

หลักหินที่ซ้อนกัน ๒ ชั้นล้อมรอบอาคารเช่นนี้ยังมีตัวอย่างในที่แห่งอื่นอีก ทว่าได้รับการรบกวนจากคนสมัยปัจจุบันมาก เช่น หลักหินจากวัดป่าศรีวิไล บ้านโคกสูง ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู (รูปที่ ๖๗) จึงไม่อาจมั่นใจได้ว่าปักมาแต่เดิมครั้งสมัยทวารวดีหรือไม่

^{๒๕} พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค), (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา ๒๕๓๐), หน้า ๒๓๗.

รูปที่ ๖๖ กลุ่มหลักหินกลุ่มหนึ่ง กลางเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

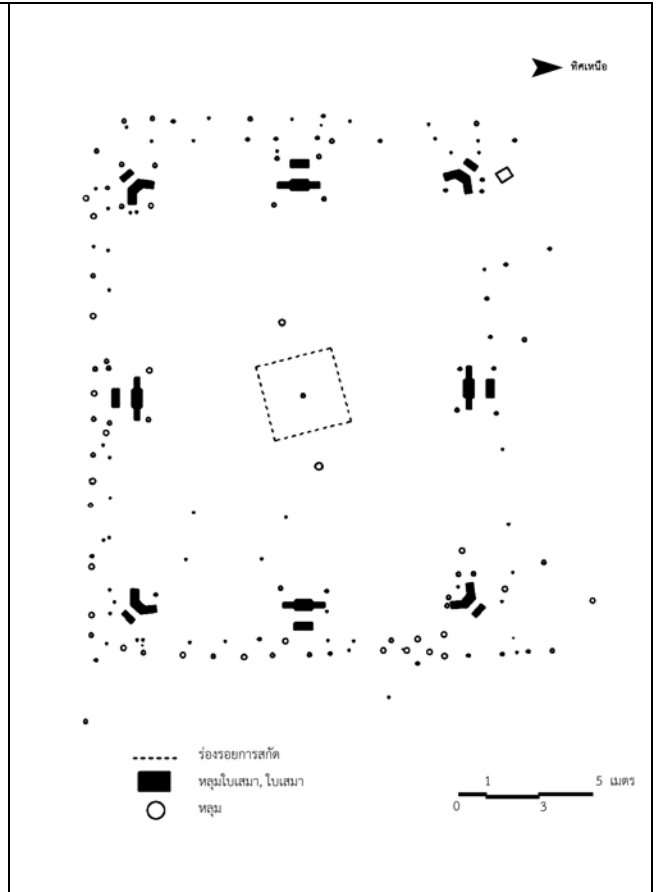
รูปที่ ๖๗ หลักหินชั้น ๒ ชั้น วัดป่าศรีวิไล บ้านโคกสูง ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอศรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู

- หลักหินปักซ้อน ๒ ชั้นล้อมรอบพื้นที่ว่าง

สำหรับหลักหินปักซ้อน ๒ ชั้นล้อมรอบพื้นที่ว่างที่จะกล่าวถึงมี ๓ ตัวอย่าง ได้แก่ ลานหินวัดพ้อตา ภูพระบาท ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี วัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร และวัดหนองสระพัง บ้านบัวสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น สองแห่งแรกปักหลักหินล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยม ส่วนแห่งหลังปักล้อมรอบพื้นที่ในผังค่อนข้างกลม

ลานหินวัดพ้อตา ภูพระบาท ปักหลักหินในผังสี่เหลี่ยม แม้หลักหินเกือบทั้งหมดได้รับการเคลื่อนย้ายไปเกือบหมดแล้ว ทว่ายังเห็นหลุมปักหลักหินได้ครบทุกตำแหน่ง แสดงให้เห็นว่าหลักหินปักอยู่ที่ทิศทั้งแปด ชั้นในปัก ๓ หลักเคียงกัน ชั้นนอกปัก ๑ หลัก (รูปที่ ๖๘ และแผนผังที่ ๕) ส่วนหลักหินที่วัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัดใต้ ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร (รูปที่ ๖๕) เป็นหลักหินทรายปักอยู่ในทิศทั้งแปดล้อมรอบพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้า โดยแต่ทิศปักซ้อนกัน ๒ ชั้น (ทั้งนี้ยังจำเป็นต้องพิจารณาอีกครั้งว่าหลักหินที่วัดกลางศรีเชียงใหม่ถูกเคลื่อนย้ายมาปักใหม่หรือไม่)

แนวทางสำหรับอธิบายการปักหลักหินชั้น ๒ ชั้นของลานหินวัดพ้อตาและวัดศรีเชียงใหม่เป็นแนวทางเดียวกันกับโบราณสถานหมายเลข ๓ และหมายเลข ๔ ที่เมืองเสมา คือหลักชั้นในเป็นนิมิตของพัทธสีมาแบบขันฑสีมา ส่วนหลักนอกคือหลักสี่มนตริก แต่ยังไม่ทราบสาเหตุว่าทำไมที่ลานหินวัดพ้อตาต้องปักหลักหินชั้นในเรียงกัน ๓ หลัก อาจมีหรือไม่มีนิมิตของมหาสีมา ภายในขันฑสีมาไม่มีร่องรอยของอาคารใดๆ โดยในกรณีลานหินวัดพ้อตามีเพียงลายสลักรูปกสิปบัวเท่านั้น เข้าใจว่าคงทำสังฆกรรมบนพื้นที่โล่ง อันตรงตามอุโบสถแบบเรือนโถง นอกจากนี้ที่ลานวัดพ้อตายังพบหลุมวงกลมเล็กๆ เรียงกันเป็นแนวล้อมรอบหลุมหลักหิน น่าจะมีหลายหลุมที่เป็นแนวรั้วกันที่ป้องกันมิให้พระภิกษุสงฆ์เข้าไปหรือออกจากสีมาในยามทำสังฆกรรม

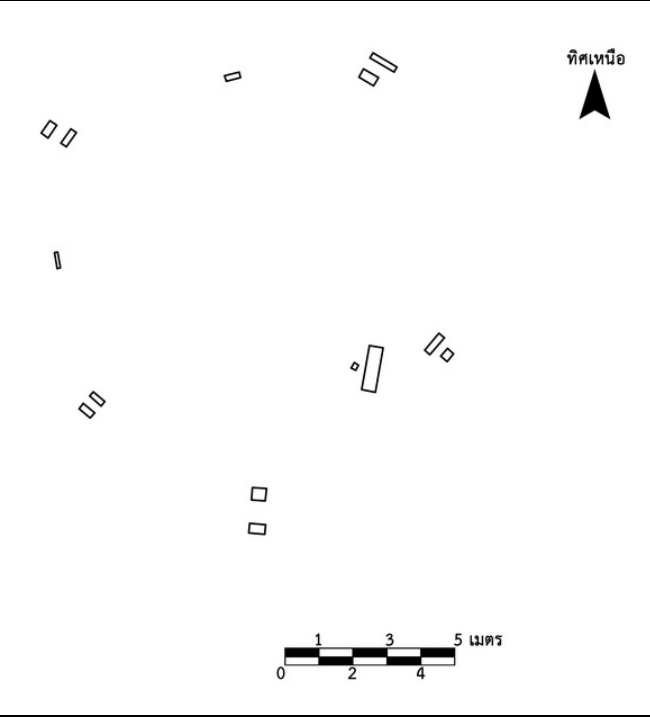

รูปที่ ๖๘ ลานหินหน้าวัดพ่อตา ภูพระบาท ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

แผนผังที่ ๕ ลานหินหน้าวัดพ่อตา ภูพระบาท ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี
 (ที่มา : พัทธ์ชัย จตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓)

สำหรับกลุ่มหลักหินที่วัดหนองสระพัง อำเภอุมแพ จังหวัดขอนแก่น เหลือหลักหินจำนวน ๑๔ หลัก ปักล้อมรอบพื้นที่เกือบวงกลม ไม่มีสิ่งก่อสร้างใดๆ อยู่ภายใน ตำแหน่งของหลักหินไม่ได้อยู่ตรงตามแนวแกนทิศ หลักหินปักเคียงกันเป็นคู่ๆ บางตำแหน่งเท่านั้นที่เหลือหลักหินอยู่หลักเดียว เข้าใจว่าหลักหินที่เคยมีอยู่เคียงกันน่าจะถูกลื่อนย้ายไป (รูปที่ ๖๘ และแผนผังที่ ๖) ขนาดของแต่ละหลักหินไม่เท่ากัน มีทั้งรูปทรงแท่งและรูปแผ่นแบน หลักหนึ่งสลักรูปธรรมจักรไว้จึงอาจอนุมานได้ว่าน่าจะเป็นหลักหินที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ดังนั้นการปักหลักหินประชิดซ้อนกัน ๒ ชั้น จึงน่าจะตั้งใจให้เป็นพัทธสีมาแบบขันที่สมากับสีมันตริกสำหรับแนวของมหาสีมาที่อยู่ล้อมรอบอีกชั้นนี้อาจมีหรือไม่มีก็ได้ตามแนวทางที่เคยเสนอไป

ประเด็นที่น่าสนใจของกลุ่มหลักหินที่วัดหนองสระพังคือ ประเพณีปฏิบัติตามปกติของการผูกพัทธสีมาจะนิยมผูกให้ผิงออกมาเป็นระเบียบ เช่น สีเหลี่ยมผืนผ้า สีเหลี่ยมจัตุรัส เป็นต้น ในขณะที่พัทธสีมาของวัดหนองสระพังกลับล้อมรอบพื้นที่อย่างไม่เป็นระเบียบนัก เป็นไปได้หรือไม่ว่าเป็นเพราะคัมภีร์ไม่เคยกำหนดว่าสีมาต้องมีรูปทรงเช่นใด ขอให้ชัดเป็นแนวล้อมรอบพื้นที่ได้เป็นพอ อย่างไรก็ตามประเด็นดังกล่าวนี้จำเป็นต้องค้นคว้าถึงเหตุผลต่อไป

	
<p>รูปที่ ๖๙ กลุ่มหลักหินวัดหนองสระพัง บ้านบัวสีมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>	<p>แผนผังที่ ๖ กลุ่มหลักหินที่วัดหนองสระพัง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>

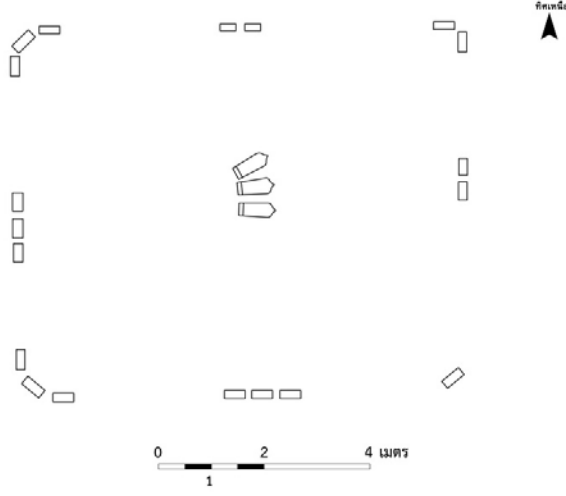
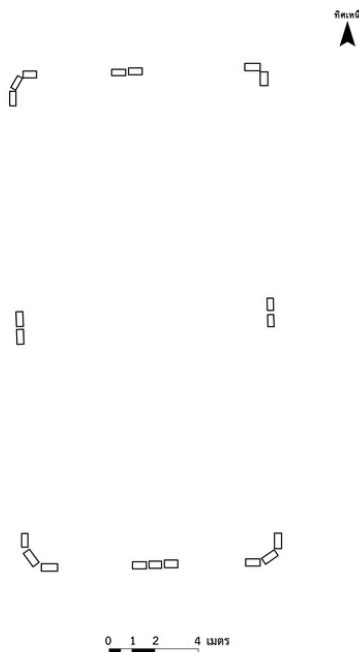
๓. พัทธสีมาแบบหลักหิน ๑ ชั้น

พื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งซึ่งล้อมรอบด้วยหลักหิน ๑ ชั้นพบได้จำนวนมาก แต่น่าเสียดายว่าหลักหินหลายแห่งได้รับการเคลื่อนย้ายจนศึกษาแผนผังเดิมไม่ได้ ที่จะกล่าวถึงได้จึงอาศัยจากรายงานที่จัดบันทึกและทำแผนผังไว้อย่างดีแล้ว ตัวอย่างสำคัญได้แก่กลุ่มหลักหิน ๒ กลุ่มที่พบจากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิท्याคม อำเภอภกมลลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

จากการขุดแต่งทำให้พบว่าหลักหินกลุ่มที่ ๑ ประกอบด้วยหลักหินจำนวน ๒๒ หลัก (แผนผังที่ ๗) หลักหิน ๓ หลักที่ปักอยู่ตรงกลางมีภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนา (รูปที่ ๘๐-๘๒) อาจทำขึ้นเสมือนรูปเคารพ ที่เหลือปักตามแนวทิศหลักและทิศเฉียงล้อมรอบพื้นที่ขนาด ๖.๗๐ เมตร x ๘ เมตร แต่ละทิศมีหลักหินปักเรียงแถวกัน ๓ หลักบ้าง ๒ หลักบ้าง ยกเว้นหลักทิศตะวันออกเฉียงใต้ที่มีเพียงหลักเดียว อาจเป็นไปได้ว่าเดิมที่ทุกทิศเคยมีหลักหินปักเรียงกันทิศ

ละ ๓ หลัก แต่บางหลักถูกเคลื่อนย้ายไปก่อนการขุดแต่งของกรมศิลปากรก็เป็นได้ หลักหินที่ปักล้อมรอบนี้มีเพียงหลักเดียวที่สลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาไว้^{๓๐} (รูปที่ ๘๓)

หลักหินกลุ่มที่ ๒ มีจำนวน ๒๐ หลัก สภาพตอนค้นพบหักครึ่งทั้งหมด^{๓๑} ปักอยู่ที่คั้งแปด (แผนผังที่ ๘) ล้อมรอบพื้นที่ขนาดความยาวตามแนวเหนือ-ใต้ ๒๒ เมตร ความกว้างตามแนวตะวันออก-ตะวันตก ๑๑ เมตร บางทีปักหลักหิน ๓ หลักเรียงแถวกัน บางทีปัก ๒ หลัก แต่เข้าใจว่าเดิมที่อาจมี ๓ ใบเช่นเดียวกัน

	
<p>แผนผังที่ ๗ กลุ่มหลักหินกลุ่มที่ ๑ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยาง วิทยาคม อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ที่มา : วชิราภรณ์ ไชยชาติ, <u>นำชมใบเสมาในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ ขอนแก่น</u>, กรุงเทพฯ : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น, ๒๕๕๒.)</p>	<p>แผนผังที่ ๘ กลุ่มหลักหินกลุ่มที่ ๒ จากโรงเรียน ฟ้าแดดสงยางวิทยาคม อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ที่มา : วชิราภรณ์ ไชยชาติ, <u>นำชมใบเสมาใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น</u>, กรุงเทพฯ : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น, ๒๕๕๒.)</p>

^{๓๐} วิชัย เรืองศรีชัย, “การขุดค้นโบราณสถานที่บ้านหนองแปน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๙, ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๕๖), หน้า ๑๓๕-๑๔๐. และดูภาพประกอบใน วชิราภรณ์ ไชยชาติ, นำชมใบเสมาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๖, ๗๐, ๗๓, ๗๖.

^{๓๑} ในรายงานการขุดค้นระบุจำนวนหลักหินที่พบว่ามีทั้งสิ้น ๒๑ หลัก แต่ในแผนผังเขียนไว้เพียง ๒๐ หลัก ดูใน วิชัย เรืองศรีชัย, “การขุดค้นโบราณสถานที่บ้านหนองแปน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๙, ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๕๖), หน้า ๑๓๕-๑๔๐.

หลักหินทั้ง ๒ กลุ่มนี้น่าจะทำหน้าที่เป็นนิมิตของพัทธสีมา ขนาดของสีมาคือ ๖.๗๐ เมตร x ๘ เมตร และ ๒๒ เมตร x ๑๑ เมตร ตามลำดับ ถือว่าเป็นขนาดเล็ก เทียบได้กับขนาดของขันฑสีมาทั่วไป แต่ยังไม่ทราบสาเหตุใดจึงต้องปักหลักหินเรียงกัน ๓ หลัก ไม่พบหลักหินสีมันตริกและนิมิตของมหาสีมา การผูกพัทธสีมาชั้นเดียวโดยไม่พบแนวสีมันตริกและแนวมหาสีมา มีข้อสันนิษฐานเป็น ๒ ประการ

ประการแรก พัทธสีมาชั้นเดียวเป็นแบบแผนดั้งเดิมที่ปรากฏในอุโบสถชั้นแรกของพระวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) ที่พระพุทธองค์ประสงค์เพียงให้สงฆ์กำหนดสีมาเพื่อความพร้อมเพรียง โดยในจุดแรกเริ่มมิได้กล่าวถึงการเว้นช่องว่างระหว่างสีมาหรือสีมันตริกและมหาสีมาไว้เลย สีมันตริกเป็นสิ่งที่เพิ่มเข้ามาต่อเมื่อสงฆ์สมมติสีมาทับซ้อนหรือคาบเกี่ยวกัน แต่ทั้งนี้พึงสังเกตด้วยว่าหากไม่กำหนดสีมันตริกไว้ก็มิได้มีความผิดหรือต้องอาบัติแต่ประการใด^{๓๒} จึงอาจคิดได้ว่า เมื่อสงฆ์มั่นใจว่าสีมาของตนไม่มีทางทับซ้อนหรือคาบเกี่ยวกับสีมาอื่นก็ไม่จำเป็นต้องทำสีมันตริกไว้ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการทำนิมิตล้อมรอบสีมาเพียง ๑ ชั้น เป็นการกำหนดแนวสีมาแบบดั้งเดิม

ประการที่สอง สงฆ์อาจเคยกำหนดสีมันตริกและมหาสีมา ทว่าไม่พบแล้วในปัจจุบัน เพราะใช้สิ่งอื่นแทนหินเป็นตัวกำหนดเขตแนว ไม่ว่าจะเป็นจอมปลวก ต้นไม้ ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ น้ำที่ขังอยู่ และหนทาง และแนวเขตมหาสีมาอาจกินอาณาบริเวณกว้างขวางออกไปมาก ทำให้ไม่สามารถค้นหาแนวสีมันตริกและมหาสีมาได้

รูปที่ ๗๐ หลักหินจากยอดกุญ้อย บ้านกุญ้อย ตำบลนากลาง อำเภอากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู

แผนผังของหลักหินทั้ง ๒ กลุ่มจากโรงเรียนฟ้าแดดสงยาง วิท्याคม อำเภอภมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นเช่นเดียวกับที่พบจากยอดกุญ้อย บ้านกุญ้อย ตำบลนากลาง อำเภอากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดสันติธรรมบรรพต หลักหินเรียงกัน ๓ หลัก ปักอยู่ที่ทิศทั้งแปด (รูปที่ ๗๐) หลักหนึ่งสลักภาพพระพุทธรูป จึงเป็นหลักฐานว่าหลักหินบนยอดกุญ้อยน่าจะเป็นนิมิตของพัทธสีมาสงฆ์

เช่นกัน แต่ยังคงต้องหาเหตุผลว่าทำไมจึงต้องปักไว้บนยอดเขาซึ่งไม่สะดวกต่อการเดินทางไปชุมนุม ความเชื่อเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์จะเป็นเหตุผลได้หรือไม่

^{๓๒} พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค) (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา ๒๕๓๐), หน้า ๒๓๗.

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าหลักหินหลายต่อหลายแห่งที่ปักล้อมรอบอาคาร หรือพื้นที่ว่าง ทำหน้าที่เป็นนิมิตกำหนดเขตพัทธสีมาของสงฆ์ มีมากมายหลายรูปแบบ คือ ปัก ๓ ชั้น แสดงถึงขัณฑสีมา สีมันตริก และมหาสีมา ปัก ๒ ชั้น แสดงถึงพัทธสีมาและสีมันตริก และปักเพียงแค่ชั้นเดียวเพื่อเป็นพัทธสีมา ความแตกต่างหลากหลายของพัทธสีมาอาจเกิดจากหลากหลายปัจจัย เช่น พระสงฆ์แต่ละกลุ่มแปลความพระวินัยไปสู่วิธีปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่ละกลุ่มก็สืบทอดประเพณีปฏิบัติไปยังหมู่เหล่าของตน หากเป็นจริงย่อมช่วยสร้างภาพสังคมสงฆ์ในอีสานว่าอาจมีหลายกลุ่ม มิได้อยู่ภายใต้การปกครองของประมุขสงฆ์รูปเดียวกัน แต่ละกลุ่มสืบทอดประเพณีปฏิบัติของตน มิได้มีมติเป็นแบบแผนที่ใช้ร่วมกันทั่วทุกวัด มิได้มีมติเป็นแบบแผนที่ใช้ร่วมกันทั้งแผ่นดินอีสานก็ได้

ที่น่าสนใจและควรพิจารณาต่อไปให้ลึกซึ้ง คือ นิมิตของพัทธสีมานิยมปักที่ทิศทั้งแปด ทั้ง ๆ ที่พระวินัยไม่เคยระบุว่าต้องปักให้ตรงตามทิศหลักและทิศเฉียง และจำนวนนิมิตก็มิได้ตั้งแต่ ๓ จุดขึ้นไป เป็นไปได้มากกว่าการปักนิมิต ๘ จุด และตรงตามทิศน่าจะเกี่ยวข้องกับคติมงคลในศาสนาพราหมณ์

หนึ่ง หลักหินทวารวดีอีสานบางแห่งปักล้อมรอบสถูปเจดีย์ไว้ เช่น พระธาตุยาคู เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ หากหลักหินเหล่านี้ปักมาแล้วแต่ครั้งทวารวดีก็น่าจะเป็นหลักฐานว่าชาวพุทธครั้งนั้นมิได้ใช้หลักหินปักล้อมรอบสีมาสงฆ์เพื่อประโยชน์ในการทำสังฆกรรมอย่างเดียว หากแต่ปักล้อมรอบเจดีย์สถานวัตถุด้วย และย่อมหมายความว่าหลักหินได้เป็นเครื่องหมายบอกเขตศักดิ์สิทธิ์ด้วย

๓.๒ การเป็นวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศล

รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม เคยเสนอไว้ว่า หลักหินจำนวนมากสลักภาพชาดกและพุทธประวัติ น่าจะอธิบายได้ว่าผู้สร้างหลักหินเหล่านี้ประสงค์จะอุทิศให้กับพุทธศาสนา เป็นการสร้างบุญสร้างกุศลให้ตนเองและอุทิศบุญให้กับผู้อื่นด้วย เป็นเรื่องทำนองเดียวกันกับการสร้างภาพชาดกและพุทธประวัติเป็นพระภูเหมือนในสมัยหลัง^{๓๓} คำอธิบายดังกล่าวสอดคล้องกับจารึกบนหลักหินหลายหลัก แม้ว่าจะเป็นข้อความสั้น ๆ แต่ทว่าได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการสร้างสมบุญกุศลในพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี รายละเอียดดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ จารึกภาษามอญโบราณบนหลักหินกับการสร้างสมบุญกุศล

หลักหินที่มีจารึกจำนวนหนึ่งมีรูปทรงแบบเดียวกันกับหลักหินทรงแผ่นแบน เป็นไปได้ว่าจารึกเหล่านี้บางหลักอาจเป็นหนึ่งในนิมิตของพัทธสีมาเช่นเดียวกันกับจารึกที่เอ่ยถึงสีมาซึ่งกล่าวถึงไปในหัวข้อ “๓.๑.๒ หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือในฐานะนิมิตของพัทธสีมา”

^{๓๓} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๑๑๔.

เนื้อความจารึกบนหลักหินมักอยู่ในสภาพลบเลือน หลายหลักทราบความเพียงแค่ว่าบางส่วนเท่านั้น หากประมวลเฉพาะจารึกภาษามอญโบราณที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของ การสร้างสมบุญกุศลในพุทธศาสนาและอุทิศบุญกุศลแด่บุคคลอื่นเป็นหลัก จะจำแนกตามเนื้อความได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ได้แก่

๑. กล่าวเฉพาะว่าเป็นบุญกุศลของผู้ใด
๒. กล่าวถึงชื่อผู้สร้างและความปรารถนา
๓. กล่าวถึงชื่อผู้สร้างและวัตถุที่ได้สร้างไว้

๑. จารึกเอ่ยว่าเป็นบุญกุศลของผู้ใด

เนื้อหาที่ระบุแต่เพียงว่าเป็นบุญกุศลของผู้ใดพบเป็นจำนวนมาก เป็นลักษณะเดียวกันกับที่พบหลังพระพิมพ์ดินเผาซึ่งมีพื้นที่สำหรับจดจารไม่มากนัก จึงทำได้แต่เพียงข้อความสั้นๆ จารึกบนหลักหินที่มีข้อความว่าเป็นบุญกุศลของผู้ใดมักอยู่ในสภาพชำรุดหรือลบเลือน เดิมทีอาจมีข้อความและเรื่องราวมากกว่านี้ หลักหินสำคัญมีดังนี้

จารึกบ้านพันลำ ๒ (เรียกชื่อตาม Hunter Ian Watson) (รูปที่ ๔๔) อยู่ที่วัดเทวฤทธิ์ สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จารึกหลงเหลือเพียงบางส่วน ได้รับการแปลแล้วโดย Hunter Ian Watson ว่า “นี่ (เป็นบุญของ) ท่านศรี...”^{๓๔}

จารึกวัดสว่างวัฒนาราม (เรียกชื่อตามผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน) อำเภอท่งทราย จังหวัดกาฬสินธุ์ (รูปที่ ๗๑) มีข้อความภาษามอญโบราณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันว่า “นี่คือบุญของพระราช...”^{๓๕} ซึ่ง Hunter Ian Watson ได้แปลไว้แบบเดียวกันนี้แต่ต่างกันแต่เพียงสำนวนเล็กๆ น้อยๆ^{๓๖}

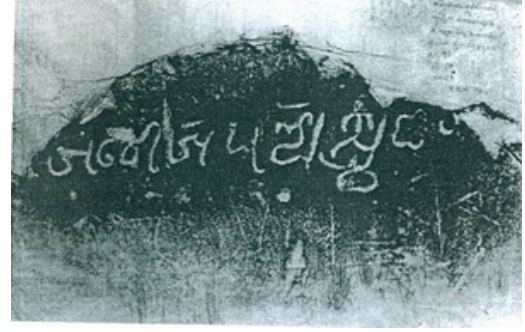
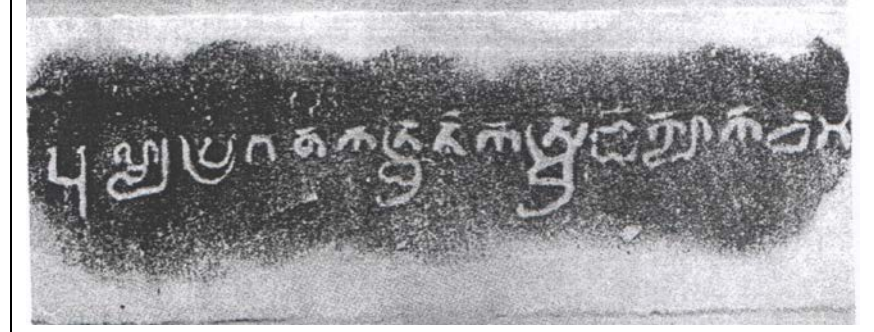
จารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม (เรียกชื่อตามผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน) อำเภอท่งทราย จังหวัดกาฬสินธุ์ (รูปที่ ๗๒) มีข้อความภาษามอญโบราณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์

^{๓๔} ฮันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๘๓.

^{๓๕} อุไรศรี วรตะริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๑๐.

^{๓๖} ฮันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๗๐.

ดร.อุไรศรี วรเศริน แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันว่า “นี่คือบุญของพระราชชา จัก”^{๓๗} อย่างไรก็ตาม เท็ม มีเต็ม และจำปา เยื้องเจริญ ได้แปลข้อความในจารึกนี้ว่า “บุญ (เป็นเครื่อง) นำแก่ “เนี่ยะ มุ่น” แก่ “สมิงพระจักร” (ในกาล ภายหน้า)”^{๓๘} และ Hunter Ian Watson แปลว่า “บุญปกป้อง รัชกาล(ของ)พระราชชา(ทรงพระนามว่า) จค”^{๓๙}

	
<p>รูปที่ ๗๑ จารึกวัดสว่างวัฒนาราม อำเภอ กมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ที่มา : อุไรศรี วรเศริน, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับ จารึกมอญบางหลักในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ” “จารึกภาษามอญบาง หลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน <u>ดินแดน ไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึง คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕</u>. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการ ประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑.)</p>	<p>รูปที่ ๗๒ จารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอ กมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ที่มา : อุไรศรี วรเศริน, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ” “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ,” ใน <u>ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕</u>. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ ระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑.)</p>

จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๑ (เรียกชื่อตามผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรเศริน) พบที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น บ้านแก้ง อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๗๓) เป็นภาษามอญโบราณ จารึกมีหลายบรรทัดสภาพลบเลือนไม่ชัดเจน เท่าที่สามารถอ่านและแปล

^{๓๗} อุไรศรี วรเศริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุค ประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการ ประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๑๐.

^{๓๘} กรมศิลปากร, “จารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม,” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : กรม ศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๐๐-๑๐๓.

^{๓๙} ฮันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่าง พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๖๙.

ได้โดยผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรเศริน มีคำว่า “นี่ บุญ พระราชา”^{๔๐} เป็นคำแปลที่เหมือนกันกับ Hunter Ian Watson ที่แปลไว้ว่า “นี่(เป็น)บุญ(ของ)พระราชา (ปกป้อง)...”^{๔๑}

จาริกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๒ พบที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น บ้านแก้ง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๗๔) ได้รับการอ่านแปลโดย Hunter Ian Watson ที่แปลไว้ว่า “ศรีราชา... (ต่อ)พระ ... นี่(เป็น)บุญ ... ต่อพระ...”^{๔๒}

จาริกบ้านดอนแก้ว อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น (รูปที่ ๗๕) Hunter Ian Watson แปลเผยแพร่เป็นคนแรก ดังนี้ “(นี่เป็น)บุญ(ของ)... ศิลา(จาริกหลัก)นี้ เขากับฉัน .การกระทำ ... ด้วยมีด .. ไม่มีพระองค์อื่นที่เหมือนพระองค์นี้เลย เขาและฉัน ฉันมีชื่อว่า เม(เต)ย (และ) ฉันมีชื่อว่า ตุมมาต”^{๔๓}

จาริกบ้านกุดโง้ง ๓ (เรียกชื่อตาม Hunter Ian Watson) พบที่บ้านกุดโง้ง อำเภอมือง จังหวัดชัยภูมิ หลักหินนี้สลักภาพชาดกเรื่องวัชรบัณฑิตด้วย จาริกอยู่ด้านล่างของภาพสลักดังกล่าว มีคำแปลว่า “...นี่(เป็น)บุญ(ของ)... กับ ... กับ ..เทวดาทิ้งหลายนี้อยู่ด้านหลัง .. ขอ ...”^{๔๔}

จาริกวัดป่ามัจฉิมวาส บ้านดงเมือง ตำบลลำพาน อำเภอมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ อ่านและแปลโดย Hunter Ian Watson ดังนี้ “นี่(เป็น)บุญ(ของ)ศรี ยรนาวิ ร่วมกับ วุนบุร ถวาย ..ที่มีอุปการะมาก (และ) ไร่นาสอง(ที)” ทั้งนี้ ศรี ยรนาวิ น่าจะเป็นชื่อของพระราชา^{๔๕}

น่าเสียดายที่จาริกเหล่านี้อ่านแปลได้เพียงบางส่วนเพราะสภาพลบเลือน ทำให้เนื้อหาที่อาจจะมีเรื่องของความปรารถนาหรือวัตถุประสงค์ที่สร้างไว้ไม่สามารถทราบรายละเอียดได้

^{๔๐} อุไรศรี วรเศริน, “จาริกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๑๑.

^{๔๑} ฮันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๗๑.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

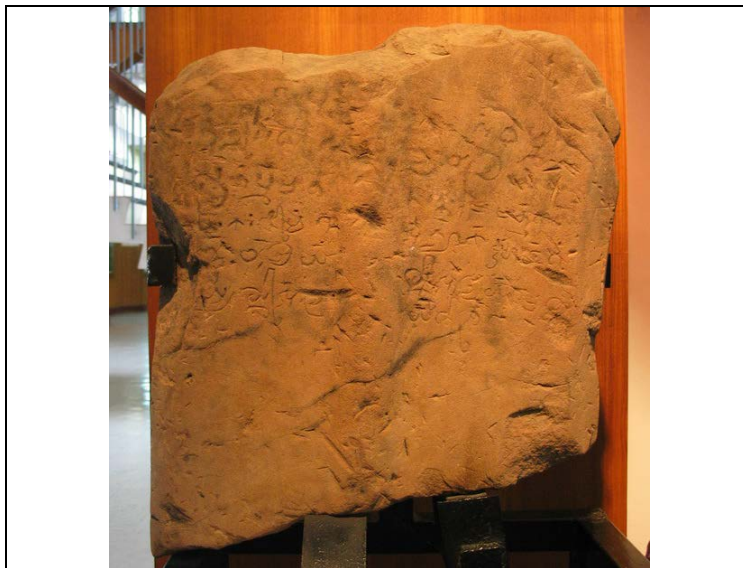
^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

รูปที่ ๗๓ จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๑ พบที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น บ้านแก้ง อำเภอกุฉีชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

รูปที่ ๗๔ จารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๒ บ้านธาตุหนองสามหมื่น ตำบลบ้านแก้ง อำเภอกุฉีชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

รูปที่ ๗๕ จารึกบ้านดอนแก้ว อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

๒. จารึกเอ่ยถึงชื่อผู้สร้างและความปรารถนา

สำหรับเนื้อหาของจารึกบนหลักหินที่ระบุชื่อผู้สร้างและความปรารถนานั้น โดยทั่วไประบุว่าให้ผลบุญนั้นส่งถึงใคร หรือหวังผลตอบแทนใดจากผลบุญนั้น เท่าที่มีการแปลและพิมพ์เผยแพร่แล้วมีดังนี้

จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๑ (เรียกชื่อตามกรมศิลปากร) รูปทรงเป็นแบบหลักหินทรงแผ่นแบนทั่วไป พบจากวัดโนนศิลา บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๗๖) อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แปลเป็น

ภาษาไทยปัจจุบันโดยเทิม มีเต็ม และจำปา เยื้องเจริญ ว่า “ระโว(พร้อมด้วย)ชายทะเลนามกับสมมุส(อุทิศ)บุญนี้ให้แก่ชายทะเล ชายสุพาหุ ชายมะรัง ขอบุญนี้(จง)นำส่งให้ไปทันต่อพระพุทธอารยะเมตตัย เทอญ”^{๔๖}

อย่างไรก็ตาม ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน แปลเนื้อหาของจารึกหลักนี้แตกต่างออกไปเป็น “นี่คือบุญของชายและหญิง ชื่อ โกนะบุส โกมางทรง โกมางสุพาหุ โกมางเชรง ขอทั้งหมดจงมีชีวิตอยู่ในสมัยพระศรีอารีย์”^{๔๗} ส่วน Hunter Ian Watson แปลข้อความนี้คล้ายคลึงกับ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน แตกต่างกันเพียงเล็กน้อย ดังนี้ “ศิลา (จารึกหลัก)นี้(เป็น)บุญ(ของ)ชายหนุ่ม ทรันาม กับ นะ ปุสร์วารี // กับชายหนุ่มทรง // กับชายหนุ่มสุพาหุ // กับชายหนุ่ม ไมรงค์ // บุญนี้จำนวนทั้งหมด / ขอทำสำเร็จต่อพระพุทธเจ้าอารยไม่ตรีย .. พระ .”^{๔๘}

แม้ว่าคำแปลข้างต้นจะมีรายละเอียดที่แตกต่างกัน แต่สิ่งที่เหมือนกันของทั้งสองคำแปลคือ ผู้สร้างประสงคิให้ได้เกิดในยุคพระศรีอารีย์

จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๒ (เรียกชื่อตามกรมศิลปากร) รูปทรงเป็นแบบหลักหินทรงแผ่นแบนทั่วไป พบจากวัดโนนศิลา บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๗๗) อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันโดยเทิม มีเต็ม และจำปา เยื้องเจริญ ว่า “พราหมณ์มหาบุตร (อุทิศ) ผลกรรม (แห่ง) บุญนี้ (ให้) แก่ระสา ผู้เป็นเชื้อสายของพราหม กับชาย... ผู้เป็นญาติ”^{๔๙} แสดงให้เห็นถึงการอุทิศบุญกุศลต่อบุคคลอื่น

อย่างไรก็ตามจารึกหลักนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน แปลแตกต่างออกไปเป็น “นี่คือการสร้างเสมา บุญของมหาบุตรทรงคณะ? โกกุรุง โกปฌาย พราหม โกมาง เสมานี้ ...”^{๕๐} ทั้งนี้คำว่า “เสมา” แปลมาจากคำว่า “ถมอ” (tma) ซึ่งแปลตรงตัวว่าหินหรือศิลา ทำให้ Hunter Ian Watson เห็นว่าควรแปลต้นประโยคนี้ว่า “ศิลาจารึกหลักนี้” คำแปลจารึกนี้ของ

^{๔๖} กรมศิลปากร, “จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๑” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๖๗-๗๒.

^{๔๗} อุไรศรี วรตะริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๐๗.

^{๔๘} อันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๗๙.

^{๔๙} กรมศิลปากร, “จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา ๒” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๗๓-๗๖.

^{๕๐} อุไรศรี วรตะริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๐๘.

Hunter Ian Watson มีว่า “ศิลา(จารึกหลัก)นี้(เป็น)บุญ(ของ)ท่าน มหายุตต์ทุรุรงค์คน // กับ พระราชา // กับเมธามาย์ พราหมณ์ // กับชายหนุ่ม .. // ผลจากศิลาจารึก(นี้) ...”^{๕๑}

จารึกโนนศิลา ๓ (เรียกชื่อตามผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน) มีลักษณะเป็น ชิ้นส่วนของหลักหินแบบแผ่นแบน จารึกจึงเหลือเพียงบางส่วนเท่านั้น (รูปที่ ๗๘) ค้นพบจากวัด โนนศิลาเช่นเดียวกับจารึกโบเสมาวัดโนนศิลา ๑ และจารึกโบเสมาวัดโนนศิลา ๒ เขียนเป็น ภาษามอญโบราณ แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันโดยผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุไรศรี วรตะริน ว่า “บุญของชีว์ปาล ขอทุกคนจง(เกิด)ในสมัยพระศรีอารย์”^{๕๒} ส่วน Hunter Ian Watson แปลว่า “บุญ(ของ)ชีว์ปาล .. คนกับ ..จำนวนทำเสร็จต่อพระ ..”^{๕๓}

	
<p>รูปที่ ๗๖ จารึกโนนศิลา ๑ จากวัดโนนศิลา บ้าน ฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอชุมแพ จังหวัด ขอนแก่น</p>	<p>รูปที่ ๗๗ จารึกโนนศิลา ๒ จากวัดโนนศิลา บ้าน ฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอชุมแพ จังหวัด ขอนแก่น</p>

^{๕๑} อันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษา रूपคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่าง พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๘๐.

^{๕๒} อุไรศรี วรตะริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ใน ดินแดนไทยจากยุค ประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการ ประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๐๘-๕๐๙.

^{๕๓} อันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษา रूपคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่าง พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๘๑.

๓.จารึกกล่าวถึงชื่อผู้สร้างและวัตถุที่ได้สร้างไว้

สำหรับจารึกบนหลักหินที่กล่าวถึงชื่อผู้สร้างและวัตถุที่ได้สร้างไว้ ได้แก่ จารึกบนหลักหินทรงแผ่นแบน พบจากบ้านพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร (รูปที่ ๗๘) อักษรหลังปัลลวะ ภาษามอญโบราณ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ เนื้อความมี ๒ บรรทัด จารลงตามแนวตั้งของหลักหิน บรรทัดที่ ๑ แปลเป็นภาษาไทยปัจจุบันโดยกองแก้ว วีระประจักษ์ ว่า “ผู้อยู่ในตระกูลมิปสุระะร่วมกันสร้างศาลประตู่หน้าต่างวิหาร(วัด)นี้” บรรทัดที่ ๒ แปลว่า “ด้านข้าง”^{๕๔}

อีกหลักหนึ่งเรียกว่าจารึกเมืองฟ้าแดดสงยาง (เรียกตาม Hunter Ian Watson) ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น เป็นจารึกที่สำคัญมากเพราะปรากฏศักราชที่จารึกชัดเจน ข้อความดังนี้ “(มหาศักราช) ๖๙๓ (พ.ศ.๑๓๑๔) นี้ ... ปกป้องมหาวิหาร(จากการ)ถูกทำลาย บุญปก้องการสร้าง(ที่)มหาวิหาร(แห่ง)นั้น และการสร้างศิลา(จารึกหลัก)นี้ กับพระราชา (และ)ภรรยา(และ)พระ .. ด้วย ... นี้(และ)ด้วย พี่ชาย(ได้)เคารพต่อจักรวาล”^{๕๕}

	
<p>รูปที่ ๗๘ จารึกโนนศิลา ๓ จากวัดโนนศิลา บ้านฝายหิน ตำบลหนองไผ่ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>	<p>รูปที่ ๗๙ จารึกบนใบเสมาบ้านพันนา พบจากบ้านพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (อนุเคราะห์ภาพถ่ายโดย นายดิษพงษ์ เนตรล้อมวงศ์)</p>

ที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า มีการกล่าวถึงการทำบุญทำกุศลปรากฏอยู่บนจารึกภาษามอญโบราณ โดยรูปทรงจารึกเป็นแบบหลักหินที่มีรูปทรงเป็นแผ่นแบนทั่วไป ทำให้เห็น

^{๕๔} กองแก้ว วีระประจักษ์, “จารึกใบเสมาบ้านพันนา” ศิลปากร ปีที่ ๕๐, ฉบับที่ ๒ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๕๐), หน้า ๕๓-๕๗.

^{๕๕} อันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๖๙.

ภาพรวมกว้าง ๆ ในระดับหนึ่งว่าหลักหินรูปทรงแผ่นแบนน่าจะมีข้องเกี่ยวกับการสร้างสมบุญกุศลแน่นอน หากพิจารณาพร้อมกับหลักหินทรงแผ่นแบนที่พบจารึกภาษาอื่น เช่น สันสกฤตขอมโบราณ จะยิ่งเห็นความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินกับการทำบุญทำกุศลชัดเจนขึ้น ยิ่งนำไปวิเคราะห์ร่วมกับจารึกที่พบบนพระพุทธรูป พระพิมพ์ หรือศาสนวัตถุอื่น น่าจะช่วยเพิ่มเติมความเข้าใจในแง่มุมต่างๆ ได้ยิ่งขึ้น

ตัวอย่างจารึกอื่นๆ ที่จะกล่าวถึงในที่นี้มีดังนี้

จารึกหินขอน ๒ รูปทรงแท่งหิน พบที่บ้านมะค่า ตำบลสำโรง อำเภอบักรังชัย จังหวัดนครราชสีมา ในตำแหน่งเดียวกันกับจารึกหินขอน ๑ เป็นภาษาสันสกฤตและเขมร กล่าวถึงการทำบุญกุศลของท่านอุปถายะ หรือพระศรีราชภิกษุ ว่า “...ผลแห่งบุญกุศลของท่านอุปถายะแห่งราชวิหาร... โลหะ เครื่องประกอบ ทุ่งนา ขอให้สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย... จงเป็นพระพุทธรองค์... (และบรรลึง)พุทธภูมิ”^{๕๖}

พระพุทธรูปจากจังหวัดกาฬสินธุ์องค์หนึ่ง ปัจจุบันรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น มีจารึกภาษาสันสกฤตแสดงความปรารถนาของผู้สร้างว่า “...เพื่อความสุขในสวรรค์ของชาวโลกทั้งหลาย...”^{๕๗}

สำหรับจารึกบนหลังพระพิมพ์มีจำนวนมาก จะปรากฏข้อความสั้นๆ เป็นชื่อบุคคล หรือระบุว่าเป็นบุญกุศลของผู้ใด และหากโชคดีก็จะพบความปรารถนาด้วย พระพิมพ์ที่มีสภาพสมบูรณ์และสำคัญมีตัวอย่างดังนี้

พระพิมพ์องค์หนึ่งจากเมืองจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม (กำหนดเรียกตามกรมศิลปากร และ Hunter Ian Watson ว่า จารึกพระพิมพ์ดินเผาขนาด ๑) มีจารึกภาษามอญโบราณ มีคำแปลเป็น ๓ ส่วน ส่วนแรกแปลว่า “บุญอันนี้ในกอมระตายุ้งพร้อมไปด้วยสหายของตน ผู้เป็นสามัญชนได้ร่วมกันสร้างไว้”^{๕๘} ส่วนที่ ๒ แปลว่า “นี่คือบุญ กำมรเตงุ ไผทโกรม (พระเจ้าแผ่นดิน-ผู้วิจัย) ของจงได้ ๑๐ ชาตินี้”^{๕๙} ส่วนที่ ๓ แปลว่า “นี่(เป็น)บุญ(ของ)พระเจ้าแผ่นดิน (จง)ให้เกิดทางทิศเหนือ”^{๖๐}

^{๕๖} กรมศิลปากร, “จารึกหินขอน ๒” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๖๓-๒๖๖.

^{๕๗} กรมศิลปากร, “จารึกฐานพระพุทธรูป” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๗๖-๒๗๙.

^{๕๘} กรมศิลปากร, “จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาด ๑,” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๗๗-๗๘.

^{๕๙} อุไรศรี วรศริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ ๑), หน้า ๕๐๕, ๕๑๓.

^{๖๐} ฮันเตอร์ เอียน วัตสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๗๓-๗๔.

พระพิมพ์จากเมืองจำปาศรีอีก ๒ องค์มีคำจารึกสั้นๆ องค์หนึ่ง (กำหนดเรียกตาม Hunter Ian Watson ว่า จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน ๓) มีคำแปลเป็น ๒ ส่วนว่า “บุญแห่งจักรพรรดิ”^{๖๑} และ “บุญ(ของ)จักรวรรดิ ... ผู้เป็นที่พึ่ง พระสุวยาค ..”^{๖๒} อีกองค์หนึ่ง (กำหนดเรียกตาม Hunter Ian Watson ว่า จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน ๖) ค่อนข้างลบ เลื่อนมีคำแปลเป็น ๒ ส่วน แต่เนื้อหาไม่ต่างกันว่า “พระพุทธรูปพิมพ์บุญ ข้าพเจ้ากับ...แม่ ข้าพเจ้ากับ”^{๖๓} และ “พระ .. บุญ .. ฉันกับ_”^{๖๔}

พระพิมพ์ ๒ องค์พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง บ้านเสมา ตำบลหนองแปน อำเภอภมมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (กำหนดเรียกโดยกรมศิลปากรว่า จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง ๑ และจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง ๒) มีข้อความเดียวกัน ได้รับการแปลเป็น ๓ ส่วน แต่ใจความสำคัญไม่ต่างกัน ส่วนแรกแปลว่า “พระพุทธรูป(พิมพ์ดินเผา) นี้(ได้สร้างขึ้นเพื่อ)ท่านปิณฑะอุปัชฌายาจารย์ ผู้มีคุณ(อัน)เลื่องลือไปไกล”^{๖๕} ส่วนที่ ๒ แปลว่า “บุญของ ปัญ อุปายม อาจารย์ผู้มีคุณและมีชื่อเสียง”^{๖๖} ส่วนที่ ๓ แปลว่า “(นี่เป็นพระ)บุญ(ของ)พระอุปัชฌาย์อาจารย์ คุณวิษยาต”^{๖๗}

แม้ว่าบนหลังพระพิมพ์จะเป็นข้อความสั้นๆ แต่ก็สะท้อนถึงประเพณีการสร้างพุทธศาสนวัตถุเพื่อเป็นบุญกุศลชัดเจน การจารึกเฉพาะชื่อผู้สร้างคงเพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์จดจำไว้ว่าเป็นบุญ

^{๖๑} อุไรศรี วรสระริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ ๑), หน้า ๕๐๕.

^{๖๒} อันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๗๕.

^{๖๓} จำปา เยื้องเจริญ ประสาร บุญประคอง และเทิม มีเต็ม, “คำอ่านและคำแปลอักษรตัวเขียนด้านหลังพระพิมพ์ดินเผา กุสันถรัตน์ กิ่งอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม,” ศิลปากร ปีที่ ๒๓, ฉบับที่ ๖ (มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๒๓), หน้า ๖๓-๖๔.

^{๖๔} อันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๗๖.

^{๖๕} กรมศิลปากร, “จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง ๑” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๘๕-๘๙. และ กรมศิลปากร, “จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาเมืองฟ้าแดดสงยาง ๒” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๙๐-๙๔.

^{๖๖} อุไรศรี วรสระริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสไทย ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๕๐๙.

^{๖๗} อันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๖๖.

กุศลของใคร บันดาลให้สมหวังสมความปรารถนาตามคำอธิษฐานในใจ โดยเข้าใจว่าความปรารถนาของผู้สร้างพระพิมพ์ก็คงไม่ต่างไปจากที่พบบนฐานพระพุทธรูปหรือหลักหินนั่นเอง

๓.๒.๒ หลักหินในฐานะเครื่องสร้างสมบุญกุศลในพุทธศาสนา

จารึกบนหลักหินทวารวดีอีสานมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับการสร้างบุญสร้างกุศลในพุทธศาสนาชัดเจน แม้จารึกหลายหลักจะลบเลือนจนไม่ทราบข้อความทั้งหมด แต่อย่างน้อยก็เห็นคำว่า “บุญ” และพอเห็นความปรารถนาต่างๆ ได้ ที่น่าสนใจยิ่ง ได้แก่ หลักหินที่มีจารึกมีรูปทรงแบบแผ่นแบนเป็นส่วนใหญ่ คล้ายกับรูปทรงของหลักหินที่เป็นนิมิตของพัทธสีมา เป็นไปได้ว่าจารึกบางหลักอาจเป็นนิมิตของพัทธสีมาด้วย ซึ่งอาจทำให้สามารถวิเคราะห์ถึงการสร้างสมบุญกุศลต่อไปได้ ๒ ประเด็นเป็นอย่างน้อย คือ บุญกุศลอันเกิดจากการร่วมผูกพัทธสีมา และบุญกุศลอันเกิดจากการสลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนา ตามรายละเอียดที่จะกล่าวถึงต่อไป

๑. บุญกุศลอันเกิดจากการร่วมผูกพัทธสีมา

แม้ว่าการกำหนดสีมาตามพระวินัยเป็นเรื่องของสงฆ์โดยเฉพาะ เป็นการกำหนดเพื่อให้เกิดความพร้อมเพรียงในการชุมนุมเท่านั้น และมีได้เกี่ยวข้องกับการบำเพ็ญกุศลผลบุญแต่ประการใดเลย แต่เมื่อเวลาผ่านไปวัตถุประสงค์เริ่มแรกก็ได้รับการปรับเปลี่ยนไปตามความต้องการของพุทธศาสนิกชน เห็นได้จากปัจจุบันที่พิธีผูกพัทธสีมาของวัดต่างๆ จากเดิมที่เป็นเรื่องของสงฆ์กลับกลายเป็นพิธีบุญที่เกี่ยวข้องกับฆราวาส จากเดิมที่มีได้เกี่ยวข้องกับการมสัทธิเหนือที่ดินแต่อย่างใดกลับกลายเป็นการถือครองกรรมสิทธิ์ เพราะความเป็นวัดที่ถูกต้องตามกฎหมายจะต้องได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา อันหมายถึงเขตที่แยกออกจากเขตของบ้านเมือง ซึ่งก็คือพื้นที่ตั้งของอุโบสถและพื้นที่โดยรอบอีกไม่มากนัก การผูกพัทธสีมาจะอาศัยตามแนวเขตที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมานั้น นอกจากนี้จากที่ไม่เคยมีข้อจำกัดเรื่องวันเวลากลับกลายเป็นว่าต้องให้ความสำคัญกับฤกษ์ยามยามดี

ความผันแปรไปจากพระวินัยครั้งพุทธกาลมิได้เพิ่งเกิดขึ้นในปัจจุบัน แต่ทุกยุคทุกสมัยเกิดความแปรเปลี่ยนไปที่ละน้อยๆ เมื่อตรวจสอบกับหลักฐานด้านจารึกและศิลปกรรมทวารวดีอีสานทำให้เชื่อได้ว่าพิธีผูกพัทธสีมา ก็ผันแปรไปตามพระพุทธรูปประสงค์ดั้งเดิมแล้ว อย่างน้อยความคิดของฆราวาสต่อเรื่องกุศลผลบุญอันเกิดขึ้นจากการร่วมพิธีผูกพัทธสีมา และฤกษ์ยามยามดีสำหรับประกอบพิธีคงมีมาในครั้งนั้นแล้ว

จารึกบนหลักหินที่กล่าวถึงไปในหัวข้อ “๓.๑.๒ หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือในฐานะนิมิตของพัทธสีมา” ผนวกกับจารึกบนหลักหินที่กล่าวถึงในหัวข้อ “๓.๒.๑ จารึกภาษามอญโบราณบนหลักหินกับการสร้างสมบุญกุศล” ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าจารึกเหล่านี้คงเป็นนิมิตของสีมาสงฆ์ด้วย ได้ให้ภาพชัดเจนว่าการกำหนดสีมาเป็นงานบุญใหญ่ ผู้ร่วมพิธีมิได้มีเพียงแต่พระภิกษุสงฆ์เท่านั้น หากแต่ชาวบ้านชาวเมืองก็ร่วมงานเช่นกัน ดังนี้

จารึกบ้านกู่จานพบที่วัดบ้านกู่จาน อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง “...ผู้มีศรัทธาร่วมกัน ได้ถวายจิวร... ...ชาวเมืองจะดำเนินไปสู่สภาวะธรรมอันประเสริฐ...”^{๖๘}

จารึกเกษตรสมบูรณ พบจากหน้าที่ว่าการอำเภอเกษตรสมบูรณ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๖๐) ได้กล่าวแล้วว่าจารึกนี้มีคำว่า “พัทธสีมา” ปรากฏอยู่^{๖๙} เป็นไปได้ว่าจารึกนี้ทำหน้าที่เป็นนิมิตไปพร้อมกันด้วย เนื้อความในจารึกมีข้อความหลักว่า คณะสงฆ์ของพระอมรภิกษุได้สร้างถาวรวัตถุไว้ในพุทธศาสนา ประดิษฐานภายในเขตที่กำหนดไว้ และ “...ด้วยความยินดีอย่างยิ่งที่โลกย่อมเป็นไป ด้วยบุญกุศลต่าง ๆ...”^{๗๐}

พุทธศาสนิกชนชาวทวารวดีอีสานคงมีความปรารถนาในผลบุญผลกุศลแตกต่างกันออกไป แต่ที่เห็นชัด คือ เชื่อกันว่าบุญกุศลที่ได้สร้างสมไว้นี้จะนำพาให้ไปเกิดในยุครพระศรีอาริย์ได้ ดังความในจารึกวัดโนนศิลาทั้ง ๓ หลัก นั้นเอง

นอกจากนี้ได้พบการระบุวัน เวลา ไว้ในจารึกที่เชื่อว่าเป็นนิมิตของพัทธสีมาด้วย อาจสะท้อนภาพให้เห็นว่าการกำหนดสีมาสงฆ์มีการเลือกวันเวลาที่เป็นฤกษ์ยามยามดีด้วย เช่น จารึกจากวัดศรีธาตุประมัญชา จังหวัดอุดรธานี (รูปที่ ๕๙) มีข้อความตอนท้ายว่า “...สีมานี้ อันสงฆ์สมมติดีแล้ว ได้สำเร็จ (ได้มี) ในวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ แห่งวิษุภกกาล (เวลาอันเป็นมงคล) ในปีแห่งความสดใส...”^{๗๑} และจารึกเกษตรสมบูรณ มีข้อความตอนท้ายว่า “...งานบุญสำเร็จลงตามกาลที่นับได้ คือ ๙๑๓...”^{๗๒}

คำถามที่สำคัญยิ่ง ได้แก่ ทวารวดีอีสานมีประเพณีการพระราชทานวิสุงคามสีมา หรือการถวายที่ดินสร้างวัดหรือไม่ เพราะจารึกบนหลักหินจำนวนหนึ่ง ได้แก่ จารึกวัดสว่างวัฒนาราม (รูปที่ ๗๑) จารึกวัดโพธิ์ชัยเสมาราม (รูปที่ ๗๒) และจารึกวัดพระธาตุหนองสามหมื่น ๑ (รูปที่ ๗๓) มีคำภาษามอญโบราณที่แปลได้ว่า “นี่คือบุญของพระราชฯ”^{๗๓} และจารึกวัดป่ามัชฌิมวาสมีข้อความตอนหนึ่งระบุถึงบุญของบุคคลหนึ่งซึ่งเชื่อว่าเป็นกษัตริย์ว่า “นี่(เป็น)บุญ(ของ)ศรี บรนาวิ

^{๖๘} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกบ้านกู่จาน หลักฐานพุทธศาสนนามหายานในพุทธศตวรรษที่ ๑๒,” ศิลปากร ปีที่ ๔๒, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๔๒), หน้า ๙๓.

^{๖๙} อ่านและแปลโดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กัณวดี คัชชิตมา ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

^{๗๐} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกเกษตรสมบูรณ” ศิลปากร ปีที่ ๓๗, ฉบับที่ ๓ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๓๗), หน้า ๖๓.

^{๗๑} กรมศิลปากร, “จารึกสถาปนาสีมา,” ใน จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๘๐-๒๘๓.

^{๗๒} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกเกษตรสมบูรณ” ศิลปากร ปีที่ ๓๗, ฉบับที่ ๓ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๓๗), หน้า ๖๓.

^{๗๓} อุไรศรี วรตะริน, “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑), หน้า ๕๑๐-๕๑๑.

...^{๗๔} หากเชื่อว่าจารึกเหล่านี้เป็นนิมิตของพัทธสีมาเพราะมีรูปทรงเป็นแผ่นแบนตามหลักหิน ทวารวดีอีสานทั่วไป ก็อาจตั้งคำถามได้ว่า พระราชาหรือผู้ปกครองบ้านเมืองอย่างน้อยอาจเป็นผู้ จัดหาหลักหินมาให้ หรือร่วมเป็นประธานในงานผูกพัทธสีมาสงฆ์ และหากพิจารณาจากประเพณี ปัจจุบันก็อาจจะทำให้เห็นถึงการถวายที่ดินตรงนั้นแต่สงฆ์ให้เป็นวิสุงคามสีมาก่อน จากนั้นสงฆ์ จึงทำพิธีผูกพัทธสีมาตามแนวเขตที่ได้รับนั้น

วิสุงคามสีมา มีความหมายว่า เขตแดนที่แยกออกจากแดนบ้าน หรือที่ดินที่แยกออก จากที่ดินของบ้านเมือง คัมภีร์สมันตปาสาทิกาซึ่งเป็นอรรถกถาของพระวินัยปิฎก มหาวรรค อธิบายถึงวิสุงคามสีมาว่าเป็นอพัทธสีมาเช่นเดียวกันกับคามสีมา นครสีมา หรือนิคมสีมา ความ ว่า

“...บัดนี้จะแสดงสมานสังวาส และความเป็นผู้มีอุปสมบทอัน เดียวกันนั้นในโอกาสทั้งหลาย แม้ที่มีได้ผูกสีมา (อพัทธสีมา-ผู้วิจัย)...

...บรรดาคามสีมาและนิคมสีมานั้น ท่านผู้ครองบ้านนั้น ย่อมได้พลี ในประเทศเท่าใด ประเทศนั้น จะเล็กหรือใหญ่ก็ตามที่ ย่อมถึงความนับว่า คามสีมา ทั้งนั้น. แม้ในนครสีมาและนิคมสีมา ก็นัยนี้แล.

พระราชาทรงกำหนดประเทศอันหนึ่งแม่ใด ในคามเขตอันหนึ่ง เท่านั้นว่า นี่จึงเป็นวิสุงคาม พระราชทานแก่บุคคลบางคน ประเทศแม่นี้ นั้น ย่อมเป็นวิสุงคามสีมาแท้. เพราะเหตุนี้ วิสุงคามสีมานั้นด้วย คามสีมา นคร สีมา และนิคมสีมาตามปกตินอกนี้ด้วย ย่อมเป็นเช่นกับพัทธสีมาเหมือนกัน.

...^{๗๕}

จากคัมภีร์สมันตปาสาทิกาข้างต้นเห็นได้ว่า วิสุงคามสีมาถือเป็นอพัทธสีมาแบบหนึ่ง เป็นเขตแดนที่กษัตริย์ยกให้เป็นกรรมสิทธิ์ของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง มิได้กล่าวถึงการยกให้สงฆ์ สงฆ์ที่อาศัยอยู่ในวิสุงคามสีมาเดียวกันย่อมต้องมาชุมนุมกันโดยพร้อมเพรียง เสมือนดังสงฆ์ที่ อยู่ในคามสีมา นครสีมา หรือนิคมสีมา ซึ่งจัดเป็นอพัทธสีมาเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่าในกาลต่อมาผู้ปกครองบ้านเมืองมีความต้องการสร้างสมบุญกุศล และแสดงตนเป็นพุทธศาสนูปถัมภก จึงเกิดประเพณีที่ผู้ปกครองจะถวายที่ดินเป็นวิสุงคามสีมา แต่สงฆ์โดยตรง ซึ่งเห็นได้ชัดเจนในปัจจุบัน ไม่ทราบว่ประเพณีนี้เกิดขึ้นในดินแดนไทยเมื่อใด แต่อย่างน้อยได้พบหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรตั้งแต่ครั้งสุโขทัยเป็นอย่างน้อย คือ จารึกวัด

^{๗๔} อันเตอร์ เอียน วัดสัน, “การศึกษารูปคำภาษามอญโบราณจากจารึกที่พบในประเทศไทยระหว่าง พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๖), หน้า ๘๕.

^{๗๕} พระวินัยปิฎก เล่ม ๔ มหาวรรค ภาค ๑ และอรรถกถา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๒๓-๔๒๔.

สรศักดิ์ พ.ศ. ๑๙๖๐ นายอินทสรศักดิ์ขออนุญาตนำที่ดินซึ่งเป็นบ้านของตนจากออกญาธรรมราชาเพื่อสร้างเป็นวัด^{๗๖}

น่าเสียดายที่ไม่มีได้มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรของทวารวดีอีสานที่กล่าวถึงการพระราชทานที่ดินเพื่อเป็นวิสุงคามสีมาโดยตรง แต่หากพิจารณาว่าประเพณีนี้ไม่ต่างอะไรนักกับการถวายที่ดินเพื่อให้ศาสนสถานเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ ซึ่งพบในจารึกหลายต่อหลายหลัก ก็อาจเป็นหลักฐานทางอ้อมที่ทำให้เชื่อได้ว่าการพระราชทานวิสุงคามสีมาของผู้ปกครองบ้านเมืองครั้งทวารวดีอีสานมีความเป็นไปได้มากขึ้น

ในระยะเวลาที่ร่วมสมัยกันกับชุมชนทวารวดีอีสานนี้ ได้พบจารึกที่กล่าวถึงการถวายที่ดินแต่ศาสนสถานทั้งในภาคกลางและภาคอีสาน มีตัวอย่างดังนี้

จารึกหินขอน ๑ บ้านมะค่า ตำบลสำโรง อำเภอบักรังชัย จังหวัดนครราชสีมา แม้ว่าจะเป็นภาษาสันสกฤตและเขมรโบราณ แต่ก็มีคำในภาษามอญโบราณปะปนอยู่ด้วย อีกทั้งจารึกก็พบร่วมกันกับหลักหินทวารวดีอีสานหลายหลัก จารึกนี้กล่าวถึงพระศรีราชภิกษุว่าได้มอบทุ่งนาไว้กับวัดที่ท่านถวายแต่คณะสงฆ์ และยังมีมอบสวนปลูกหมากและนา พร้อมด้วยสิ่งของอื่นๆ ถวายพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าด้วย^{๗๗}

จารึกเขารัง ตำบลลอร์ญ อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว เขียนเป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและเขมรโบราณ กล่าวถึงการถวายสวนใกล้วิหาร ประกอบด้วยต้นหมาก ๑๒๓ ต้น ต้นมะพร้าว ๑๒๐ ต้น และสิ่งของอื่นๆ^{๗๘}

ยิ่งเมื่อพิจารณาร่วมกับจารึกในวัฒนธรรมเขมรที่พบในภาคอีสานยิ่งทำให้เห็นภาพการถวายที่ดินให้ศาสนสถานเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก เช่น จารึกปราสาทหินพนมรุ้ง ๒ พ.ศ. ๑๕๓๒ กล่าวถึงบุคคลหนึ่งชื่อที่ดินเพื่อถวายแต่พระผู้เป็นเจ้าของแห่งพนมรุ้ง และมีพระราชโองการมิให้ที่ดินนี้อยู่นอกอำนาจของโกลัญ^{๗๙} (ผู้มีอำนาจในเขตนั้น)

ดังนั้น หากการถวายที่ดินเพื่อให้ศาสนสถานเก็บเกี่ยวผลประโยชน์มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรรองรับตามที่ยกตัวอย่างข้างต้น การถวายที่ดินเพื่อเป็นวิสุงคามสีมาก็น่าจะมีความเป็นไปได้มาก และความเกี่ยวของระหว่างหลักหินที่มีจารึกว่า “นี่คือบุญของพระราชชา” กับการพระราชทานวิสุงคามสีมาก็น่าจะมีความเป็นไปได้มากขึ้น

^{๗๖} กรมศิลปากร, “ศิลาจารึกวัดสรศักดิ์” ใน จารึกสมัยสุโขทัย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๓๐.

^{๗๗} กรมศิลปากร, “จารึกหินขอน ๑” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๖๐-๒๖๑.

^{๗๘} กรมศิลปากร, “จารึกเขารัง” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๓๙.

^{๗๙} กรมศิลปากร, “จารึกปราสาทหินพนมรุ้ง ๒” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๙.

๒. การสลักภาพเนื่องในพุทธศาสนาบนหลักหินคือการสร้างบุญกุศล

หลักหินหลักหนึ่งจากบ้านกุดโจ่ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ สลักภาพชาดกเรื่องวิรุทธบัณฑิตชาดก ด้านล่างมีข้อความจารึกสภาพลบเลือน (จารึกบ้านกุดโจ่ง ๓) แต่พอที่จะอ่านและแปลได้เป็นบางคำว่าเป็นบุญกุศลของใครคนใดคนหนึ่ง เป็นไปได้หรือไม่ว่าบุญกุศลของบุคคลนี้ ได้เกิดขึ้นก็เพราะสลักภาพเล่าเรื่องชาดกไว้บนหลักหินนี้นั่นเอง แต่น่าเสียดายยิ่งที่หลักหินนี้ ได้รับการเคลื่อนย้ายมาแล้วจึงไม่อาจทราบได้ว่าสภาพดั้งเดิมปักอยู่ในตำแหน่งใด

หลักหินหลายหลักในภาคอีสานสลักตกแต่งด้วยภาพเนื่องในพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นพุทธรูปประวัติ ชาดก พระพุทธรูป ธรรมจักร และสัญลักษณ์อื่นๆ เชื่อว่าคงเกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศลของผู้อุปถัมภ์เช่นเดียวกับหลักหินเล่าเรื่องวิรุทธบัณฑิตชาดกที่บ้านกุดโจ่งเป็นแน่ ทั้งนี้ รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เสนอข้อสันนิษฐานหนึ่งที่น่าสนใจด้วยว่า การสร้างหลักหินที่มีภาพสลักเนื่องในพุทธศาสนาเหล่านี้เป็นทำนองเดียวกันกับการสร้างถาวรวัตถุ ปูชนียวัตถุ หลักหินบางหลักที่มีความสูงใหญ่มากอาจทำหน้าที่เป็นปูชนียวัตถุให้คนสักการบูชาด้วย^{๕๐}

ส่วนน้อยของหลักหินที่มีภาพสลักเนื่องในพุทธศาสนาเท่านั้นที่เชื่อได้ว่าอยู่ในตำแหน่งเดิม ส่วนใหญ่ได้รับการเคลื่อนย้ายไปยังพิพิธภัณฑสถาน หรือตามวัดวาอารามต่างๆ โดยไม่มีการจดบันทึกตำแหน่งและสภาพดั้งเดิม หากพิจารณาเฉพาะหลักหินที่ยังคงอยู่ในสถานที่เดิม และหลักหินที่ได้รับการจดบันทึกตำแหน่งเป็นอย่างดีก่อนการเคลื่อนย้าย พบว่าบางหลักปักอยู่ประจำทิศทำหน้าที่เป็นหนึ่งในหินที่ล้อมรอบอาคารสถานที่ แต่บางหลักปักอยู่ตรงกลางราวกับว่าเป็นหลักประธานของพื้นที่นั้นๆ

ตัวอย่างสำคัญที่ควรนำเสนอในที่นี้ ได้แก่ กลุ่มหลักหินจากโรงเรียนฟ้าแดดสงยาง วิทยาคม อำเภอภมมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งเชื่อว่าเป็นพัทธสีมาในพุทธศาสนา (แผนผังที่ ๗) แม้ว่าจะได้รับการเคลื่อนย้ายแล้วแต่กรมศิลปากรได้บันทึกตำแหน่งและทำแผนผังไว้ชัดเจน ได้พบหลักหินสลักภาพพุทธประวัติ ๔ หลัก สามหลักปักอยู่ตรงกลาง สลักพุทธประวัติตอนรับพอนหญ้าจากโสถถียพราหมณ์ (รูปที่ ๘๐) ตอนนาคปรก (รูปที่ ๘๑) และตอนโปรดพระเจ้าพิมพิสาร (รูปที่ ๘๒) มีความสูง ๑๖๙ เซนติเมตร ๑๗๔ เซนติเมตร และ ๑๕๖ เซนติเมตรตามลำดับ ส่วนอีกหลักหนึ่งปักในตำแหน่งล้อมรอบพื้นที่ สลักพุทธประวัติตอนรับผลสมอจากพระอินทร์^{๕๑} (รูปที่ ๘๓)

หลักหิน ๓ หลักที่ปักอยู่ตรงกลางมีขนาดค่อนข้างสูงใหญ่ น่าจะอยู่ในฐานะของปูชนียวัตถุสำหรับสักการบูชา เปรียบเทียบได้กับพระพุทธรูปภายในอุโบสถ แต่สามารถเป็นสื่อในการ

^{๕๐} ศรีศักร วัลลิโภดม, "เสมอาีสาน" เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๑๑๒.

^{๕๑} วชิราภรณ์ ไชยชาติ, นำชมโบสถ์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (กรุงเทพฯ: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น, ๒๕๕๒), หน้า ๓๑-๓๒ และ ๖๖-๗๘. ทั้งนี้การแปลความว่าภาพสลักที่ปรากฏบนหลักหินเป็นพุทธประวัติตอนใดยังจำเป็นต้องพิจารณากันอีกครั้งหนึ่ง

บอกลพุทธประวัติให้พระภิกษุและพุทธศาสนิกชนรับทราบด้วย น่าเชื่อว่ากุศลผลบุญคงไม่ต่างจากการสร้างพระพุทธรูป

สำหรับภาพพุทธประวัติที่ปรากฏบนหลักหินที่ใช้ล้อมรอบพื้นที่นั้น คงมีวัตถุประสงค์เช่นเดียวกันกับหลักหินที่ปักอยู่ตรงกลาง แต่ความเป็นปูนปั้นวัดอุประธานอาจแตกต่างกันก็ได้

รูปที่ ๘๐ หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนรับฟอนหญ้า จากโสทธิยพราหมณ์ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยาง วิทยาคม อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

รูปที่ ๘๑ หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนนาคปรก จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาคม อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

รูปที่ ๘๒ หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระเจ้าพิมพิสาร จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาลัย อําเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

รูปที่ ๘๓ หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนรับผลสมอจากพระอินทร์ จากโรงเรียนฟ้าแดดสงยางวิทยาลัย อําเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

หากพิจารณาให้ทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะพบว่ากลุ่มหลักหินที่เชื่อว่าเป็นพัทธสีมาของสงฆ์จะมีหลักหินที่มีภาพเล่าเรื่องปักอยู่ในตำแหน่งล้อมรอบมากกว่าปักอยู่ในตำแหน่งตรงกลางของพื้นที่ เช่น กลุ่มหลักหินบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธบาทบัวบาน อําเภอบ้านฝ่อ จังหวัดอุดรธานี พบว่าด้านในของหลักหินชั้นในทั้ง ๘ หลักสลักภาพชาดก (รูปที่ ๘๖, ๘๔) หลักหินจากยอดภูน้อย บ้านภูน้อย ตำบลนากลาง อําเภอนากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู (รูปที่ ๗๐) พบภาพพุทธประวัติ (หรือพระพุทธรูป) อยู่บนด้านในของหลักหินหลักกลางของทิศตะวันออกเฉียง (รูปที่ ๘๕) หลักหินเหล่านี้ล้วนเป็นนิมิตของพัทธสีมา แต่ขณะเดียวกันก็มีภาพเล่าเรื่องให้พระภิกษุและพุทธศาสนิกชนได้เรียนรู้ไปพร้อมๆ กันด้วย ภาพเหล่านี้คงทำให้เกิดศรัทธาปสาทะต่อการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้านับแต่อดีตชาติกระทั่งพระชาติสุดท้ายไม่มากก็น้อย ทั้งนี้นอกจากหลักหินที่ปักล้อมรอบพัทธสีมาตามที่ยกตัวอย่างข้างต้นแล้ว ยังพบภาพชาดกอยู่บนด้านในของหลักหินหลายหลักที่ล้อมรอบพระธาตุยาคุ เมืองฟ้าแดดสงยาง อําเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ด้วย (รูปที่ ๘๙ และ ๘๖) อาจทำขึ้นให้พุทธศาสนิกชนได้ศึกษาขณะเดินเวียนประทักษิณบูชาพระธาตุก็ได้

รูปที่ ๘๔ ภาพชาดกจากหลักหินบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธรบาทบัวบาน อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๘๕ หลักหินจากยอดถุญน้อย บ้านถุญน้อย ตำบลนากลาง อำเภอนากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู

รูปที่ ๘๖ หลักหินสลักภาพภุริทัตชาดก พระธาตุยาคุ เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

อนึ่ง ภาพเหล่านี้คงมีหน้าที่สำหรับเผยแพร่พุทธศาสนาและหลักธรรมคำสอนไปด้วย เพราะพุทธประวัติและชาดกทุกตอนย่อมต้องแฝงหลักธรรมคำสอนเสมอ จนอาจกล่าวได้ว่าหลักหินเหล่านี้มีหน้าที่สื่อสารธรรมให้พุทธศาสนิกชนกระทำความดี^{๘๖}

หลักฐานที่น่าสนใจคือพระพุทธรเจ้าและพระโพธิสัตว์ (อดีตชาติของพระพุทธเจ้า) ที่ปรากฏอยู่ในพุทธประวัติและชาดกมักแสดงพระหัตถ์ในท่าวิตรรกมูทราหรือปางแสดงธรรม ซึ่งสลักน่าจะต้องการสื่อสารให้ทราบว่าพระองค์กำลังเทศนาบุคคลในภาพนั้นๆ อยู่ ซึ่งอาจทำให้ผู้พบเห็นภาพพระลี้กหรือทบทวนพระธรรมคำสอนของพระองค์ที่ทรงเทศนาในเหตุการณ์นั้นๆ ด้วย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือพระองค์มิได้เทศนาสั่งสอน

^{๘๖} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๗.

บุคคลในภาพ แต่ว่ากำลังเทศนาธรรมแก่พุทธศาสนิกชนผู้ได้เห็นภาพสลักด้วย^{๔๓} เช่น พุทธประวัติตอนนาคปรก (รูปที่ ๘๑) อาจทำให้ผู้พบเห็นนึกถึงพระธรรมเรื่องความสุขที่ทรงอุทานในครั้งนี้ ความว่า ความสงบเป็นสุขของบุคคลผู้สันโดษ มีธรรม ปรากฏแล้ว เห็นอยู่ “ความไม่พยายาหา คือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เป็นสุขในโลก ความปราศจากกำหนด คือความล่วงกามทั้งหลายไปได้เป็นสุขในโลก การกำจัดอัสมีมานะเสียสิ้นแล เป็นสุขอย่างยิ่ง”^{๔๔} พุทธประวัติตอนโปรดองคูลีมาล อาจทำให้พุทธศาสนิกชนที่เห็นภาพนี้ระลึกถึงคำสอนเรื่องการหยุดฆ่าเอาชีวิตผู้อื่น ความว่า “เราวางอาชญาในสรรพสัตว์ได้แล้ว จึงชื่อว่าหยุดแล้วในกาลทุกเมื่อ ส่วนท่านไม่สำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้นเราจึงชื่อว่าหยุดแล้ว ส่วนท่านลืชื่อว่ายังไม่หยุด”^{๔๕}

ดังนั้นจึงสรุปในส่วนนี้ได้ว่า ภาพสลักพระพุทธรูปประวัติและชาดกบนหลักหินมีหน้าที่เป็นเครื่องมือเผยแผ่หลักธรรมสอนในพุทธศาสนาอย่างชัดเจน และประโยชน์ในส่วนนี้ก็คงทำให้ผู้สลักได้บุญกุศลด้วย

๓.๓ คติและความหมายของภาพธรรมจักรบนหลักหิน

หลักหินจำนวนหนึ่งมีภาพธรรมจักรประดับอยู่ วัตถุประสงค์หลักคงไม่ต่างไปจากภาพสลักเนื่องในพุทธศาสนาอื่น ๆ คือ เพื่อกุศลผลบุญของผู้สร้าง และเป็นปูชนียวัตถุสำหรับสักการบูชา ทว่านัยยะที่แฝงเร้นอยู่ภายใต้ภาพธรรมจักรยังมีอยู่อีกมาก จึงแยกกล่าวออกมาเป็นอีกหัวข้อหนึ่งต่างหาก

ธรรมจักรหมายถึงกงล้อแห่งพระธรรมขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นสัญลักษณ์ถึงพระธรรมคำสอนทั้งหมดของพระศาสดา เป็นปูชนียวัตถุที่พุทธศาสนิกชนรู้จักและสักการบูชามาตลอดนับแต่สมัยอินเดียบุราณหรือราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๔ เป็นอย่างน้อย

^{๔๓} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๒๗๕.

^{๔๔} พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค), พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช ๒๕๓๐ (กรุงเทพฯ : การศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๙. อนึ่ง ความสุขยิ่งอันเกิดจากการกำจัดอัสมีมานะนั้น ในสมันตปาสาทิกาซึ่งเป็นอรรถกถาพระวินัยปิฎกอธิบายว่า พระอรหันต์เป็นผู้กำจัดอัสมีมานะได้ ด้วยเหตุนี้ความสุขอื่นใดจะเหนือกว่าความสุขจากอรหันต์เป็นไม่มี ดูรายละเอียดใน พระสูตรและอรรถกถา แปล มหาวรรค เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ๒๔.

^{๔๕} พระบาลีสถิตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมป็นณาสก์, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช ๒๕๓๐ (กรุงเทพฯ : การศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๔๑๑. อนึ่ง อรรถกถาได้อธิบายพระธรรมคำสอนในส่วนนี้เพิ่มเติมขึ้นอีกว่า การที่พระพุทธองค์ตรัสว่าองคูลีมาลยังไม่หยุดหมายก็เพราะ “จักแล่นไปในนรก คือจักแล่นไปในกำหนดตริจฉาน ในปรตวิสัย หรือในอสุรกาย” ดูใน พระสูตรและอรรถกถา แปล มัชฌิมนิกาย มัชฌิมป็นณาสก์ เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๒ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ๑๕๘-๑๕๙.

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ธรรมเนียมเกี่ยวข้องกับจักรวรรดิของพระมหากษัตริย์ พระองค์มีจักรวรรดิเป็นอาวุธสำหรับเผยแพร่พระราชอำนาจไปทั่วโลกและจักรวาล เมื่อ พุทธศาสนิกชนประสงค์จะคิดสัญลักษณ์เพื่อสื่อถึงการแผ่ขยายพระธรรมคำสอนของ พระพุทธเจ้า จึงนำแนวคิดเกี่ยวกับจักรวรรดิของพระมหากษัตริย์มาใช้ หากแต่เปลี่ยนเป็น ธรรมเนียมหรือกมลแห่งพระธรรม จึงกล่าวได้ว่าจักรวรรดิของพระมหากษัตริย์เป็นที่มาของ การทำธรรมจักรแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

นอกจากจักรวรรดิแล้วพระมหากษัตริย์ตามคติของอินเดียยังมีรัศมีอีก ๖ ประการคือ พระบารมี เมื่อรวมจักรวรรดิจึงมีรัศมีคู่บารมี ๗ ประการ ได้แก่ จักรแก้วหรือจักรวรรดิ ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คหบดีแก้ว (ขุนคลังแก้ว) ปริณายกแก้ว (ขุนพลแก้ว) จักรวรรดิอาจถือได้ว่า สำคัญที่สุดกว่ารัศมีอื่นๆ เพราะเป็นสัญลักษณ์หรือเครื่องมือในการขยายพระราชอำนาจ รายละเอียดปรากฏในสุทนต์สูตร ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค และจักวัตตสูตร ใน พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ว่า ในวันอุโบสถพระองค์ทรงรักษาอุโบสถ จักรวรรดิอัน เป็นทิพย์ได้เกิดขึ้นต่อหน้าพระพักตร์ ทำให้ทรงรู้ว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์แล้ว จากนั้น จักรวรรดิได้หมุนไปยังทิศต่างๆ บ้านเมืองต่างๆ พระองค์พร้อมด้วยกองทัพได้ติดตามไปด้วย จนทั่วปฐพี มีมหาสมุทรเป็นขอบเขต กษัตริย์ของบ้านเมืองต่างๆ เหล่านั้นต่างก็ออกมา สวามิภักดิ์โดยทั่วกัน^{๘๖}

พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่ขยายไปโดยมีจักรวรรดิทำหน้าที่รับรู้ของ ชาวอินเดียอย่างแพร่หลาย เมื่อประสงค์จะแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระพุทธรูป องค์จึงใช้จักรเป็นสัญลักษณ์เช่นกัน หากแต่การเผยแพร่พระราชอำนาจของพระพุทธเจ้าเป็นการ แผ่โดยธรรมหรือคำสอน จึงเรียกจักรของพระพุทธเจ้าว่าธรรมจักร^{๘๗}

เมื่อพุทธศาสนิกชนชาวทวารวดีอันมีศูนย์กลางอยู่ที่ภาคกลางรับพุทธศาสนาเข้ามาเป็น ความเชื่อหลักของตน การทำธรรมจักรเพื่อสักการบูชาและเป็นสื่อสัญลักษณ์โน้มน้าวสู่พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรมก็ตามมาด้วย ได้พบธรรมจักรลอยตัวทำจากหินจำนวนมากตาม ชุมชนทวารวดีภาคกลาง ธรรมจักรหลายองค์ค้นพบร่วมกันกับกวางหมอบ (รูปที่ ๘๗) สื่อความ หมายถึงการเผยแพร่พระธรรมที่เป็นไปนับแต่ครั้งปฐมเทศนา โดยกวางหมอบถึงป่าอิสิปตน มฤคทายวันซึ่งแปลว่าป่ากวางที่ฤาษีลงมา เป็นสถานที่ที่พระพุทธองค์แสดงปฐมเทศนาโปรด ปัญจวัคคีย์ ธรรมจักรหมายถึงพระธรรมคำสอนที่พระองค์ทรงเผยแผ่ไปนับแต่ปฐมเทศนา

ดั้งเดิมธรรมจักรเหล่านี้จะตั้งอยู่บนยอดเสาโดยมีแท่นสี่เหลี่ยมทำหน้าที่ยึดธรรมจักรกับ เสาเข้าไว้ด้วยกัน (รูปที่ ๘๘) ปักอยู่กลางแจ้งภายในเขตศาสนสถาน รูปแบบเช่นนี้ทำตาม ต้นแบบในศิลปะอินเดียซึ่งพบมาแล้วแต่ครั้งศิลปะอินเดียโบราณ

^{๘๖} พระบาลีสตตันปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค, (กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๖๔-๖๗ และ ๑๘๑-๑๘๖.

^{๘๗} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกธรรมจักร,” ศิลปากร ปีที่ ๓๘, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๓๘), หน้า ๙๙.

รูปที่ ๘๗ ธรรมจักรและกวางหมอบจากจังหวัดนครปฐม จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

รูปที่ ๘๘ เสารับธรรมจักรจากเมืองอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง

รูปที่ ๘๙ ธรรมจักรหิน วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา

ปัจจุบันมีการค้นพบธรรมจักรหินลอยตัวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวนหนึ่ง แต่ไม่มากเท่ากับที่พบในภาคกลาง องค์สมบูรณพบที่วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองโบราณเสมา อำเภอสองเนิน จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ ๘๙) การขุดแต่งครั้งหนึ่งที่วิหารพระไสยาสน์ของวัดแห่งนี้ทำให้พบกวางหมอบ ๑ ตัว^{๘๘} อาจสันนิษฐานได้ว่าเดิมที่กวางหมอบตัวนี้อาจเคยประดิษฐานรวมกันกับธรรมจักรหิน อันเป็นประเพณีนิยมที่มีมาแล้วนับแต่อินเดียและทวารวดีภาคกลาง เพื่อสื่อถึงการเผยแพร่พระธรรมแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้านับแต่ปฐมเทศนาเป็นต้นไป

^{๘๘} ทนงศักดิ์ หาญวงษ์, “พระนอนวัดธรรมจักรเสมาราม,” ศิลปากร ปีที่ ๓๔, ฉบับที่ ๖ (๒๕๓๔), หน้า ๖๕.

ยังมีธรรมจักรหินลอยตัวสภาพไม่สมบูรณ์อีกจำนวนหนึ่งค้นพบระหว่างการขุดค้น ขุดแต่ง และสำรวจทางโบราณคดี เช่น ชิ้นส่วนธรรมจักรจากภายในเจดีย์องค์หนึ่งภายในเมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา^{๘๘} ธรรมจักรจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์^{๘๙} ธรรมจักรจากบ้านกกรถ อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา^{๙๐} ที่กล่าวมานี้จึงเป็นหลักฐานที่แสดงถึงประเพณีสักการบูชาธรรมจักรในสังคมทวารวดีอีสานได้เป็นอย่างดี

สำหรับภาพธรรมจักรที่สลักบนหลักหินพบได้มากกว่าธรรมจักรลอยตัว แต่หากเทียบสัดส่วนกับภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติและชาดกยังถือว่าน้อยกว่ามาก ลักษณะเด่นร่วมกันของภาพธรรมจักรบนหลักหิน คือ องค์ธรรมจักรวางตั้งอยู่บนเสา บางแผ่นสลักให้วางอยู่บนยอดเสา บางแผ่นสลักให้วางอยู่ที่ตำแหน่งเกือบยอดเสา โดยทั่วไปมักมีหม้อรับเสาศธรรมจักร รูปแบบของตัวเสามักทำส่วนยอดสอบเรียวในขณะที่ส่วนโคนใหญ่กว่า รูปแบบเสารับธรรมจักรเช่นนี้ก็คือรูปแบบเดียวกันกับภาพหม้อต่อด้วยกรวยนั่นเอง เพียงแต่เพิ่มองค์ธรรมจักรเข้าไปทำให้กรวยที่ครอบบนหม้อเปลี่ยนหน้าที่เป็นเสารับธรรมจักร

ปัจจุบันมีรายงานการค้นพบหลักหินสลักภาพธรรมจักรกระจายตัวในจังหวัดต่างๆ ตัวอย่างภาพสลักธรรมจักรบนหลักหินค้นตามสถานที่ต่างๆ ดังนี้

ลุ่มน้ำชีตอนต้น พบที่ วัดหนองสระพัง บ้านบัวสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๙๐) วัดเทวฤทธิ์สุวิมงคลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพ้นทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๙๑-๙๒ และภาพลายเส้นที่ ๑๗)

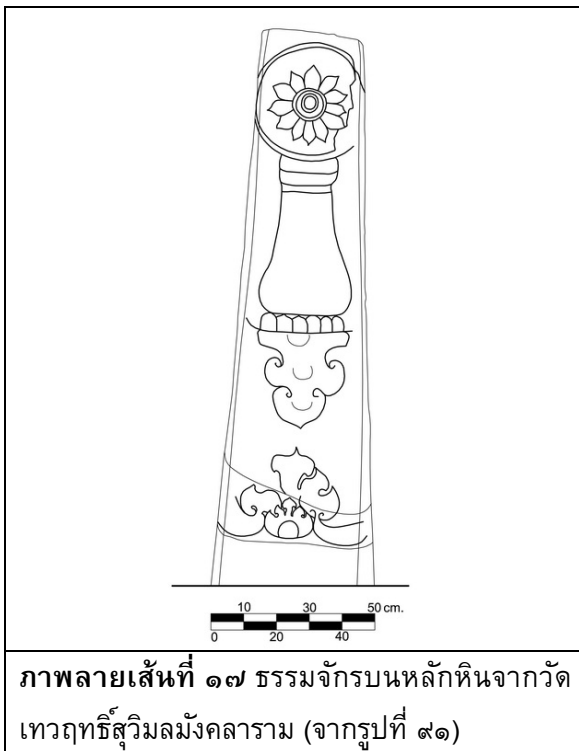
ลุ่มน้ำชีตอนปลายคาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลตอนปลาย พบที่ วัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ (รูปที่ ๕๓ และภาพลายเส้นที่ ๑๓) วัดโพธิ์ศรี บ้านเปือยหัวดง ตำบลเปือย อำเภอสิลอำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ (รูปที่ ๕๔ และภาพลายเส้นที่ ๑๔) วัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๙๓-๙๔ และภาพลายเส้นที่ ๑๘) วัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๙๕ และภาพลายเส้นที่ ๑๙) วัดศรีธรรมาราม อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๙๖) วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี (รูปที่ ๙๗)

^{๘๘} เขมิกา หวังสุข, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำมูล : กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดี เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๓), หน้า ๔๔.

^{๘๙} ผาสุข อินทรารุช, รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง (นครปฐม : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔), หน้า ๕๙.

^{๙๐} ศรัศักร วัลลิโภดม, “โคราชสมัยโบราณ,” ใน โบราณคดีนครราชสีมา (พระนคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๑๒), ๑๐๖-๑๐๗.

		
<p>รูปที่ ๙๐ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดหนองสระพัง บ้านบัว สิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>	<p>รูปที่ ๙๑ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดเทวฤทธิ์ สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ</p>	<p>รูปที่ ๙๒ ภาพขยายธรรมจักรบนหลักหินจากบ้านพันลำ (จากรูปที่ ๙๑)</p>

ภาพลายเส้นที่ ๑๗ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม (จากรูปที่ ๙๑)

ลุ่มน้ำมูลตอนต้น พบที่ ภูพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๙๘) วัดโพธิ์น้อย บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๙๙ และภาพลายเส้นที่ ๒๐)

ลุ่มน้ำโขงตอนปลายพบที่วัดศรีธาตุ การาม บ้านธาตุ ตำบลธาตุ อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร (รูปที่ ๑๐๐)

นอกจากนี้ไบเสมาสลักภาพธรรมจักรยังปรากฏในดินแดนประเทศเพื่อนบ้าน คือ เขพนมกุเลน ประเทศกัมพูชา มีจำนวนทั้งสิ้น ๗ แผ่น^{๙๒} (รูปที่ ๑๐๑ และภาพลายเส้นที่ ๒๑-๒๓)

^{๙๒} J. Boulbet et B. Dagens, "Les Sites Archéologiques de la région du Bham Gülen (Phnom Kulen)," *Arts Asiatiques* Vol.27 (1973), pp.43-47, fig. 1-17.

<p>รูปที่ ๙๓ ธรรมจักรบนหลักหิน จากวัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านตาตอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร</p>	<p>รูปที่ ๙๔ ภาพขยายธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ศรีมงคล (จากรูปที่ ๙๓)</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๑๘ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์ศรีมงคล (จากรูปที่ ๙๓)</p>

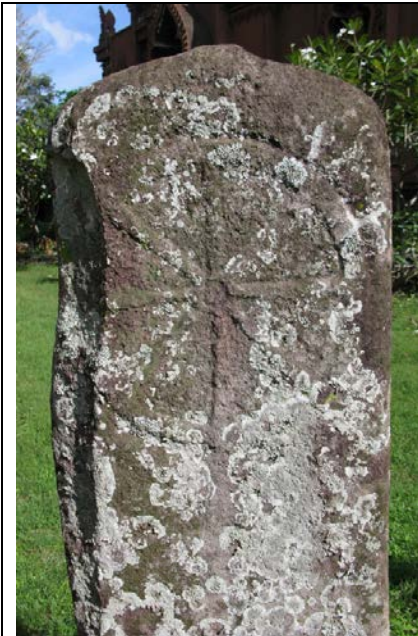
<p>รูปที่ ๙๕ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๑๙ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดบึงขุมเงิน (จากรูปที่ ๙๕)</p>

รูปที่ ๙๖ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดศรีธรรมมาราม อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

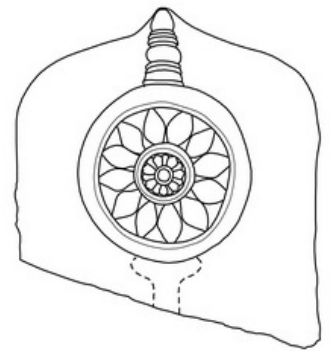
รูปที่ ๙๗ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

รูปที่ ๙๘ ธรรมจักรบนหลักหินจากภูพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์

รูปที่ ๙๙ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์น้อย บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

0 10 20 30 50 cm.

ภาพลายเส้นที่ ๒๐ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดโพธิ์น้อย (จากรูปที่ ๙๙)

รูปที่ ๑๐๐ ธรรมจักรบนหลักหินจากวัดศรีธาตุ
การาม อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร

รูปที่ ๑๐๑ ธรรมจักรบนหลักหินจากเขาพนมกุ
เลน ประเทศกัมพูชา (อนุเคราะห์ภาพถ่ายโดย
อาจารย์กวิฏ ตั้งจรัสวงศ์)

ภาพลายเส้นที่ ๒๑ ธรรมจักรบน
หลักหินจากเขาพนมกุเลน ประเทศ
กัมพูชา
(ที่มา : J. Boulbet et B. Dagens,
"Les Sites Archéologiques de la
région du Bham Gūlen (Phnom
Kulen)," Arts Asiatiques Vol.27
(1973), pp. 3-130.)

ภาพลายเส้นที่ ๒๒ ธรรมจักรบน
หลักหินจากเขาพนมกุเลน ประเทศ
กัมพูชา
(ที่มา : J. Boulbet et B. Dagens,
"Les Sites Archéologiques de la
région du Bham Gūlen (Phnom
Kulen)," Arts Asiatiques Vol.27
(1973), pp. 3-130.)

ภาพลายเส้นที่ ๒๓ ธรรมจักรบนหลักหิน
จากเขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชา
(ที่มา : J. Boulbet et B. Dagens, "Les
Sites Archéologiques de la région du
Bham Gūlen (Phnom Kulen)," Arts
Asiatiques Vol.27 (1973), pp. 3-130.)

การพบหลักหินที่สลักภาพธรรมจักรจำนวนมากเช่นนี้น่าจะเพียงพอที่จะกล่าวว่าชาวทวารวดีอีสานให้ความสำคัญกับธรรมจักร เข้าใจถึงความหมาย และมีประเพณีสักการบูชาธรรมจักร ตลอดจนความหมายแฝงต่าง ๆ เช่นที่วัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางรู้จักกันก็น่าจะแพร่หลายอยู่ในสังคมทวารวดีอีสานด้วย ดังประเด็นต่าง ๆ ที่จะนำเสนอต่อไป

๓.๓.๑ หลักหินสลักภาพธรรมจักรในฐานะปุษนียวัตถุ

ตามที่ได้กล่าวไปแล้วว่าหลักหินหลายต่อหลายหลักมีขนาดใหญ่โตมาก ทั้งมีภาพสลักเนื่องในพุทธศาสนาประดับตกแต่งอยู่ หลักหินเหล่านี้น่าจะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สมบุรณ์ในตัวเอง เป็นปุษนียวัตถุสำหรับสักการบูชา หลักหินที่สลักภาพธรรมจักรก็คงเป็นไปในทิศทางเดียวกัน เพราะธรรมจักรก็เป็นสัญลักษณ์ถึงหลักธรรมคำสอนทั้งปวงแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า การกราบไหว้บูชาธรรมจักรจึงเสมือนการกราบไหว้บูชาพระธรรมและระลึกถึงพระพุทธรูป

หลักหินสลักภาพธรรมจักรน่าจะเทียบเท่าได้กับการสร้างธรรมจักรลอยตัวจริง ๆ หลักหินจึงอยู่ในฐานะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งสำหรับสักการบูชา ดังนั้นการกราบไหว้บูชาหลักหินที่สลักภาพธรรมจักรก็คือการกราบไหว้ธรรมจักร^{๓๓} มิใช่เป็นการกราบไหว้หลักหินแท้ๆ

ประเพณีการสร้างหรือบูชาธรรมจักรเป็นไปเพื่อหวังกุศลผลบุญของพุทธศาสนิกชนสมัยนั้น ซึ่งกุศลผลบุญอันดังกล่าวปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎกกว่า จะมีแต่ความรู้เรื่องกว่าวาระณะทั้งสี่ ไม่รู้จักทุกคติ เป็นต้น ความโดยละเอียดมีว่า

“...เราได้ตั้งธรรมจักรนี้ ทำอย่างสวยงาม อันวิญญูชนชมเชย
ไว้ข้างหน้าพุทธาสนะ แห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ
เรามีเวทยานกำลังพลและพานหะ ย่อมมั่งคั่งมากกว่าวาระณะทั้งสี่
คนเป็นอันมาก ย่อมติดตามห้อมล้อมเราเป็นนิตย์
เราแวดล้อมด้วยดนตรีหกหมื่น ทุกเมื่อ เราย่อมมั่งคั่งด้วย
บริวาร นี้เป็นผลแห่งบุญกรรม
ในปีที่ ๕๔ แต่ภทฺรภทฺนี้ เราได้ตั้งธรรมจักรบูชา ด้วยกรรมนั้น
เราไม่รู้จักทุกคติเลย นี้เป็นผลแห่งการตั้งธรรมจักรบูชา...”^{๓๔}

อนึ่ง ได้พบพระพิมพ์จากเมืองนครจำปาศรี อำเภอหนาดูน จังหวัดมหาสารคาม จำนวนหนึ่งทำแถวพระพุทธรูปสลักกับปุษนียวัตถุต่าง ๆ เข้าใจว่าหนึ่งในนั้นมีภาพธรรมจักรรวมอยู่ด้วย

^{๓๓} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” เมืองโบราณ ๓๒, ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๙), หน้า ๘๐.

^{๓๔} พระบาลีสตฺตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปฐมภาค (กรุงเทพฯ : การศาสนา, ๒๕๓๐), หน้า ๑๖๐.

และพบแผ่นเงินคูนรูปธรรมจักร ร่วมกับแผ่นเงินคูนรูปสถูป พระพุทธรูป บรรจุภายในภาชนะจากเมืองกันทรวิชัย ตำบลคันธารราษฎร์ อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม หลักฐานดังกล่าวนี้อาจช่วยให้เห็นถึงความสำคัญของธรรมจักรในฐานะปูชนียวัตถุชัดเจนขึ้น และอาจสะท้อนว่าปูชนียวัตถุทั้ง ๓ ชนิด คือ พระพุทธรูป สถูป และธรรมจักรมีความสำคัญเทียบเท่ากัน จึงสร้างหรือเคารพบูชาไปพร้อมกัน^{๕๕} ซึ่งการให้ความสำคัญต่อปูชนียวัตถุทั้งสามอย่างเท่าเทียมกันนี้คงมีในวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางด้วย ดังได้แผ่นหินสลักพระพุทธรูป ขนาบข้างด้วยธรรมจักรและสถูปจากเจดีย์ที่เมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี และภาพสลักในถ้ำถอมรัตน์ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

๓.๓.๒ ความหมายแฝงของภาพธรรมจักรบนหลักหิน

นอกเหนือไปจากการเป็นปูชนียวัตถุแล้วรูปแบบของธรรมจักรบนหลักหินยังมีน่าจะมีความหมายอย่างอื่นแฝงอยู่อีก เช่น แนวความคิดเรื่องแสงส่องสว่างจากธรรมจักร การเปรียบเทียบธรรมจักรกับดอกไม้บานออกจากหม้อปุณณฆฏะ และสัญลักษณ์แห่งพระธรรมที่แผ่ไปยังสรรพสัตว์ เหล่านี้ล้วนสะท้อนถึงสังคมวัฒนธรรมของชาวอีสานสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

๑. แนวความคิดเรื่องแสงส่องสว่างจากธรรมจักร

สำหรับแนวความคิดเรื่องแสงส่องสว่างจากธรรมจักรนั้นเห็นได้จากภาพสลักธรรมจักรที่มีแฉกรัศมีล้อมรอบ พบบริเวณลุ่มน้ำชีตอนปลายคาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลตอนปลาย (รูปที่ ๙๓-๙๗ และภาพลายเส้นที่ ๑๘-๑๙) ก่อนจะพัฒนากลายเป็นแฉกล้อมขนาดใหญ่เช่นที่เขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชา (รูปที่ ๑๐๑ และภาพลายเส้นที่ ๒๑-๒๓)

การทำแฉกรัศมีเพื่อสื่อถึงแสงส่องสว่างจากธรรมจักรน่าจะเกี่ยวข้องกับแนวความคิดดั้งเดิมของสัญลักษณ์รูปจักรในวัฒนธรรมอินเดียที่มีมาแต่ครั้งพระเวท โดยข้อความหลายตอนในคัมภีร์พระเวทได้พรรณนาถึงพระอาทิตย์ว่าเหมือนจักรหรือวงล้อ^{๕๖} เดิมทีสัญลักษณ์รูปวงล้อหรือจักรจึงสื่อความหมายถึงรูปทรงของดวงอาทิตย์หรือพระสุริยเทพ ต่อมาสัญลักษณ์นี้ปรากฏในฐานะจักรที่เป็นอาวุธของพระวิษณุ และเป็นจักรรัตนะที่ช่วยเผยแผ่พระราชอำนาจของพระมหากจักรพรรดิ^{๕๗}

^{๕๕} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” เมืองโบราณ ๓๒, ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๙), หน้า ๘๐.

^{๕๖} A. A. Macdonell, The Vedic Mythology (New Delhi : Gayatri Offcet Press, 1971), p. 31.

^{๕๗} ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดีธรรมจักร (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑), หน้า ๔๔.

คุณสมบัติของพระอาทิตย์ที่แฝงอยู่ในจักรรัตนะเห็นได้จากคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา เช่น อรรถกถามหาสุทฺถสสนสูตร ในสุมณฑลวิลาสินี กล่าวถึงแสงสว่างซึ่งเปล่งออกจากจักรรัตนะว่าเปรียบได้กับแสงแห่งพระอาทิตย์หรือพระจันทร์ ความว่า

“...จักรรัตนะ... เหมือนมณฑลแห่งจันทร์ที่มีจุดในท่ามกลางฉะนั้น ... กำเหล่านั้นทำด้วยรัตนะเจ็ดประการ ถึงพร้อมด้วยแสงสว่าง เหมือนรัศมีแห่งพระอาทิตย์ฉะนั้น ... กงนั้นทำด้วยแก้วประพาพอันแดงจัด บริสุทธิ์สนิท เหมือนจะเขายะเขยศิรีแห่งกลุ่มรัศมีพระอาทิตย์อ่อนๆฉะนั้น... มีพวงแก้วมุกดาประมาณเท่าลำตาล ๒ พวง อันสวยงามเหมือนประกาย และพระจันทร์เพ็ญ ดาดาดด้วยผ้ากำพลสีแดงเสมอเหมือนดวงพระอาทิตย์อ่อนๆ รอนๆ...”^{๙๘}

คัมภีร์ดังกล่าวยังพรรณนาต่อว่าผู้คนต่างพากันสงสัยในจักรรัตนะ บ้างว่าเป็นพระจันทร์ดวงที่สอง บ้างก็ว่าเป็นพระอาทิตย์ทรงกลด^{๙๙}

เมื่อจักรรัตนะมีแนวความคิดเรื่องแสงสว่างที่เทียบเคียงได้กับแสงแห่งพระอาทิตย์และพระจันทร์ เหตุนี้ธรรมจักรซึ่งได้แรงบันดาลใจจากจักรรัตนะอีกทอดหนึ่งย่อมมีนัยยะสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องแสงส่องสว่างเช่นพระอาทิตย์และพระจันทร์ด้วย ร่องรอยความคิดนี้มีมาแต่สมัยอินเดียบโบราณหรืออารยธรรมเมโสโปเตเมีย โดยทำธรรมจักรตั้งอยู่บนยอดเสาเพื่อสื่อความหมายว่าพระพุทธรูปเจ้าเปรียบเหมือนพระอาทิตย์ที่เหนือพระอาทิตย์ และยังเปรียบได้ว่าแสงสว่างแห่งธรรมของพระพุทธรูปก็เทียบได้กับแสงสว่างของดวงอาทิตย์ นอกจากนี้ยังสื่อถึงการตื่นที่ยิ่งใหญ่หรือการตรัสรู้ธรรมอันประเสริฐด้วย^{๑๐๐}

ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางก็ปรากฏแนวความคิดหรือการเชื่อมโยงเข้ากับเรื่องแสงส่องสว่าง ดังเห็นได้จากการนำเอาพระสุรยเทพมาประดับธรรมจักร หรือทำฐานรับธรรมจักรเป็นภาพวิมานของพระสุรยเทพ^{๑๐๑} ตลอดจนการประดับขอบกงด้วยลายเปลวไฟ เมื่อวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางแผ่ขยายมายังภาคอีสานแนวความคิดหรือการเชื่อมโยงเช่นนี้จึงปรากฏยังธรรมจักรทวารวดีอีสานด้วย

นอกเหนือไปจากภาพสลักธรรมจักรบนหลักหินที่มีแจกรศมีล้อมรอบเพื่อสื่อถึงแสงส่องสว่างแล้ว ธรรมจักรบนแผ่นเงินดุนนูนซึ่งค้นพบจากเมืองกันทรวิชัย ตำบลคันธารราษฎร์ อำเภอบ้านนา

^{๙๘} พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๐๓-๕๐๔.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๕.

^{๑๐๐} ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดีธรรมจักร (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑), หน้า ๕๓.

^{๑๐๑} ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, “คติรูปพระสุรยเทพบนธรรมจักรในศิลปะทวารวดี,” ดำรงวิชาการ ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๕ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๔๗), หน้า ๕๙-๖๗.

กันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ก็มีสัญลักษณ์ของแสงส่องสว่างเช่นกัน โดยทำออกมาในรูปของ เพลวไฟหรือเส้นตรงแผ่ออกโดยรอบ (รูปที่ ๑๐๒-๑๐๔) ควรสังเกตด้วยว่า ธรรมจักรบนแผ่นเงิน แผ่นหนึ่งทำรูปวงกลมมีเส้นตรงแผ่ออกโดยรอบขนาดอยู่สองข้างในระดับที่ต่ำกว่าธรรมจักร วงกลมทั้งสองคงหมายถึงพระอาทิตย์และพระจันทร์ การทำเช่นนี้อาจต้องการเปรียบเทียบ ความหมายหรือความคิดว่าแสงส่องสว่างจากธรรมจักรสูงส่งกว่าแสงแห่งพระอาทิตย์และ พระจันทร์ก็เป็นได้

อนึ่ง รัศมีที่แผ่ออกมาจากธรรมจักรยังอาจอธิบายได้อีกแนวทางหนึ่งว่าเป็นสัญลักษณ์ ของพุทธปัญญาอันอุปมาได้กับแสงสว่าง หรือปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเทียบได้กับ แสงอาทิตย์ เป็นพระอาทิตย์ที่เหนือพระอาทิตย์^{๑๐๒}

<p>รูปที่ ๑๐๒ แผ่นเงินดุนนูนรูปธรรมจักร พบจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม</p>	<p>รูปที่ ๑๐๓ แผ่นเงินดุนนูนรูปธรรมจักร พบจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม</p>	<p>รูปที่ ๑๐๔ แผ่นเงินดุนนูนรูปธรรมจักร พบจากเมืองกันทรวิชัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม</p>

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าชาวทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าใจแนวความคิด เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างธรรมจักรกับจักรรัตนันโงงเข้ากับพระอาทิตย์และพระจันทร์อีก ทอดหนึ่ง โดยเฉพาะเรื่องแสงส่องสว่าง ความคิดนี้ถ่ายทอดออกมายังภาพธรรมจักรบนหลักหิน ได้อย่างชัดเจน

^{๑๐๒} ผาสุข อินทรารุช, ทวารวดีธรรมจักร (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑), หน้า ๕๙-๖๒, ๗๔-๗๕.

๒. การเปรียบเทียบธรรมจักรกับดอกไม้นอกจากหม้อปุณณฆฏะ

ภาพสลักรธรรมจักรบนหลักหินจำนวนหนึ่งออกแบบซี่หรือทำให้คล้ายกับกลีบดอกไม้และดุมคล้ายเกสร เมื่อพิจารณาในภาพรวมจะเห็นว่าคล้ายดอกไม้บาน (รูปที่ ๙๐-๙๒, ๙๙, ๑๐๑ และภาพลายเส้นที่ ๑๗, ๒๐-๒๓) เสาร์ับธรรมจักรมักอยู่ในทรงกรวยสูงเพรียวรองรับด้วยหม้อใบเดี่ยว เสาเช่นนี้ปรากฏในแผ่นเงินคูนรูปธรรมจักรด้วย (รูปที่ ๑๐๓-๑๐๔) ในบางกรณีทำเสาสั้นจนแลเห็นไม้ขัด และเพิ่มความสำคัญให้กับหม้อจนมีขนาดใหญ่หรือซ้อนกันหลายใบ ทำให้ธรรมจักรหลายภาพแลดูคล้ายดอกไม้บานนอกจากหม้อปุณณฆฏะ พบได้มากที่พนมกุเลน ประเทศกัมพูชา

อาจเป็นไปได้ว่าเสาธรรมจักรทรงกรวยสูงเพรียวที่รองรับด้วยหม้อใบเดี่ยว หรือหม้อซ้อนชั้น ดัดแปลงมาจากหม้อต่อด้วยกรวยซึ่งพบประดับหลักหินจำนวนมากมาย เมื่อเพิ่มองค์ธรรมจักรเข้าไปทำให้กรวยที่ครอบบนหม้อเปลี่ยนหน้าที่เป็นเสารับธรรมจักร แต่ยังคงมีหม้ออยู่ที่โคนเช่นเดิม เพิ่มเติมและปรับปรุงรายละเอียดต่างๆ จึงทำให้หม้อต่อด้วยกรวยกลายเป็นภาพธรรมจักรวางอยู่บนเสา หากพิจารณาตามแนวทางนี้ก็อาจเชื่อได้ว่าเป็นเพียงความสัมพันธ์ทางด้านรูปแบบเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อการปรับเปลี่ยนซี่และดุมของธรรมจักรให้คล้ายดอกไม้ และหม้อก็มีขนาดใหญ่มากขึ้นจนบางครั้งความสำคัญของเสายาวไป กลายเป็นภาพดอกไม้บานออกจากหม้อ รูปแบบเช่นนี้ควรมีความหมายแฝงอยู่เบื้องหลัง เช่นความหมายเชิงเปรียบเทียบว่าธรรมจักรเปรียบเหมือนกับดอกไม้ที่บานออกมาจากหม้อปุณณฆฏะ^{๑๐๓} ความหมายที่อาจเป็นไปได้อีกทางหนึ่งคือธรรมจักรหมายถึงต้นไม้แห่งชีวิต เสาแทนถึงต้นไม้อันเปรียบได้กับแกนจักรวาล^{๑๐๔} การเปรียบเทียบพระพุทธเจ้ากับต้นไม้แห่งชีวิตที่ให้กำเนิดสรรพสิ่งต่างๆ นานาเป็นที่รับรู้กันมาแล้วตั้งแต่ครั้งศิลปะอินเดียโบราณ โดยอาจทำออกมาในรูปของธรรมจักรตั้งอยู่บนต้นไม้แห่งชีวิตที่อยู่ในรูปต้นไม้ทิพย์^{๑๐๕} บ่อยครั้งที่ภาพต้นไม้แห่งชีวิตทำในลักษณะงอกเงยออกมาจากหม้อปุณณฆฏะที่เทินด้วยคนแคระ เช่นที่พบในศิลปะอินเดียแบบอมราวดีและศรีลังกาแบบอนุราธปุระ ด้วยเหตุนี้การทำเสาธรรมจักรรองรับด้วยหม้อ หรือการคลี่คลายรูปแบบธรรมจักรจนกลายเป็นดอกไม้บานออกจากหม้อ น่าจะเชื่อมโยงความหมายหรือเปรียบเทียบพระพุทธองค์และพระธรรมคำสอนเข้ากับความคิดเรื่องต้นไม้แห่งชีวิตอันเป็นต้นกำเนิดสรรพสิ่งได้

^{๑๐๓} Robert L. Brown, The Dvaravati Wheels of The Law and The Indianization of South East Asia (The Netherlands : E.J. Brill, 1966), pp. 94-95.

^{๑๐๔} ผาสุข อินทราวุธ, ทวารวดีธรรมจักร (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑), หน้า ๕๒-๕๔,

^{๑๐๕} ดูรายละเอียดใน Ananda K. Coomaraswamy, Elements of Buddhist Iconography (New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1998), pl.1.

๓. ธรรมเนียมการเป็นสัญลักษณ์แห่งพระธรรมที่แผ่ไปยังสรรพสัตว์

ภาพธรรมจักรบนหลักหิน ๒ หลักซึ่งพบที่เขาคอนมกุเลน ประเทศกัมพูชา สลักภาพสัตว์ อยู่ ๒ ข้างธรรมจักร หลักหนึ่งสลักภาพธรรมจักรอยู่กึ่งกลางขนาบสองข้างด้วยสัตว์ ๒ ตัว ทางด้านขวาเป็นลิง ส่วนทางด้านซ้ายไม่ชัดเจน อาจเป็นรูปช้าง (รูปที่ ๑๐๑) อีกหลักหนึ่งธรรมจักร ขนาบข้างด้วยสัตว์คล้ายหมูป่าและสิงห์มีศิราภรณ์ (ภาพลายเส้นที่ ๒๑) การทำธรรมจักรขนาบ ข้างด้วยสัตว์น้อยใหญ่เช่นนี้เป็นกรณีที่พบได้ไม่มากนัก

แม้ว่าภาพลิงกับช้างขนาบธรรมจักรจะทำให้นึกถึงพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าประทับ อยู่ในป่าปาเลไลยก์ ซึ่งโดยนัยยะนี้ธรรมจักรทำหน้าที่เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยตรง ประทับอยู่กลางภาพ แต่การขนาบข้างด้วยหมูป่าและสิงห์ก็อาจเชื่อมเข้ากับพุทธประวัติตอน ได้ได้ ประกอบกับในสังคมทวารวดีไม่นิยมทำสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปองค์เอกเช่นสมัยก่อนการ สร้างพระพุทธรูป ดังนั้นแนวคิดที่ธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์ว่าพระพุทธรูปประทับอยู่ตรงกลาง ของภาพจึงอาจเป็นไปได้น้อย

ความหมายของการทำธรรมจักรขนาบข้างด้วยสัตว์เช่นนี้ยังต้องศึกษากันต่อไป โดย อาจตั้งเป็นข้อสังเกตเบื้องต้นว่า อย่างน้อยที่สุดเป็นการสื่อความหมายว่าพระธรรมคำสอนของ พระพุทธเจ้าทรงแผ่ไปทั่วแม้ยังบรรดาสัตว์น้อยใหญ่^{๑๐๖} หรือพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ เป็นที่พึ่งต่อเหล่าสรรพสัตว์ทั้งหลายเพื่อหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ทั้งนี้ควรสังเกตด้วย ว่าภาพธรรมจักรที่มีสัตว์ขนาบข้างทั้ง ๒ หลัก ทำกำหรือซี่คล้ายกลีบดอกไม้ ดุมราวกับเกสร เสารองรับด้วยหม้อ องค์ประกอบภาพเสมือนดอกไม้เมื่อกอกออกมาจากหม้อปุณณฆฏะ จึงอาจมี ความหมายที่เกี่ยวข้องกับการที่ธรรมจักรเป็นดังต้นไม้อันแห่งชีวิต หรืออีกแนวทางหนึ่งอาจเป็น การอุปมาอุปไมยธรรมจักรเข้ากับดอกไม้งามมีกลิ่นหอมอันเป็นที่หมายปองของเหล่าสรรพสัตว์ อีกแนวคิดหนึ่งได้หรือไม่

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในส่วนนี้ จะเห็นได้ว่าธรรมจักรเป็นปูชนียวัตถุศักดิ์สิทธิ์ที่ พุทธศาสนิกชนชาวอีสานครั้งนั้นสักการบูชา นอกจากนี้ยังมีนัยยะแฝงอีกมากมายหลาย ประการแอบแฝงอยู่ ทำให้ธรรมจักรบนหลักหินมีเอกลักษณ์ไม่เหมือนธรรมจักรในศิลปะอื่นใด

๓.๔ สรุปลักษณะและเสนอแนะ

หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายกลุ่มทำหน้าที่เป็นนิมิตของพัทธสีมา อย่างชัดเจน จึงเรียกหลักหินเหล่านี้ด้วยคำศัพท์ไทยปัจจุบันได้ว่า ไบเสมา ทั้งนี้รูปแบบพัทธ สีมาในสังคมทวารวดีอีสานยังแบ่งได้หลากหลายรูปแบบ คงเกี่ยวข้องกับประเพณีปฏิบัติของ สงฆ์แต่ละพื้นที่ที่ไม่เหมือนกัน ที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือพัทธสีมาหลายแห่งเกี่ยวข้องกับคัมภีร์ชั้น

^{๑๐๖} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” เมืองโบราณ ๓๒, ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๙), หน้า ๘๑.

อรรถกถาที่แต่งขึ้นในศรีลังกา ประเด็นความสัมพันธ์กับศรีลังกาควรได้รับการศึกษาเพิ่มเติมโดยตรวจสอบกับจารึกและศิลปกรรมอื่นๆ ต่อไป

หลักหินทวารวดีอีสานยังเกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศลในพุทธศาสนาด้วย สิ่งนี้คงเป็นเหตุผลให้หลักหินหลายหลักสลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนา และหากพิจารณาว่าหลักหินหลายแห่งทำหน้าที่เป็นนิมิตของพัทธสีมาแล้ว ก็อาจคิดต่อไปได้ว่าการร่วมทำบุญในโอกาสผูกพัทธสีมาคงเป็นบุญกุศลยิ่งใหญ่อย่างหนึ่งเป็นแน่

ประเพณีและความเชื่อในพุทธศาสนาทำให้เกิดการสลักภาพพุทธประวัติ ชาดก และสัญลักษณ์ต่างๆ ลงบนหลักหิน ทำให้หลักหินแปรเปลี่ยนหน้าที่เป็นรูปเคารพ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำหรับสักการะบูชา อีกทั้งสัญลักษณ์บางอย่าง เช่น ธรรมจักร ก็มีความหมายแฝงอยู่นานัปการสมควรที่นำสัญลักษณ์อื่นๆ มาศึกษาเชิงลึกต่อไปในอนาคต

บทที่ ๔

สังคมและวัฒนธรรมผ่านภาพพุทธประวัติและชาดกบนหลักหิน

งานศิลปกรรมทุกแขนงสามารถสะท้อนเรื่องราวทางสังคมได้หลากหลายแง่มุม พุทธศิลป์ก็เช่นเดียวกัน มิได้สะท้อนแต่เพียงคติความเชื่อทางพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่เจือทับด้วยจารีตประเพณี บรรทัดฐาน ค่านิยม และอื่นๆอีกนานัปการของสังคมที่สร้างสรรค์พุทธศิลป์นั้นๆ ภาพพุทธประวัติและชาดกบนหลักหินในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ดูจะเดียวกัน มิได้มีแง่มุมให้ศึกษาเพียงแค่ว่าเป็นพุทธประวัติตอนใดหรือชาดกเรื่องไหน สร้างขึ้นตามคัมภีร์ใด เกี่ยวเนื่องกับลัทธินิกายใดเท่านั้น หากแต่ยังเปิดโอกาสให้ศึกษาเรื่องราวด้านต่างๆ ของสังคมสมัยนั้นได้ด้วย

การวิเคราะห์ในบทนี้อยู่ภายใต้ความคิดว่า ภาพพุทธประวัติและชาดกบนหลักหินมิได้สร้างขึ้นเพียงเพื่อเป็นกุศลผลบุญ เพื่อสักการบูชา และให้พุทธศาสนิกชนศรัทธาในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่บำเพ็ญบารมีแล้วนับแต่อดีตชาติ หากแต่ภาพเหล่านี้จะสะท้อนถึงจารีตประเพณีที่ค่อนข้างเป็นชีวิตประจำวันได้ เพราะการคัดเลือกเรื่องราวใด ๆ มาสลักน่าจะต้องสอดคล้องกับบรรทัดฐาน ค่านิยม หรือความคาดหวังของสังคม โดยบทนี้จะเลือกวิเคราะห์ให้เห็นถึงสถานภาพ บทบาท และทัศนคติที่มีต่อสตรี ทั้งในฐานะภรรยา มารดา และเทพี เพราะสามารถผนวกรวมเรื่องราวจากหลักหินหลายหลักได้ การวิเคราะห์ในประเด็นดังกล่าวนี้ยังอาจช่วยให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่างๆ ในครอบครัวได้ด้วย

๔.๑ บทบาทของภรรยาที่พึงปฏิบัติต่อสามี

ภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพาและภาพเวสสันดรชาดกที่ค้นพบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอภมมลาวไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น เป็นตัวอย่างที่สะท้อนถึงสถานภาพและบทบาทของสตรีที่พึงมีต่อสามีอย่างน้อย ๒ ประการ ได้แก่ ภรรยาต้องรักเดียวใจเดียวต่อสามี อีกทั้งต้องเคารพและให้เกียรติสามีด้วย

๔.๑.๑ ความซื่อสัตย์และรักเดียวใจเดียวจากพุทธประวัติตอนโปรดพระนางพิมพา

หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพา หรือที่เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พุทธประวัติตอนพิมพาพิลาป (รูปที่ ๑๐๕-๑๐๖) สลักภาพพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ทั้งสองวางเหนือพระเพลา พระหัตถ์ขวาหงายขึ้น พระหัตถ์ซ้ายคว่ำลง เบื้องหลังเป็นอาคารหลังคาคลุมในทรงจัตุรมุขหรือตรีมุข ๑ หลัง คงหมายถึงตำหนักของพระนางพิมพา ถัดลงมาในระดับข้อพระบาททั้งทางด้านขวาและซ้ายปรากฏภาพบุคคลจำนวน ๕ คน พระนางพิมพากำลังทำท่าสยายผมเช็ดพระบาทอยู่ทางฝั่งซ้ายของพระพุทธรูป เบื้องหลังน่าจะเป็นนาง

รับใช้กำลังอุ้มพระราहुล มีฉัตรและแส้จามรอยู่เหนือพระราहुล ฝั่งขวาของพระพุทธเจ้ามีรูปบุรุษสวมเครื่องทรงอย่างกษัตริย์นั่งคุกเข่าอยู่ น่าจะเป็นพระเจ้าสุทโธทนะ มีผู้ติดตามอยู่ทางเบื้องหลัง ๑ มีฉัตร แส้จามร ๒ คัน และพัดโบกหรือบังสุริยฉัตรพระเกียรดิยศ

รูปที่ ๑๐๕ หลักหินสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

รูปที่ ๑๐๖ ภาพพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพาบนหลักหิน จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (จากรูปที่ ๑๐๕)

รายละเอียดของพุทธประวัติตอนนี้มีอยู่ในคัมภีร์หลายเล่ม แต่เล่มกล่าวถึงรายละเอียดไว้แตกต่างกัน แต่สิ่งที่สะท้อนออกมาเหมือนกัน คือ ความเศร้าโศกของพระนางพิมพาเมื่อได้เห็นพระพุทธองค์ ความซื่อสัตย์และรักเดียวใจเดียวของพระนางพิมพาที่มีต่อพระพุทธเจ้า

ตัวอย่างเรื่องราวตอนหนึ่งในคัมภีร์ของพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งเชื่อว่าเป็นนิยายหลักของชุมชนทวารวดีอีสาน มีดังดังนี้

อรรถกถาภาพุทธานิเทศราปทานในวิสุทธิชนวิลาสินี กล่าวเพียงว่าพระพุทธรองค์เสด็จไปยังปราสาทของพระนาง ทรงแสดงธรรม ทรงบรรเทาความเศร้าโศก และทรงเทศนาเรื่องจันทกนินรชาดก^๑

อรรถกถาจันทกนินรชาดกในชาติกัฏฐกถา กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า พระพุทธรองค์ทรงดำริว่าจะเสด็จไปยังที่ประทับของพระนางพิมพาเพื่อกล่าวถึงคุณของพระนาง และเทศนาเรื่องจันทกนินรชาดก เมื่อพระพุทธรองค์เสด็จไปถึงทรงประทับนั่งเหนือพระแท่นที่เตรียมไว้ พระนางพิมพาทรงเศร้าโศกและกรรแสง^๒

อรรถกถาบางเล่มได้ให้รายละเอียดไว้มากซึ่งมีผลต่อการแปลความภาพสลัก เช่น อรรถกถาราลุวัตตูกถาในสมันตปาสาทิกา และสันติเกนิทานกถาซึ่งปรากฏอยู่ในชาติกัฏฐกถาและวิสุทธิชนวิลาสินี ระบุไว้ว่า เมื่อพระพุทธรองค์เสด็จมายังที่ประทับของพระนางพิมพาทรงประทับนั่งบนที่ที่จัดเตรียมไว้ พระนางพิมพาทรงจับที่ข้อพระบาท เปลือกกิ้งพระเศียรบนหลังพระบาท ความโดยละเอียดมีดังนี้

“...พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยังพระราชาให้ถือบาตรแล้ว พร้อมด้วยพระอัครสาวกทั้ง ๒ เสด็จไปสู่ห้องอันมีสิริของพระราชธิดา ตรัสว่าพระราชธิดา จงไหว้ตามชอบ อย่าพึงว่ากล่าวอย่างไรเลย แล้วประทับบนพระที่นั่งอันเขาแต่งตั้งไว้ พระนางเสด็จมาโดยเร็ว ทรงจับที่ข้อพระบาท กิ่งเปลือกพระเศียรบนหลังพระบาท ถวายบังคมตามอชยาศัย...”^๓

ภาพสลักบนหลักหินทำอิริยาบถพระนางพิมพาให้สยายพระเกศาเช็ดพระบาทพระพุทธรองค์ ใกล้เคียงกับข้อความที่คัดมาข้างต้นที่บรรยายว่าพระนางพิมพาจับข้อพระบาทและกิ่งเปลือกพระเศียรที่หลังพระบาท ความแตกต่างเล็กน้อยเช่นนี้อาจเกิดขึ้นจากความไม่เคร่งครัดของช่างในการถ่ายทอดรายละเอียดในวรรณกรรมออกมาในงานศิลปกรรม หรืออีกทางหนึ่งเกิดขึ้นจากการสยายผมเช็ดพระบาทเป็นประเพณีการแสดงความเคารพอย่างสูงแบบหนึ่งที่คนในสมัยนั้นกระทำ

หากพิจารณาในมุมมองว่าหลักหินที่มีภาพพุทธประวัติสลักอยู่ย่อมมีหน้าที่สั่งสอนให้ผู้คนที่พบเห็นปฏิบัติตามคำสอนที่พระพุทธรองค์ทรงเทศนาในครั้งนั้น เช่น ภาพพุทธประวัติตอน

^๑ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๙ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๘๙

^๒ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๖ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๖๔.

^๓ พระสูตรและอรรถกถา แปล มหาวรรค เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๙๑. ข้อความทำนองเดียวกันนี้ดูได้ใน พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๔๗. และ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๘ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๘.

ปฐมเทศนา ทำให้ผู้พบเห็นระลึกถึงธรรมจักรกัปปวัตตสูตร และอนัตตลักขณสูตร ภาพพุทธประวัติตอนโปรดองค์ลีลามาล แฝงคำสอนชั้นพื้นฐานเรื่องการไม่ฆ่าหรือทำร้ายผู้อื่น เป็นต้น พุทธประวัติตอนโปรดพระนางพิมพาย่อมต้องมีคำสอนเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็นแน่

เมื่อย้อนกลับมาพิจารณาเนื้อหาตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพาในคัมภีร์ต่างๆ จะเห็นได้ว่ามิได้มุ่งเน้นการเทศนาสั่งสอนหลักธรรมชั้นสูงของพระพุทธเจ้า หากแต่มุ่งเน้นถึงความเศร้าโศกเสียใจของพระนางพิมพา และจริยวัตรของพระนางที่ทรงกระทำภายหลังจากที่พระพุทธองค์ทรงผนวช โดยสันติเกนิทานในสุทธชนวิลาสินี สันติเกนิทานในชาติกัฏฐกถา อรรถกถาจันทกนิทรชาดกในชาติกัฏฐกถา กล่าวว่ เมื่อพระนางทราบว่พระพุทธองค์ทรงนุ่งผ้ากาสาฬพัศตร์ก็ นุ่งผ้ากาสาฬพัศตร์เช่นกัน เมื่อทราบว่พระพุทธองค์เลิกทรงมาลา ก็เลิกทรงมาลาเช่นกัน เมื่อทราบว่พระพุทธองค์ทรงเสวยพระกระยาหารมือเดียวก็ทรงกระทำบ้าง เมื่อทราบว่พระพุทธองค์ทรงเว้นจากของหอมและดอกไม้ก็ทรงละเว้นบ้าง เมื่อทราบว่พระพุทธองค์ทรงเลิกบรรทมเหนือพระยี่ภู่อันสูงใหญ่ก็ได้บรรทมเหนือพื้นธรรมดาเหมือนกัน เมื่อพระพุทธองค์ทรงผนวชพระนางได้ยอมเป็นหญิงหม้าย ไม่รับบรรณาการที่ส่งมาจากพระราชารัอื่น ๆ เลย พระนางมีจิตใจที่ มั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง^๔

เนื้อหาข้างต้นสะท้อนถึงความรักและความซื่อสัตย์ของพระนางพิมพาที่มีต่อพระพุทธองค์ผู้เป็นพระสวามีอย่างหาที่สุดมิได้

เมื่อพระพุทธองค์ทรงทราบพระจริยวัตรของพระนางพิมพาจึงตรัสว่ ไม่เป็นที่น่าแปลกใจเลยที่พระนางจะมีความซื่อสัตย์และมั่นคงเพียงนี้ เพราะเมื่ออดีตชาติในครั้งที่เกิดเป็นกนิหรีก็ ยังคงมีความรักความซื่อสัตย์อย่างไม่เปลี่ยนแปลง จากนั้นพระพุทธองค์มิได้ทรงตรัสถึงหลักธรรมคำสอนลึกซึ้ง หากแต่ทรงเทศนาชาดกเรื่องจันทกนิทรชาดก อันเป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระนางพิมพาที่เกิดเป็นนางกนิหรีที่มีความรักต่อกนิหรผู้เป็นสามีอย่างหาที่สุดไม่ได้

เรื่องราวในชาดกตอนนี้มีอยู่ว่ พระเจ้าพรหมทัตเสด็จไปเที่ยวป่าหิมพานต์ได้พบกนิหรกับกนิหรีสามีภรรยาคู่หนึ่ง พระองค์ทรงมีความรักต่อกนิหรีเป็นอย่างยิ่ง จึงยิงศรไปยังกนิหรผู้เป็นสามีจนเสียชีวิต พระเจ้าพาราณสีพยายามเกลี้ยกล่อมให้กนิหรียอมเป็นอัครมเหสี แต่ก็ไม่สำเร็จ ความตอนหนึ่งนางกนิหรีกล่าวว่ “...ถึงแม้ว่เราจักต้องตาย แต่เราจักไม่ยอมเป็นของท่าน ผู้ฆ่ากนิหรสามีของเรา ผู้มิได้ประทุษร้าย เพราะความรักใคร่ในเรา...”^๕ จนพระเจ้าพรหมทัตยอมจากลาไป

^๔ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๖ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๖๔-๓๖๕. อนึ่งข้อความที่กล่าวถึงพระจริยวัตรของพระนางในทำนองเดียวกันยังปรากฏในสันติเกนิทาน อ่านรายละเอียดได้ใน พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๔๗. พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๘.

^๕ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๖ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๖๘.

นางกนิษฐาได้แต่เฝ้ารำพันถึงกนิษฐาผู้เป็นสามีต่อไปว่า

“...ข้าแต่กนิษฐา ภูเขาเหล่านั้น ชอกเขาเหล่านั้น และถ้ำเหล่านั้นตั้งอยู่ ณ ที่นั้น ฉันไม่เห็นท่านในที่นั้นๆ จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่เทือกเขา ซึ่งเราเคยร่วมอภิรมย์กัน จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่แผ่นดินอันลาดด้วยใบไม้เป็นที่น่ารื่นรมย์ พวกมฤคธรรณวล้ากลาย จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่แผ่นดินอันลาดด้วยดอกไม้ เป็นที่รื่นรมย์ พวกมฤคธรรณวล้ากลาย จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ลำธารอันมีน้ำใสไหลอยู่เรื่อยๆ มีกระแสน้ำกลิ้งกลิ้งไปด้วยดอกโกสุม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ยอดเขาหิมพานต์อันมีสีเขียว น่าดู น่าชม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ยอดเขาหิมพานต์มีสีเหลืองอร่าม น่าดู น่าชม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ยอดเขาหิมพานต์อันมีสีแดง น่าดู น่าชม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ยอดเขาหิมพานต์อันสูงตระหง่าน น่าดู น่าชม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ยอดเขาหิมพานต์อันมีสีขาว น่าดู น่าชม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ยอดเขาหิมพานต์อันงามวิจิตร น่าดู น่าชม จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่เขาคันธมาทน์ อันดารดาษไปด้วยยาต่าง ๆ เป็นถิ่นที่อยู่ของหมู่เทพเจ้า จะกระทำอย่างไร

ข้าแต่กนิษฐา เมื่อฉันไม่เห็นท่านที่ภูเขาคันธมาทน์ อันดารดาษไปด้วยไอศกทั้งหลาย จะกระทำอย่างไร...”^๖

จากนั้นนางกนิษฐาจึงอุ้มกนิษฐาขึ้นไปบนยอดเขา อ้อนวอนให้เทวดาช่วย โดยกล่าวว่า ด้วยอำนาจของความซื่อสัตย์ต่อสามีขอให้เทวดามาช่วยเถิด พระอินทร์รับลงมาใช้น้ำทิพย์ราด

^๖ เรื่องเตียวกัณ, หน้า ๓๖๕-๓๗๐.

ลงที่บาดแผล กิณนรผู้เป็นสามีจึงฟื้นคืนมา มาในชาติปัจจุบันกิณนรนั้นก็คือพระพุทธเจ้า ส่วนนางกิณรีก็คือพระนางพิมพา^๗

อาจกล่าวได้ว่าพุทธประวัติตอนพระพุทธองค์ทรงเทศนาโปรดพระนางพิมพานี้ เป็นเรื่องราวที่แฝงคำสอนเรื่องความซื่อสัตย์ที่ภรรยาพึงมีต่อสามี ด้วยเหตุนี้การปรากฏภาพพุทธประวัติตอนนั้นบนหลักหินนี้ซึ่งมีความสูงถึง ๑๗๔ เซนติเมตร โดยเน้นเหตุการณ์ที่พระนางพิมพาสวยพระเกศาเช็ดพระบาท อันเป็นการแสดงความเคารพอย่างสูงสุด จึงควรเป็นหลักฐานประการหนึ่งที่สะท้อนถึงบรรทัดฐานและค่านิยมทางสังคมระหว่างสามีกับภรรยาครอบครัวว่าสตรีผู้เป็นภรรยาต้องซื่อสัตย์และรักเดียวใจเดียวต่อผู้เป็นสามี

รูปที่ ๑๐๗ หลักหินสลักภาพเวสสันดรชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

๔.๑.๒ ความรักและการให้เกียรติสามี: การวิเคราะห์จากเรื่องเวสสันดรชาดก

ภาพเวสสันดรชาดกบนหลักหินที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ (รูปที่ ๑๐๗) สลักฉากเหตุการณ์ที่พระเวสสันดร พระนางมัทรี กัณหา และชาลี อาศัยอยู่ด้วยกันภายในป่าเขาวงกต

องค์ประกอบภาพประกอบด้วยพระเวสสันดรอยู่ทางซ้าย ประทับบนพระแท่น มีฉัตรกางกั้นเหนือพระเศียร พระนางมัทรีประทับในอิริยาบถพับเพียบบนอาสนะที่ต่ำกว่า ซึ่งอาจเป็นเสื่อหรือผ้านอง เบื้องหลังมีเรือนอยู่หลังหนึ่ง เบื้องหน้าของพระเวสสันดรและพระนางมัทรีเป็นกัณหาและชาลีบรรทมอยู่บนพระที่ซึ่งอาจเป็นเสื่อหรือผ้านอง

แม้ว่าเวสสันดรชาดกจะเป็นเรื่องราว

ของการบำเพ็ญทานบารมี พุทธศาสนิกชนที่พบเห็นภาพเวสสันดรชาดกย่อมนึกถึงการสละทรัพย์และพระโอรส พระธิดาของพระองค์มากกว่าสิ่งอื่นใด ทว่าเนื้อหาของตอนหนึ่งของเวสสันดรชาดกก็สะท้อนถึงความรักภักดีของพระนางมัทรีต่อพระเวสสันดรได้เป็นอย่างดี ดังความตอนหนึ่งพระเวสสันดรตรัสกับพระนางมัทรีให้หาคู่ครองใหม่เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนลำบาก เพราะพระองค์ต้องถูกเนรเทศไปอยู่ในป่า ความว่า

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๔-๓๗๒.

“...ผู้ใดฟังตกลงปลงใจว่าจะจะเป็นพระสวามีพระน้องนางเธอ ฟังบำรุงผู้
นั้นโดยเคารพ ถ้าไม่มีใครมาตกลงปลงใจเป็นพระสวามีพระน้องนาง เพราะ
พระน้องนางกับพี่จะต้องพลัดพรากจากกัน พระน้องนางจงแสวงหาพระสวามี
อื่นเถิด อย่าลำบากเพราะจากพี่เลย...”^๘

แต่พระนางปฏิเสธ ถ้อยความที่ตอบไปนั้นสะท้อนถึงความรักและซื่อสัตย์ต่อพระ
เวสสันดรเป็นอย่างยิ่ง สะท้อนภาพที่คล้ายคลึงกับพุทธประวัติตอนเสด็จโปรดพระนางพิมพาและ
จันทริกินนรชาดก ความว่า

“...ไฉนหนอพระองค์จึงตรัสเรื่องที่ไม่เคยมี ไฉนจึงตรัสเรื่องลามก ข้ำ
แต่พระมหाराช ข้อที่พระองค์จะฟังเสด็จพระองค์เดิวนั้นไม่ใช่ธรรมเนียม
ข้ำแต่พระมหากษัตริย์ แม่หม่อมฉันก็จะตามเสด็จไปตามทางที่พระองค์เสด็จ
ความตายกับพระองค์นั้นแลประเสริฐกว่า เป็นอยู่เว้นจากพระองค์จะประเสริฐ
อะไร ก่อไฟให้ลูกโพลง มีเปลวเป็นอันเดียวกันตั้งอยู่แล้ว ความตายในไฟที่
ลูกโพลง มีเปลวเป็นอันเดียวกันนั้นประเสริฐกว่า เป็นอยู่เว้นจากพระองค์จะ
ประเสริฐอะไร นางข้างติดตามพระยาข้างผู้อยู่ในป่า เทียวไป ณ ภูเขาและที่
หล่ม ที่เสมอและไม่เสมอ ฉันใด หม่อมฉันจะพาลูกทั้งสองติดตามพระองค์ไป
เบื้องหลัง ฉันนั้น หม่อมฉันจักเป็นผู้อันพระองค์เลี้ยงง่าย จักไม่เป็นผู้อัน
พระองค์เลี้ยงยาก...”^๙

ความอีกตอนหนึ่งพระนางมัทรีตรัสตอบพระเจ้าสุทนต์ที่ยากให้พระนางประทับใน
พระราชวังต่อไปว่า

“...ความสุขอันใดจะพึงมีต่อเกล้ากระหม่อมฉัน โดยว่างเว้นพระ
เวสสันดร เกล้ากระหม่อมฉัน ไม่พึงปรารถนาความสุขอันนั้น...”^{๑๐}

จากข้อความข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าเวสสันดรชาดกสอดแทรกเรื่องราวความรัก ความ
ห่วงใย ความซื่อสัตย์ ที่พระนางมัทรีมีต่อพระเวสสันดรได้เป็นอย่างดี อาจตั้งเป็นประเด็นคำถาม
ได้หรือไม่ว่า ภาพสลักเวสสันดรบนหลักหินจากเมืองฟ้าแดดสงยางหลักนี้ ซึ่งสลักพระนางมัทรี

^๘ พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๓ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๙๓.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๔.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๗.

นึ่งสำรวมอยู่บนอาสนะที่ปูลาดไว้ต่ำกว่าพระแท่นของพระเวสสันดร มีชาลีและกัณหาบรรทมอยู่เบื้องหน้า นอกจากจะสื่อถึงการบำเพ็ญทานบารมีอย่างมาของพระเวสสันดรจนต้องถูกเนรเทศมาอยู่ป่า และทำให้ผู้พบเห็นจินตนาการต่อถึงเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้น คือ การยกขาละและกัณหาให้ชูชก และยกพระนางมัทรีให้กับพระอินทร์ผู้แปลงเป็นพราหมณ์แล้ว ยังสื่อให้ผู้พบเห็นรับรู้ถึงความรักความผูกพันระหว่างพระเวสสันดร พระนางมัทรี ชาลี และกัณหาได้ด้วย

นอกจากนี้การที่พระนางมัทรีประทับอยู่ต่ำกว่าพระเวสสันดร นอกจากจะเกี่ยวข้องกับความเป็นพระโพธิสัตว์ของพระเวสสันดรแล้ว อาจสะท้อนถึงวิถีปฏิบัติระหว่างสามีและภรรยาเกี่ยวกับการให้เกียรติสามีในฐานะผู้นำครอบครัวด้วยก็เป็นได้ ซึ่งการแสดงออกจากการนั่งที่ต่ำกว่าของภรรยาเช่นนี้จะได้เห็นในภาพโสณนันทชาดกที่จะกล่าวถึงต่อไปด้วย

๔.๒ พระคุณของมารดาและการตอบแทนคุณ

หลักหินที่สลักภาพชาดกอย่างน้อย ๒ เรื่อง คือ โสณนันทชาดก เป็นเรื่องของพระโสณะและพระนันทะร่วมกันเลี้ยงดูบิดามารดา และมาตุโปสกชาดก เป็นเรื่องของพญาช้างเผือกเลี้ยงดูมารดาตาบอด เป็นตัวอย่างที่สะท้อนถึงบรรทัดฐานทางสังคมว่าบุตรมีหน้าที่ตอบแทนพระคุณบิดามารดา เพราะเป็นผู้มีพระคุณต่อบุตร รายละเอียดดังนี้

๔.๒.๑ พระคุณของมารดาและการตอบแทนพระคุณผ่านภาพโสณนันทชาดก

หลักหินที่สลักภาพโสณนันทชาดกพบจากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (รูปที่ ๑๐๘) องค์กรประกอบภาพประกอบด้วยบุคคล ๔ คน เป็นชาย ๓ คน เป็นหญิง ๑ คน จากเครื่องแต่งกายที่เรียบง่าย ไม่มีเครื่องประดับ เกล้าผมมวย ทำให้เชื่อได้ว่าทั้งหมดเป็นนักบวช ซึ่งจากการเปรียบเทียบกับชาดกต่างๆพบว่าควรเป็นเรื่องโสณนันทชาดกมากที่สุด^{๑๑}

เรื่องโสณนันทชาดกปรากฏอยู่ในสัตตตนิบาต ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย รายละเอียดของเนื้อหาได้รับการขยายความไว้ในอรรถกถา เริ่มต้นจากที่พระพุทธองค์ปรารภถึงถึงพระภิกษุที่เลี้ยงดูมารดารูปหนึ่ง ไม่ให้พระภิกษุอื่นว่ากล่าวติเตียนการกระทำนั้น พร้อมกับกล่าววาทันติตแต่ปางก่อนทั้งหลายย่อมเลี้ยงแต่มารดาบิดา แม้มีสิทธิได้ราชสมบัติในชมพูทวีปทั้งสิ้นก็ยังไม่ยอมแลกกับการได้เลี้ยงดูมารดาและบิดา จากนั้นตรัสถึงเรื่องราวในอดีตชาติดังนี้^{๑๒}

^{๑๑} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “ภาพโสณนันทชาดกบนใบเสมาทวารวดีอีสาน: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในครอบครัว” ใน *Abhinandanamala: Nandana Chutiwongs Felicitation Volume Supplementum* (Bangkok : SPFA Regional Centre of Archaeology and Fine Arts, 2010.), pp. ๒๐๑-๒๐๗.

^{๑๒} เก็บความจาก พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๘๕-๓๒๓.

รูปที่ ๑๐๘ หลักหินสลักเรื่องโสณนันทชาดก จาก
อำเภอภูฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น

เหตุเกิดขึ้นในดินแดนแคว้นแคว้นของ
พระเจ้ามโนชะ ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์
เสวยพระชาติเป็นบุตรของสามิภรรยาตระกูล
พราหมณ์มหาศาลคู่หนึ่ง มีนามว่า โสณะ
พระองค์มีน้องชายนามว่า นันทะ เมื่อพระโสณะ
เจริญวัยขึ้นบิดาและมารดาประสงค์ให้พระองค์
ครองเรือนและดูแลทรัพย์สมบัติสืบไป แต่
พระองค์หวังเพียงแต่จะปฏิบัติรับใช้มารดาและ
บิดาจนวาระสุดท้าย จากนั้นก็จะออกบวช ไม่มี
ความประสงค์จะครองเรือนแต่อย่างใด แม้บิดา
และมารดาจะแสดงความประสงค์เพียงใดก็มี
อาจโหม่นหัวใจพระโสณะได้

เมื่อทราบความประสงค์อันแน่วแน่
เช่นนั้นของพระโสณะ บิดาและมารดาจึง
ประสงค์ให้พระนันทะครองเรือนแทน แต่ก็ได้รับ
คำตอบแบบเดียวกัน

เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ พราหมณ์สามิ
ภรรยาจึงสละทรัพย์ทั้งหมดและชักชวนกันออก
บวชทั้ง ๔ คน พระโสณะและพระนันทะต่าง

ช่วยกันปรนนิบัติรับใช้มารดาและบิดาร่วมกันตลอดมา อาทิจัดไม้สำหรับชำระฟัน จัดน้ำล้าง
หน้า กวาดบรรณศาลาและบริเวณอาศรม ตั้งน้ำไว้ให้ฉัน พวกกันไปเลือกผลไม้แห้งใหญ่มาจาก
ป่า ถึงยามร้อนก็หาน้ำเย็นมาให้อาบ คอยชำระสะสางมวยผมให้สะอาด บีบนวด

แต่อยู่มาวันหนึ่งพระนันทะกลับคิดว่าจะให้มารดาและบิดาบริโภคผลไม้ที่ตนหามาได้
ก่อน จึงรีบออกไปหาผลไม้แต่เช้า รีบเก็บผลไม้มาทั้งๆที่ในบางครั้งลูกเล็กไปบ้าง ยังดิบเกินไป
บ้าง แล้วรีบนำไปให้มารดาและบิดารับประทาน ฝ่ายพระโสณะเดินทางไปยังสถานที่ห่างไกล
จากอาศรม เลือกลาผลไม้รสชาดอร่อยและสุกกำลังดี เมื่อกลับมาที่พบวามารดาและบิดาได้
บริโภคผลไม้ของพระนันทะเรียบร้อยแล้ว เป็นเช่นนี้ต่อเนื่องกันมาหลายวัน

พระโสณะออกวาจาให้พระนันทะร่วมกันให้ผลไม้แต่มารดาและบิดาพร้อมกันเหมือนดัง
ก่อน เพราะเห็นว่าผลไม้ที่พระนันทะมาให้มารดาและบิดาบริโภคมีลูกเล็กไปบ้าง มีลูกดิบไปบ้าง
แต่พระนันทะไม่เชื่อฟัง พระองค์จึงขับไล่พระนันทะไป

ฝ่ายพระนันทะมีความประสงค์จะกลับไปขอขมาพระโสณะให้สมพระเกียรติยศ โดยคิด
ว่าจะพาพระเจ้ามโนชะพร้อมด้วยพระราชาทองหลายจาก ๑๐๑ นคร ไปร่วมขอขมา หากทำได้
กิตติศัพท์ของพระโสณะก็จะลือเลื่องไปทั่วชมพูทวีป

เมื่อคิดเช่นนั้นพระนันทะจึงเดินทางไปปรากฏตัวต่อหน้าพระพักตร์พระเจ้ามโนชะ ชั้น
อาสาช่วยแผ่พระราชอำนาจให้โดยไม่ต้องมีใครเสียเลือดเสียเนื้อเลย พระนันทะช่วยเหลือให้พระ
เจ้ามโนชะแผ่พระราชอำนาจไปได้ทั่ว ๑๐๑ นคร ได้เป็นผลสำเร็จ

มาวันหนึ่งพระเจ้ามโนชะระลึกถึงบุญคุณของพระนันทะ จึงเสนอพระราชทรัพย์จำนวน
มากมายมหาศาลเป็นการตอบแทน ทว่าพระนันทะตอบปฏิเสธ หวังแต่เพียงให้พระเจ้ามโนชะ
พร้อมด้วยพระราชอา ๑๐๑ พระนคร เดินทางไปกับตนเพื่อขอขมาพระโสณะ

เมื่อกาลล่วงผ่านมา ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน นับแต่ออกจากอาศรม วันนั้นพระนันทะ พระ
เจ้ามโนชะ พระราชาจาก ๑๐๑ นคร และบริวาร จึงได้เดินทางกลับไปยังอาศรมเพื่อขอขมาต่อ
พระโสณะ ฝ่ายพระนันทะขออนุญาตปรนนิบัติดูแลมารดาและบิดาบ้าง เพราะเป็นการกระทำบุญ
อย่างหนึ่ง ยังผลให้ขึ้นสู่วรรค และเป็นสิ่งที่บุคคลต่าง ๆ สรรเสริญ พระโสณะจึงตอบว่าการเลี้ยง
ดูบุคคลในตระกูลเป็นหน้าที่ของพี่ชายคนโต เปรียบเหมือนเป็นนายเรือที่ต้องรับภาระอันหนักน้า
เรือไปสู่จุดหมาย เมื่อพระองค์เป็นพี่ชายคนโตภาระทั้งหมดจึงเป็นของพระองค์

เมื่อพระนันทะได้ยินดังนั้นจึงกล่าวว่าจะปรนนิบัติพระโสณะแทน และให้พระโสณะ
ปรนนิบัติมารดาและบิดาต่อไป เมื่อได้ยินเช่นนั้นพระโสณะจึงเห็นว่าพระนันทะได้ลดทิฐิมานะลง
แล้วจึงกล่าวยกโทษให้ พร้อมทั้งอนุญาตให้ปรนนิบัติมารดาหรือบิดาคคนใดคนหนึ่ง โดยตรัสถาม
บิดากับมารดาว่าใครประสงค์จะให้พระนันทะดูแล

ฝ่ายพระมารดาหวังจะให้พระนันทะดูแลตน เพราะตลอดเวลาที่ผ่านมาเฝ้าแต่คิดถึง
พระนันทะอยู่เสมอมิได้ขาด พระนันทะก็ได้ดูแลปรนนิบัติมารดา สุดท้ายพระโสณะได้ให้โอ
วาทแก่พระนันทะถึงพระคุณอันมากมายมหาศาลของมารดา

จากเนื้อหาโดยสังเขปของโสณนันทชาดกข้างต้น นำมาอธิบายภาพบุคคลทั้งสี่ที่ปรากฏ
บนใบเสมาจากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จากบนลงล่างได้ดังนี้

บิดาของพระโสณะและพระนันทะอยู่ในตำแหน่งสูงสุด แสดงออกในรูปของนักบวช
ผู้ชายในท่าสมาธิ

มารดาอยู่ต่ำลงมาทางขวาเพราะเห็นได้ชัดว่ารูปนี้เป็นผู้หญิงชัดเจน โนมศีระชะลง
เล็กน้อย นั่งบนसनเท้าซ้าย ชันเข้าขวาขึ้น แขนซ้ายเท้าอยู่บนหน้าตักซ้าย แขนขวาวางอยู่บน
เข้าขวา และดูเหมือนว่ามีขวาวจะสัมผัสแขนซ้าย

พระโสณะนั่งอยู่ในตำแหน่งต่ำลงมาทางด้านซ้าย มีขนาดใหญ่กว่าบุคคลอื่น นั่งขัดสมาธิ
มือทั้งสองวางอยู่บนตัก

ด้วยเหตุที่ชาดกเรื่องนี้มีเนื้อหากล่าวถึงการปรนนิบัติบิดาและมารดา และพระคุณของ
บุพการีโดยเฉพาะมารดา แม้แต่พระโพธิสัตว์ยังต้องประพฤติกฎปฏิบัติ ไม่ใช่การที่บิดามารดามา
ฟังคำเทศนาของพระโพธิสัตว์เช่นชาดกเรื่องอื่นๆ จึงทำให้ช่างวางตำแหน่งของบิดาและมารดา
อยู่สูงกว่าพระโสณะ และมีได้อยู่ในอิริยาบถเคารพนอบพระโสณะ

ส่วนพระนันทะอยู่ต่ำลงมาทางด้านขวา นั่งคุกเข่า ทำท่าประนมมือไหว้พระโสณะ อิริยาบถเช่นนี้คงเป็นไปตามรายละเอียดในอรรถกถาที่ระบุว่าพระนันทะทำอัญชลีต่อพระโสณะนั่นเอง^{๑๓}

การเล่าเรื่องโสณนันทชาดกนี้น่าจะสะท้อนถึงความคิดหรือประเพณีปฏิบัติหนึ่งของคน ทวารวดีอีสานใต้ คือ บุตรมีหน้าที่ปรนนิบัติเลี้ยงดูบิดาและมารดา เพราะถือว่าเป็นผู้มีพระคุณ ให้กำเนิด ให้การเลี้ยงดู การปรนนิบัติบิดาและมารดาเป็นการสร้างบุญกุศลต่อบุตรเอง เป็นสิ่งที่คนทั่วไปยกย่องว่าดี ดังความตอนหนึ่งในโสณนันทชาดกที่พระนันทะกล่าวกับพระโสณะว่า

“...เมื่อข้าพเจ้าเป็นผู้ประสงคฺจะเลี้ยงดูมารดาบิดาของข้าพเจ้า ฐานะนี้ ชื่อว่าเป็นบุญ ขอท่านอย่าได้ห้ามข้าพเจ้าเสียเลย จริ่งอยู่ การบำรุงมารดาบิดา นี้ สัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญแล้ว ขอท่านจงอนุญาตการบำรุงมารดาบิดานี้แก่ ข้าพเจ้า ท่านได้กระทำกุศลมาแล้วสิ้นกาลนาน ด้วยการลุกขึ้นทำกิจวัตรและ การบีบหวด บัดนี้ ข้าพเจ้าปรารถนาจะทำบุญในมารดาและบิดา ขอท่านจงให้ โลกสวรรค์แก่ข้าพเจ้าเถิด ข้าแต่พระฤาษี มนุษย์ทั้งหลายซึ่งมีอยู่ในบริษัทนี้ ทราบบทแห่งธรรมในธรรมว่าเป็นทางแห่งโลกสวรรค์ เหมือนดังท่านทราบ ฉะนั้น การบำรุงมารดาบิดาด้วยการอุปฐากและการบีบหวด ชื่อว่านำความสุข มาให้ ท่านห้ามข้าพเจ้าจากบุญนั้น ชื่อว่า เป็นอันห้ามทางอันประเสริฐ...”^{๑๔}

ความอีกตอนหนึ่งที่พระโสณะตรัสต่อพระนันทะ สะท้อนถึงความคิดเรื่องการตอบแทน พระคุณบิดาและมารดาด้วยการกระทำต่างๆ ได้เป็นอย่างดี ดังนี้

“...บุตรผู้เป็นบัณฑิตพึงนอบน้อมและสักการะมารดาบิดาทั้ง ๒ นั้น ด้วย ข้าว น้ำ ผ้าห่ม ผ้าห่ม ที่นอน การขัดสี การให้อาบน้ำ และการล้างเท้า บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญบุตรนั้น ด้วยการบำรุงในมารดาบิดาในโลกนี้ ครั้นบุตรนั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์...”^{๑๕}

แม้ว่าพระโสณะและพระนันทะจะร่วมกันดูแลปรนนิบัติบิดาและมารดา ทว่าเนื้อหาส่วน หนึ่งของชาดกกลับเน้นย้ำถึงความรักของมารดาอย่างชัดเจน ดังเนื้อความที่มารดา กล่าวกับ พระโสณะที่สะท้อนถึงความรักและคิดถึงต่อพระนันทะ ดังนี้

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๒.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖-๓๐๗.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๙.

“...พ่อโสณบัณฑิตเอ๋ย น้องชายของพ่อจากไปเสียนานแล้ว แม่ขอ
มาแล้ว จากที่ไกลอย่างนี้ แม่ก็ไม่อาจจะอ่อนน้อมได้ ด้วยว่าเราทั้งสองคนได้
อาศัยพ่ออยู่แล้ว แต่บัดนี้พ่อนุญาตแล้ว แม่ก็จักได้กอดรัดลูกนันทะ ผู้ประพฤติ
พรหมจรรย์นี้ ด้วยแขนทั้งสองแล้วพึงได้การจูบศีรษะ...มารดาพระโพธิสัตว์นั้น
จึงไปหานันทะนั้นแล้วสวมกอดนันทบัณฑิต ในท่ามกลางบริษัททีเดียว แล้วจูบ
และจุมพิตนันทะนั้น ที่ศีรษะด้วยความเศร้าโศกในดวงใจเสียให้หายแล้ว...”^{๑๖}

และ

“...ไปอ่อนของต้นอัสสัตถพฤกษ์ เมื่อลมรำเพยพัดต้องแล้ว ย่อม
หวนไหวไปมา ฉันทิด หัวใจของแม่ก็หวนไหว เพราะนาน ๆ จึงได้เห็นลูกนันทะ
ฉันทิดนั้น เมื่อใดเมื่อแม่หลับแล้วฝันเห็นลูกนันทะมา แม่ก็ดีใจอย่างล้นเหลือว่า
ลูกนันทะของแม่นี้มาแล้ว แต่เมื่อใดครั้งแม่ตื่นขึ้นแล้ว ไม่ได้เห็นลูกนันทะของ
แม่มา ความเศร้าโศกและความเสียใจมิใช่น้อย ก็ทบทมยิ่งนัก วันนั้น แม่ได้เห็น
ลูกนันทะผู้จากไปนานกลับมาแล้ว ขอลูกนันทะ จงเป็นที่รักของบิดาเจ้าและของ
แม่เอง ขอลูกนันทะ จงเข้าไปสู่เรือนของเราเถิด ดูก่อนพ่อโสณะเอ๋ย ลูกนันทะ
เป็นที่แสนรักยิ่งของบิดา ลูกนันทะยังไม่ได้เข้าไปสู่เรือนใด ขอให้ลูกนันทะจงได้
เรือนนั้น ขอลูกนันทะจงบำรุงแม่เถิด...”^{๑๗}

นอกจากนี้ พระโสณะกล่าวกับพระนันทะถึงพระคุณของมารดานานัปการ ตั้งแต่ครั้งยังไม่
คลอดจนถึงบุตรเติบโต ล้วนเป็นกิจที่กระทำยากทั้งสิ้น ดังความว่า

“...มารดาหวังผลคือบุตร จึงนอบน้อมแก่เทวดาและไต่ถามถึงฤกษ์ ฤกษ์
และปีทั้งหลาย เมื่อมารดานั้นมีระดู ความก้าวลงแห่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ย่อมมี
เพราะสัตว์เกิดในครรภ์นั้น มารดาจึงแพ้ท้อง เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียก
มารดานั้นว่า เป็นผู้มิ่ใจดี มารดาบริหารครรภ์อยู่หนึ่งปี หรือหย่อนกว่าปีแล้วจึง
คลอด เหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียนมารดานั้นว่า ชนยันตี และชเนตตี ผู้ยังบุตรให้
เกิด มารดายอมพลอบบุตร ผู้ร้องให้อยู่ให้รีนเริงด้วยการให้ตีมน้ำนมบ้าง ด้วย
การขบกล่อมบ้าง ด้วยการอุ้มแนบไว้กับอกบ้าง เหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียกมารดา
นั้นว่า พลอบบุตรให้รีนเริง ต่อแต่นั้น มารดาเห็นบุตรผู้ยังเป็นเด็กอ่อน ไม่รู้จัก
เตี๋ยงสา เล่นอยู่ท่ามกลางสายลมและแสงแดดอันกล้า ก็เข้ารับขวัญ เพราะเหตุ
นั้น บัณฑิตจึงเรียกมารดานั้นว่า โปเสนตี ผู้เลี้ยงดูบุตร มารดายอมคุ้มครอง

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๕.

ทรัพย์แม้ทั้งสองฝ่าย คือทรัพย์ของมารดา และทรัพย์ของบิดาเพื่อบุตรนั้น ด้วย
ตั้งใจว่า ทรัพย์ทั้งสองฝ่ายพึงเป็นของบุตรแห่งเรา มารดาจึงบุตรให้ศึกษาดังนี้
ว่า อย่างนี้ชิลูก อย่างโน้นชิลูก ย่อมลำบาก เมื่อบุตรกำลังรุ่นหนุ่มคะนอง
มารดาอย่ามคองมองดูบุตร ผู้หลงเพลิดเพลินในภรรยาผู้อื่น จนพลบค่ำก็ยังไม่
กลับมา ย่อมเดือดร้อนด้วยประการฉะนี้...”^{๑๘}

สถานภาพและบทบาทของสตรีบนภาพสลักเรื่องโสณนันทชาดกนี้ อาจเป็นหลักฐาน
ของสังคมาทวารวดีอีสานที่ว่า สตรีในฐานะมารดาคือผู้มีพระคุณของบุตร แม้แต่พระโพธิสัตว์ก็ยังไม่
ต้องเทิดทูน ปรนนิบัติ

อนึ่ง ชาดกเรื่องนี้มีข้อความตอนที่พระนันทะกลับมายังอาศรมเพื่อขอขมาว่าพระโสณะ
ได้จัดให้บิดานั่งบนอาสนะสูง ส่วนมารดานั่งบนอาสนะต่ำกว่า^{๑๙} ที่เป็นเช่นนี้คงไม่ได้หมายความว่า
พระโสณะเทิดทูนในคุณของบิดามากกว่า หากแต่ น่าจะเป็นธรรมเนียมที่สามีเป็นผู้นำ
ครอบครัว จึงได้รับเกียรติให้นั่งในที่สูงกว่าภรรยา เมื่อกลับมาพิจารณาตำแหน่งของมารดา
พระโสณะ จะเห็นได้ว่าอยู่ในตำแหน่งที่ต่ำกว่าผู้เป็นสามี และการโน้มศีรษะ การนั่งในอาการ
นอบน้อมสำรวมโดยนั่งบนส้นเท้าซ้ายและชันเข่าขวาขึ้น แขนซ้ายเท้าอยู่บนหน้าตักซ้าย
แขนขวาวางอยู่บนเข่าขวาและดูเหมือนว่ามือขวาจะสัมผัสแขนซ้าย น่าจะเป็นการนอบน้อมหรือ
สำรวมต่อสามีผู้เป็นผู้นำครอบครัวนั่นเอง ดังนั้นภาพสลักเรื่องโสณนันทชาดกอาจสะท้อนถึงสถานภาพ
และบทบาทของสตรีในฐานะภรรยา ที่มีหน้าที่เทิดทูนและให้เกียรติสามี เป็นภาพสะท้อนทำนอง
เดียวกันกับภาพเล่าเรื่องตอนพระพุทธรองค์โปรดพระนางพิมพา และภาพพระเวสสันดรชาดก ที่
ได้กล่าวไปในหัวข้อก่อนนั่นเอง

๔.๒.๒ มาตุโปสกชาดก: พญาช้างเผือกกตัญญูเลี้ยงดูมารดา

หลักหินจากอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พิมาย (รูปที่ ๖๐ และ ๑๐๙) และจากวัดบ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์
จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๑๑๐) สลักภาพที่มีองค์ประกอบเหมือนกันจนราวกับว่าน่าจะเป็นช่างกลุ่ม
เดียวกัน คือ ทำช้าง ๒ เชือก เชือกหนึ่งอยู่ในท่ายืน ยืนงวงเหมือนกำลังสัมผัสช้างอีกเชือกหนึ่ง
ซึ่งอยู่ในท่าหมอบ มีลวดลายกระหนกและเส้นคดโค้งล้อมรอบช้างทั้งสองเชือก

จากองค์ประกอบภาพที่มีช้าง ๒ เชือก ทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรื่องมาตุโปสกชาดก
อันเป็นชาดกหนึ่งในเอกาทศกนิบาตชาดก เนื้อเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถามีดังนี้^{๒๐}

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๗-๓๑๘.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๑.

^{๒๐} พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๖ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔-๑๑.

	
<p>รูปที่ ๑๐๙ หลักรหินสลักภาพมาตุโปสกชาดก พบจากอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย</p>	<p>รูปที่ ๑๑๐ หลักรหินสลักภาพมาตุโปสกชาดก พบจากวัดบ้านคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ</p>

พระพุทธองค์ปรารภถึงพระภิกษุผู้เลี้ยงดูมารดา ไม่ให้ภิกษุอื่น ๆ ติเตียน และกล่าวว่า แม้แต่สัตว์เดรัจฉานยังแสดงความกตัญญูเลี้ยงดูมารดา จากนั้นเล่าเรื่องในอดีตชาติให้ฟัง โดยเรื่องดังกล่าวนี้มีเนื้อหาทำนองเดียวกันกับสุวรรณสามที่เลี้ยงดูมารดาและบิดาตามอดอยู่ในป่า

ครั้งนั้นในอดีตกาลพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้างเผือก มีรูปงามน่าเลื่อมใส มีช้าง ๘๐,๐๐๐ เชือกเป็นบริวาร มีมารดาเป็นช้างตามอด พระโพธิสัตว์ช้างเผือกได้ให้ผลไม้แก่ช้างทั้งหลายและช้างมารดา ในขณะที่ช้างทั้งหลายไม่ได้ให้แก่มารดาเลย จึงคิดว่าจะละทิ้งไปเลี้ยงดูแต่มารดาเท่านั้น จึงพามารดาไปยังเชิงเขาชื่อว่า จันทรโธณะ ให้มารดาพักอยู่ในถ้ำ

ต่อมาพราณไพรชาวกรุงพาราณสีหลงทางอยู่ในป่าเป็นเวลานานถึง ๗ วัน ได้ส่งเสียงร้องให้ตั้งจนพญาช้างเผือกได้ยิน จึงไปช่วยให้นายพราณออกจากป่าได้ ทว่านายพราณเป็นคนจิตใจไม่ดีหวังนำเรื่องพญาช้างเผือกไปบอกต่อพระราชาเพื่อหวังอำมิส

เมื่อนายพราณได้เข้าเฝ้าพระราชาที่ชั้นอาสนาน้ำไพรพลเข้าไปจับพญาช้างเผือกมาให้ ฝ่ายช้างเผือกพระโพธิสัตว์ก็ยอมให้จับแต่โดยดีเพราะไม่ต้องการให้มีผู้ใดบาดเจ็บล้มตาย

เมื่อฝ่ายมารดาของพระโพธิสัตว์เห็นว่าบุตรยังไม่มาจึงคร่ำครวญ และเข้าใจได้ในทันทีว่าช้างเผือกพระโพธิสัตว์ถูกจับไปแล้ว เมื่อล่วงเข้าสู่วันที่เจ็ดฝ่ายช้างเผือกพระโพธิสัตว์ถูกจับไปไว้ในโรงช้าง พระราชาทรงนำโภชนะมีรสอันเลิศต่าง ๆ มาให้ ทว่าพระโพธิสัตว์ระลึกถึงมารดาที่

อดอยากอยู่ จึงไม่ยอมรับประทานอาหาร เผ้าระลึกรู้ถึงความเป็นอยู่ของมารดาตลอดเวลา ฝ่ายพระราชอาทราบเรื่องราวจึงให้ปล่อยช่างเผือกพระโพธิสัตว์กลับไปหามารดา

พระโพธิสัตว์จึงกลับไปปรนนิบัติมารดาตามอด นำเอารากเหง้าบัวเป็นอันมากไปให้ และใช้ขังวงดูคนน้ำจนเต็ม มุ่งหน้าไปหามารดาที่นอนอยู่หน้าปากถ้ำ ฟนน้ำใสและให้อาหารแก่มารดา

พญาช่างเผือกเลี้ยงดูมารดาตามอดจนนางสิ้นอายุขัย พระองค์จึงไปสู้อาศรมชื่อภรรณกะ เพื่อถวายปรนนิบัติถวายจำนวน ๕๐๐ คน

จากเรื่องราวข้างต้นนำมาวิเคราะห์ภาพสลักรูปข้าง ๒ เชือกได้ว่า ช่างที่อยู่ในท่าหมอบควรเป็นช่างมารดาตามอด ช่างเผือกพระโพธิสัตว์อยู่ในทำยีนและยื่นวงมาสัมผัสช่างมารดาลายเส้นคดโค้งอันประดับด้วยกระหนกคงสื่อความหมายถึงถ้ำและบริเวณป่า จากเหตุการณ์ที่นำมาเล่าคือจากที่พระโพธิสัตว์กลับมาหามารดาเพื่อปรนนิบัติเลี้ยงดู หาน้ำ หาอาหาร มาให้ทาน ดังความว่า

“...ในขณะนั้นนั่นเอง คิดว่า เราไม่ให้มารดาของเรารับเอาอาหาร เราเองก็จักไม่รับ ดังนี้แล้ว จึงถือเอารากเหง้าบัวเป็นอันมาก จึงใช้ขังวงดูคนน้ำจนเต็มออกจากที่เรือนในถ้ำ ไปยังสำนักมารดา ตัวนอนอยู่ที่ประตูถ้ำ รดน้ำบนศีรษะ เพื่อให้ร่างของมารดาได้สัมผัส เพราะอดอาหารมาตั้ง ๗ วัน...บัดนี้ ฉันมายังสำนักของแม่ แม่จงลุกขึ้น รับอาหารเถิด...”^{๒๑}

ชาดกเรื่องมาตุโปสกซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับการดูแลมารดาของช่างเผือกพระโพธิสัตว์ น่าจะสะท้อนถึงจารีตประเพณีของชาวทวารวดีอีสานเกี่ยวกับการปรนนิบัติดูแลมารดาได้เป็นอย่างดี ดังนั้นภาพสลักเล่าเรื่องโสณนันทชาดกและมาตุโปสกชาดก น่าจะสะท้อนถึงความคิดของชาวทวารวดีอีสานเกี่ยวกับความมีบุญคุณของบุพการี เป็นหน้าที่ของบุตรที่ต้องตอบแทนพระคุณนั้น

๔.๓ สตรีเสมือนตั้งเทพี

หลักฐานจากจารึกในวัฒนธรรมทวารวดีที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวนหนึ่ง สะท้อนให้เห็นถึงสถานภาพของสตรีบางคนที่อยู่ในฐานะของสตรีสูงศักดิ์ จารึกบางหลักเอ่ยนามเป็นภาษาสันสกฤตตามแบบแผนสตรีสูงศักดิ์ของอินเดีย มากกว่านั้นบางนามยังเป็นชื่อเดียวกับเทพีในศาสนาพราหมณ์ด้วย สตรีเหล่านี้อาจเป็นเชื้อพระวงศ์ก็เป็นได้ อาทิ “พระศรีจันทราเทวี”

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙-๑๐.

จากจารึกบ้านหัวขัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ^{๒๒} “พระปารวดี” บนหลังพระพิมพ์จากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม^{๒๓}

จารึกบางหลักมิได้เอ่ยนาม ทว่าเอ่ยถึงตำแหน่งที่สะท้อนถึงการเป็นเชื้อพระวงศ์เช่นกัน อาทิ “พระเทวี” ในจารึกฐานพระพุทธรูปวัดจันทน์ก อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา^{๒๔}

เมื่อนำจารึกในวัฒนธรรมเขมรที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีศึกษาเปรียบเทียบจะพบเรื่องราวของสตรีสูงศักดิ์มากขึ้น มากกว่านั้นบางคนได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพีด้วย ดังนี้

จารึกศรีจนาศะซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับเมืองเสมา อันเป็นเมืองที่มีศิลปวัฒนธรรมทวารวดีอีสานอยู่เป็นจำนวนมาก เนื้อความตอนหนึ่งในจารึกเอ่ยถึงกษัตริย์แห่งศรีจนาศะสร้างรูป “ประติมาพระมารดามีลักษณะดังพระเทวี”^{๒๕} พระเทวีในที่นี้หมายถึงพระอุมายาของพระคิระ

จารึกภูเขี้ยว จากอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ กล่าวถึงพระเจ้าพรมณีนผู้มีปัญญา เป็นผู้ให้กำลังอำนาจและความรุ่งเรืองแก่ราชอาณาจักรของพระเจ้าศรีชัยสิงหรมัน เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาของประชาชน และมีข้อความเปรียบพระนางกับพระลักษมีว่า “...ในราชอาณาจักรนั้นผู้เป็นแก้วมณีที่เกิดจากพระนางลักษมี ย่อมก่อให้เกิดความยินดี...”^{๒๖}

ข้อมูลจากจารึกข้างต้นอาจทำให้กล่าวได้ว่าในสังคมอีสานมีการยกย่องสตรีบางคนให้อยู่ในฐานะของสตรีสูงศักดิ์ มากกว่านั้นบางคนอาจได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพีด้วย

จากข้อสังเกตข้างต้นจะสอดคล้องกับหลักหินสลักภาพคชลักษมี (รูปที่ ๑๑๑) และหลักหินสลักภาพราชยลักษมี (รูปที่ ๑๑๒) ที่พบจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์

^{๒๒} ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกบ้านหัวขัว” ศิลปากร ปีที่ ๓๗, ฉบับที่ ๖ (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๓๗), หน้า ๙๐-๙๕.

^{๒๓} อุไรศรี วรสระริน, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศสไทยครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๕๐๖.

^{๒๔} กรรณิการ์ วิมลเกษม และจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทย์, “ชื่อทวารวดีในจารึกวัดจันทน์ก” ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๒), หน้า ๓๙๐-๓๙๒.

^{๒๕} กรมศิลปากร, “จารึกศรีจนาศะ” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๔๙.

^{๒๖} กรมศิลปากร, “จารึกภูเขี้ยว” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๕๗-๕๙.

รูปที่ ๑๑๑ หลักหินสลักภาพคชลักษณ์ หรือ อภิเชกศรี จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

รูปที่ ๑๑๒ หลักหินสลักภาพราชขลลักษณ์ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

เป็นที่ทราบกันดีว่าพระศรี หรือพระลักษมี ชายาของพระวิษณุ เป็นเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ ความเป็นสวัสดิมงคล ตลอดจนความมีโชคลาภ การบูชาพระองค์ย่อมเกี่ยวข้องกับประเพณีและแนวคิดดั้งเดิมที่ยกย่องเพศหญิง เพราะเป็นเพศที่ให้กำเนิด

รูปเคารพพระลักษมีแสดงออกมาในหลายลักษณะ เช่น ประติมากรรมเทพี ลายศรีวัดสะคชลักษณ์ และราชขลลักษณ์ ที่จะกล่าวรายละเอียดในที่นี้คือการแสดงออกในรูปของคชลักษณ์ และราชขลลักษณ์ เพราะเป็นรูปแบบที่พบได้บนใบเสมาทวารวดีอีสาน

ภาพคชลักษณ์มีองค์ประกอบสำคัญได้แก่ สตรีถือดอกบัวประทับตรงกลาง สตรีนี้คือองค์พระศรีหรือพระลักษมี สองข้างเป็นช้างกำลังชูวงขึ้นเพื่อสร่งน้ำให้พระลักษมี โดยทั่วไปภายในวงมกียึดหมอน้ำไว้ ภาพคชลักษณ์เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เป็นภาพที่นำเอาสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์แบบต่างๆ มารวมไว้ในภาพเดียว คือ สตรีหรือพระลักษมี ดอกบัวอันแทนถึงน้ำ และช้างอันเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์และเมฆฝน^{๒๗}

แม้ว่าคติพุทธศาสนาในระยะหนึ่งคือราวพุทธศตวรรษที่ ๓-๖ ซึ่งยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้น จะนำภาพคชลักษณ์มาใช้แทนพุทธประวัติปางประสูติ ทว่าคตินี้ก็ไม่น่าเป็นที่นิยมแล้วในสมัยทวารวดี คชลักษณ์ที่พบตามเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีเกี่ยวข้องกับการเป็น

^{๒๗} เนื้ออ่อน ขรัวทองเขียว. แกะรอยพระลักษมี (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕-๒๖.

เครื่องรางหรือสัญลักษณ์แห่งความมั่งมีหรือความอุดมสมบูรณ์^{๒๘} ด้วยเหตุนี้ภาพคชลักษณ์มีใบ
เสมาจากเมืองฟ้าแดดสงยาง จึงน่าจะอยู่ในฐานะของสัญลักษณ์อุดมสมบูรณ์เช่นกัน^{๒๙}

อนึ่ง หลักหินสลักภาพคชลักษณ์มีเช่นนี้ยังได้พบบนเขาพนมกุเลน ประเทศกัมพูชาด้วย
ซึ่งคงมีความหมายไปในทางเดียวกันกับใบเสมาที่เมืองฟ้าแดดสงยางนั่นเอง

สำหรับภาพราชขยลักษณ์มีพบตัวอย่างได้น้อย มีความหมายถึงเทวีผู้แสดงราชสิทธิ์แห่ง
กษัตริย์ เป็นเครื่องยืนยันถึงสิทธิธรรมในการขึ้นครองราชย์ แสดงออกในรูปของสตรีซึ่งหมายถึง
พระลักษมีอยู่คู่กับสิงห์ ใบเสมาจากเมืองฟ้า
แดดสงยางซึ่งสลักภาพสตรีคู่กับสิงห์น่าจะ
แสดงภาพราชขยลักษณ์นั่นเอง^{๓๐} คติราชขย
ลักษณ์นี้ทำให้นึกถึงเนื้อหาของจารึกภูเขี้ยว
ที่ว่า พระจุฑามณีเป็นผู้ให้กำลังอำนาจและ
ความรู้เรื่องแก่ราชอาณาจักรของพระเจ้าศรี
ชยสิงหรวรมันเป็นอย่างมาก

หลักหินจากเมืองฟ้าแดดสงยางทั้ง
สองหลัก ซึ่งแสดงภาพคชลักษณ์และราชขย
ลักษณ์ ผนวกรวมกับหลักฐานจารึก ได้
สะท้อนถึงทัศนะหนึ่งของผู้คนในสังคมทวาร
วดีอีสานต่อสถานภาพของสตรีได้ว่าอยู่ใน
ฐานะของเทพี อยู่ในฐานะของสัญลักษณ์แห่ง
ความอุดมสมบูรณ์ตลอดจนสวัสดิมงคลต่าง ๆ
นานา เป็นร่องรอยของการยกย่องสตรีเพศใน
สังคมสมัยนั้นนั่นเอง

อนึ่ง ภาพพระลักษมีที่เมืองฟ้าแดด
สงยางมิได้ปรากฏเฉพาะบนหลักหิน ๒ หลักข้างต้นเท่านั้น ทว่ายังปรากฏเป็นภาพปูนปั้น
ระดับศาสนสถานด้วย (รูปที่ ๑๑๓)

รูปที่ ๑๑๓ ปูนปั้นรูปพระลักษมี จากเมืองฟ้าแดด
สงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัด
แสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น

๔.๔ สรูปและเสนอแนะ

การศึกษาภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาบนหลักหินทวารวดีอีสานยังมีแง่มุมอื่น ๆ ให้
ศึกษาได้อีกมาก มิได้มีเพียงแง่มุมทางประติมานวิทยาที่มุ่งเน้นการแปลความว่าเป็นเรื่องราว

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕-๔๘.

^{๒๙} เกี่ยวกับการวิเคราะห์ความหมายของใบเสมาแผ่นนี้ดูรายละเอียดได้ใน อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบ
เสมาสลักภาพ “สัญลักษณ์แทนปางประสูติของพระพุทธเจ้า” ศิลปากร ปีที่ ๔, ฉบับที่ ๕ (มกราคม-กุมภาพันธ์
๒๕๔๕), หน้า ๗๙-๘๗.

^{๓๐} เนื้ออ่อน ขรวัทองเขี้ยว. แกะรอยพระลักษมี (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑-๖๓.

ตอนใด สร้างตามเนื้อหาของคัมภีร์ฉบับไหน แต่ภาพเหล่านี้ยังสะท้อนสังคมและวัฒนธรรมในยุคสมัยนั้นๆ ได้ เพราะการเลือกเรื่องใดมาถ่ายย่อมต้องสอดคล้องกับบรรทัดฐานทางสังคมของผู้สร้างด้วย

สังคมและวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ในภาพเล่าเรื่องพุทธศาสนายังมีอยู่อีกมากมายหลายประการ ซึ่งเรื่องสถานภาพ บทบาท และทัศนคติที่มีต่อสตรี ที่วิเคราะห์ในบทนี้เป็นเพียงประเด็นหนึ่งเท่านั้น

บทที่ ๕

บทบาทต่าง ๆ ของหลักหินและความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่ออื่น ๆ

หลักหินทวารวดีอีสานมิได้สร้างขึ้นเนื่องในประเพณีพุทธศาสนาเท่านั้น หากแต่ยังมีความเกี่ยวข้องกับประเพณีอื่นๆ หรือคติความเชื่ออื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ให้คุณให้โทษต่อมนุษย์ได้ และอาจเกี่ยวข้องกับกิจการอื่นๆ ของบ้านเมือง

หลักฐานที่รองรับข้อสันนิษฐานนี้มีมากมายหลายอย่าง เช่น การปักอยู่บนสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับการปลงศพโดยไม่เป็นระเบียบแบบแผน การสักการบูชาหลักหิน การนำหลักหินมาบูชาไว้ในศาลประจำชุมชน หรือแม้แต่นำมาเป็นหลักเมือง และการพบหลักหินปักอยู่โดดๆ กลางท้องนา เป็นต้น

เพื่อแสดงให้เห็นว่าหลักหินทวารวดีอีสานมีความสัมพันธ์กับคติความเชื่ออื่นๆ ซึ่งอาจรวมเรียกกว้างๆ ว่าการนับถือสิ่งเหนือธรรมชาติ การนับถือผี หรือการรับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นหนึ่งในคติความเชื่อท้องถิ่น และบางหลักอาจเกี่ยวข้องกับการเป็นหลักเขตที่กำหนดโดยผู้ปกครอง จะดำเนินการศึกษาวิเคราะห์หลักหินในประเด็นต่างๆ ต่อไปนี้

๑. มองพิธีกรรมอันหลากหลายผ่านภาพเครื่องบวงสรวงบูชา(หม้อต่อด้วยกรวย)บนหลักหิน
๒. ความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินกับความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ
๓. การผสมผสานระหว่างการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับประเพณีพุทธศาสนาของหลักหินที่ภูพระบาท
๔. หลักหินในฐานะหลักเขต

๕.๑ มองพิธีกรรมอันหลากหลายผ่านภาพเครื่องบวงสรวงบูชา(หม้อต่อด้วยกรวย)บนหลักหิน

ภาพสลักรูปหม้อต่อด้วยกรวยเป็นหนึ่งในรูปแบบที่พบได้มากที่สุด เชื่อว่าน่าจะเป็นภาพเครื่องบวงสรวงบูชา แม้ที่ผ่านมามีนักวิชาการหลายท่านเรียกภาพดังกล่าวว่าสถูปทรงหม้อน้ำ หรือสถูปกุ่มมะ ซึ่งเป็นคำอธิบายที่ได้รับการอ้างอิงถึงมากที่สุด โดยให้คำอธิบายว่าเป็นภาพสถูปที่แบ่งได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนล่างแสดงในรูปหม้อน้ำอันเป็นลักษณะที่พบได้ในสถูปทวารวดีภาคกลาง ส่วนที่สองเป็นส่วนบนมีลักษณะเป็นกรวยคล้ายกับยอดเจดีย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ^๑

^๑ ศรัศักร วัลลิโภดม, “เสมออีสาน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๘๐.

นอกจากข้อสันนิษฐานว่าเป็นสถูปทรงหม้อน้ำแล้ว นักวิชาการบางท่านตั้งข้อสังเกตว่า อาจจะมีหมายถึงหม้อปูลงชฎะหรือหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์ด้วย^๒ และบางภาพที่มีการประดับตกแต่งเพิ่มเติมเคยได้ถูกตั้งข้อสังเกตว่าคล้ายบายศรี หรือเครื่องบูชาด้วย^๓

สำหรับความเห็นว่าเป็นหม้อปูลงชฎะยังมีข้อโต้แย้งอยู่บ้าง กล่าวคือ หม้อปูลงชฎะมักมีพื้นฐิไม่ออกจากปากหม้อ ไม่ใช่กรวยครอบแจกเช่นภาพสลักบนหลักหิน อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารูปแบบจะแตกต่างกันแต่แนวความคิดบางประการอาจเกี่ยวเนื่องกันได้ ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปภายหน้า

ส่วนข้อสันนิษฐานว่าเป็นสถูปทรงหม้อน้ำก็ยังมีข้อสงสัยเช่นกัน แม้ว่าสถูปที่มีรูปทรงบางส่วนคล้ายหม้อน้ำจะมีอยู่จริงในวัฒนธรรมทวารวดี แต่สภาพที่สมบูรณ์ของสถูปเหล่านั้นก็มิได้เหลือให้ศึกษา ต้องอาศัยชิ้นส่วนใหญ่บ้างเล็กบ้างและภาพสลักต่างๆ เป็นหลักในการศึกษา เช่น สถูปหินซึ่งวางอยู่กลางสนามหญ้าในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ ๑๑๔) ซึ่งไม่ทราบรูปแบบที่สมบูรณ์ โดยส่วนที่เหลืออยู่อาจเป็นเพียงส่วนยอดหรือส่วนยานกลางแล้วก็ได้ และภาพสลักรูปสถูปซึ่งขนาบอยู่ ๒ ข้างพระพุทธรูปจากเมืองศรีมโหสถ อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี (รูปที่ ๑๑๕-๑๑๖) ควรสังเกตว่าส่วนยอดของสถูปเหล่านี้นิยมทำฉัตรซ้อนชั้นอันเป็นองค์ประกอบที่มีมาแล้วตั้งแต่ศิลปะอินเดียและจะพัฒนาจนกลายเป็นปล้องไฉน ต่างจากภาพสลักบนหลักหินที่ไม่เคยพบว่าทำส่วนยอดเป็นฉัตรซ้อนชั้นแต่อย่างใด จึงเห็นว่าการเชื่อมโยงภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินเข้ากับสถูปทรงหม้อน้ำหรือสถูปกุ่มกะต้องพิจารณาใหม่

^๒ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๖.

^๓ ศรัศกร วลิลโกดม, "เสมาอีสาน," เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๙๐. และ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, "จารึกใบเสมามบ้านพันนา," ศิลปากร ปีที่ ๕๐, ฉบับที่ ๒ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๕๐), หน้า ๕๔.

		
<p>รูปที่ ๑๑๔ สถูปจากจังหวัดนครปฐม จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร</p>	<p>รูปที่ ๑๑๕ พระพุทธรูปขนาบข้างด้วยสถูปทรงหม้อน้ำ พบจากเมืองศรีมโหสถ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี</p>	<p>รูปที่ ๑๑๖ ภาพสลักสถูปทรงหม้อน้ำ (จากรูปที่ ๑๑๕)</p>

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าข้อสันนิษฐานว่าเป็นสถูปกุ่มกะหรือสถูปทรงหม้อน้ำไม่สามารถนำมาใช้กับภาพสลักรูปหม้อต่อด้วยกรวยส่วนใหญ่ได้ แต่หลักฐานที่ค้นพบจากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาตาล จังหวัดมหาสารคาม (รูปที่ ๑๑๗) ซึ่งแม้ว่าจะชำรุดเป็นอย่างมากแต่ก็เห็นองค์ประกอบคล้ายทรงระฆังต่อด้วยส่วนกลมคล้ายหม้อ สภาพสมบูรณ์คงมีลักษณะเช่นสถูปสำริดขนาดเล็กจากเมืองศรีเทพ (รูปที่ ๑๑๘) และเมืองนครจำปาศรี (รูปที่ ๑๑๙) จึงเชื่อว่าภาพสลักบนหลักหินนี้อาจเป็นภาพสถูปที่แน่ชัดเพียงไม่กี่ภาพก็เป็นได้

รูปที่ ๑๑๗ หลักหินสลักรูปสถูป
จากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคูน
จังหวัดมหาสารคาม

รูปที่ ๑๑๘ สถูปสำริดจากเมือง
ศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัด
เพชรบูรณ์
(ที่มา : กรมศิลปากร, อุทยาน
ประวัติศาสตร์ศรีเทพ.กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, ๒๕๕๐.)

รูปที่ ๑๑๙ สถูปสำริดจากเมืองนคร
จำปาศรี อำเภอนาคูน จังหวัด
มหาสารคาม
(ที่มา : <http://www.bp.or.th>)

สำหรับแนวความคิดว่าภาพหม้อต่อด้วยกรวยหมายถึงเครื่องบวงสรวงบูชาจำพวก
บายศรีดังที่บางท่านเสนอไว้ นั้น น่าจะเป็นไปได้มาก โดยแนวความคิดดังกล่าวนี้จะวิเคราะห์โดย
ละเอียดต่อไป

๕.๑.๑ ภาพหม้อต่อด้วยกรวยแบบต่าง ๆ

หลักหินจำนวนมากปรากฏภาพสลักรูปหม้อต่อด้วยกรวย ซึ่งเชื่อว่าเป็นภาพเครื่อง
บวงสรวงบูชา ประดับอยู่ที่ด้านใดด้านหนึ่งหรือทั้งสองข้าง แต่ละหลักมีลักษณะที่แตกต่างกัน
ออกไป จำแนกเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑. หม้อใบเดียวต่อด้วยกรวย

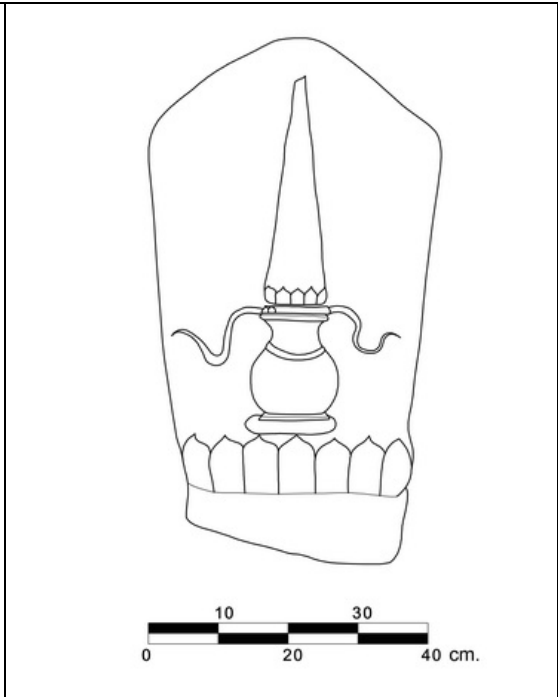
ภาพสลักรูปหม้อใบเดียวต่อด้วยกรวยพบได้จำนวนมาก กระจายไปทั่วทุกพื้นที่ของภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถจำแนกเป็นกลุ่มย่อยตามการประดับตกแต่ง ดังนี้

หม้อต่อด้วยกรวยแบบเรียบง่าย องค์ประกอบหลักของภาพสลักกลุ่มนี้คือหม้อใบ
เดียวต่อด้วยกรวยโดยไม่มีการประดับตกแต่งใดๆ เป็นแบบอย่างที่เรียบง่ายที่สุด บางภาพอาจมี
แท่นฐานหรือขาตั้งรองรับหม้อเพิ่มเติมขึ้นมา ตัวอย่างเช่น หลักหินจากวัดกลางศรีเชียงใหม่
บ้านท่าวัด อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร (รูปที่ ๓๗ และ ๑๒๐) หลักหินจากบวชพระปู่ ไกล้พระ

พุทธบาทบัวบาน ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (รูปที่ ๑๒๑) หลักหินจากวัด
 บึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๒๒) เป็นต้น

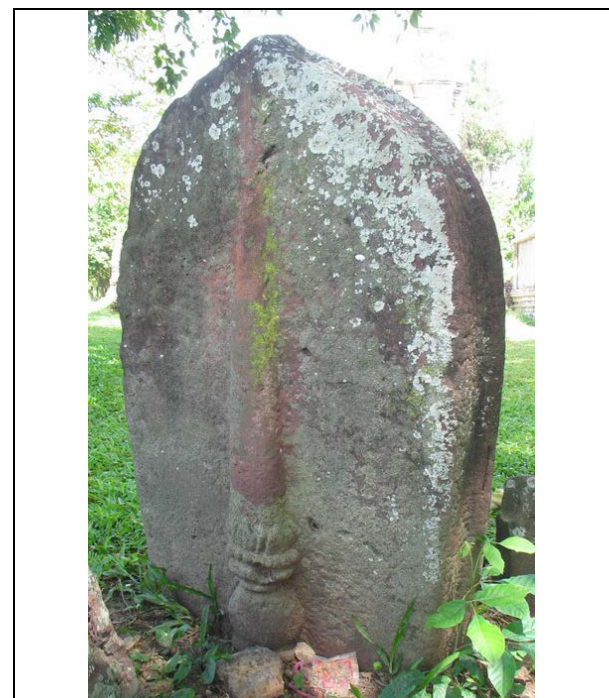
		
<p>รูปที่ ๑๒๐ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดกลางศรีเชียงใหม่ บ้านท่าวัด อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร</p>	<p>รูปที่ ๑๒๑ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบริเวณบวชพระปู่ วัดพระพุทธบาทบัวบาน ตำบลบางพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี</p>	<p>รูปที่ ๑๒๒ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร</p>

หม้อต่อด้วยกรวยมีลายใบไม้ประดับปากหม้อ องค์ประกอบหลักของภาพสลักกลุ่มนี้คือ หม้อใบเตียวต่อด้วยกรวยโดยมีลายใบไม้หรือลายกลีบบัวตกแต่งบริเวณปากหม้อหรือปากกรวยแต่เพียงเล็กน้อย เป็นการประดับตกแต่งที่พื้นฐานกว่าแบบอื่นๆ ตัวอย่างเช่น หลักหินจากวัดไตรรงค์ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๓๘ และภาพลายเส้นที่ ๗) หลักหินจากบ้านพันนา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร (รูปที่ ๑๒๓ และภาพลายเส้นที่ ๒๔) หลักหินจากธาตุก่องข้าวน้อย บ้านตาตทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๒๔) หลักหินจากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๒๕) บางหลักเพิ่มเติมลวดลายรองรับหม้อ เช่น ลายกลีบบัวในหลักหินจากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๑๒๖ และภาพลายเส้นที่ ๒๕) ลายกระหนกวงโค้งหันหัวลงในหลักหินจากวัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านตาตทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๒๗ และภาพลายเส้นที่ ๒๖)

รูปที่ ๑๒๓ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านพันนา จังหวัดสกลนคร จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น

ภาพลายเส้นที่ ๒๔ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านพันนา จังหวัดสกลนคร (จากรูปที่ ๑๒๓)

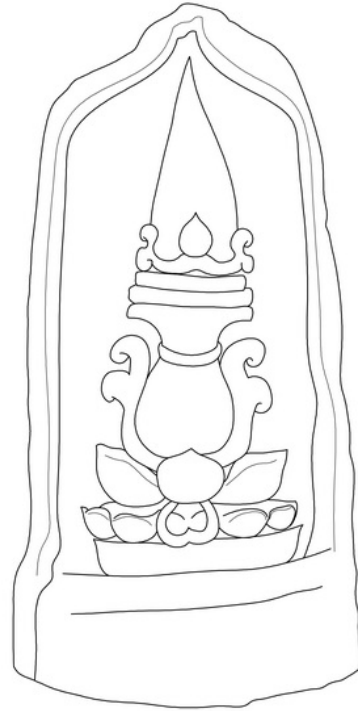

รูปที่ ๑๒๔ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากธาตุก่องข้าวน้อย บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

รูปที่ ๑๒๕ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

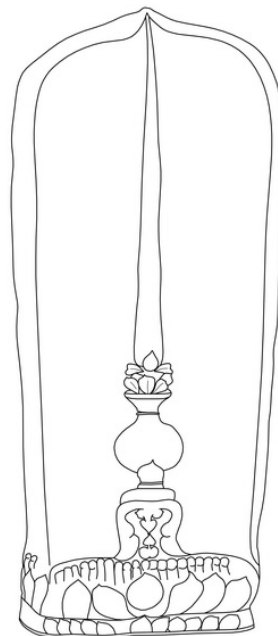
รูปที่ ๑๒๖ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

ภาพลายเส้นที่ ๒๕ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากศาลากลางจังหวัดชัยภูมิ (จากรูปที่ ๑๒๖)

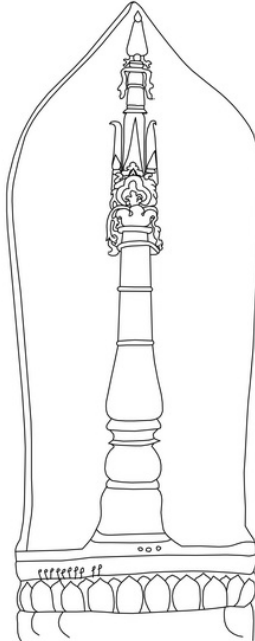

รูปที่ ๑๒๗ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดโพธิ์ศรีมงคล บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

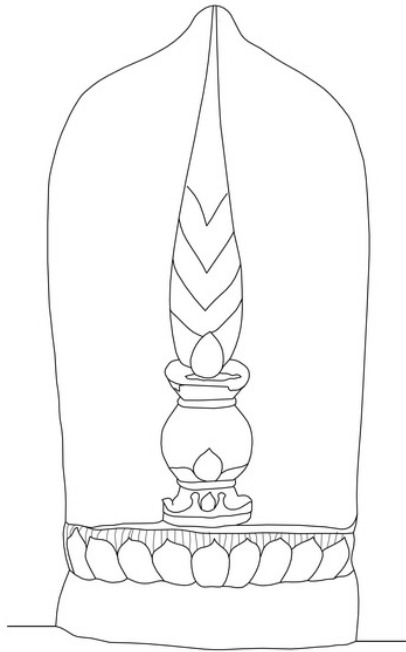

ภาพลายเส้นที่ ๒๖ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย วัดโพธิ์ศรีมงคล (จากรูปที่ ๑๒๗)

หม้อต่อด้วยกรวยมีลวดลายประดับจำนวนมาก นอกจากภาพหม้อและกรวยแล้ว องค์ประกอบสำคัญของภาพสลักกลุ่มนี้ คือ การออกแบบกรวยให้มีความวิจิตรบรรจงด้วย ลวดลายประดับจำนวนมาก ลวดลายประดับยังอาจปรากฏบริเวณหม้อและใต้หม้อด้วย ตัวอย่างเช่น หลักหินจากอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดอุบลราชธานี (รูปที่ ๓๙ และภาพลายเส้นที่ ๘) หลักหินจากบ้านเปือยหัวดง อำเภอมือเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ (รูปที่ ๑๒๘ และภาพลายเส้นที่ ๒๗) หลักหินที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี ทำนบก ๒ ตัวเกาะอยู่บนปลายกรวย (รูปที่ ๑๒๙) หลักหินจากวัดบึงขี้มเงิน อำเภอมือเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๓๐ และภาพลายเส้นที่ ๒๘) หลักหินจากวัดศรีธรรมาราม อำเภอมือเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๓๑) หลักหินจากวัดหนองสระพัง อำเภอมือเมือง จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๑๓๒) บางภาพทำหม้อมีพวยด้วย ได้แก่ หลักหินจากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ (รูปที่ ๑๓๓-๑๓๔) บางภาพใช้ภาชนะทรงอื่นแทนหม้อ เช่น พานต่อด้วยกรวยจากหลักหินวัดป่าศรีวิไล อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดหนองบัวลำภู (รูปที่ ๑๓๕)

สำหรับหลักหินจากวัดโนนศิลา อำเภอมือเมือง จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๑๓๖) ส่วนล่างชำรุดมากและฝังอยู่ใต้พื้นจึงไม่ทราบรายละเอียดที่แน่ชัดนัก แต่โดยรวมแสดงถึงความแตกต่างออกไปจากภาพบนหลักอื่นๆ กล่าวคือ ตรงกลางสลักภาพกรวยที่ประดับตกแต่งส่วนล่างด้วย ลายวงกลมและลายคล้ายใบไม้จำนวนมาก ขนาบสองข้างด้วยภาพสลักทรงพุ่ม พุ่มที่อยู่ ด้านซ้ายยังคงเห็นปากหม้อได้ชัดเจน จึงเชื่อว่าทั้ง ๓ ภาพควรรองรับด้วยหม้อทั้งสิ้น

		
<p>รูปที่ ๑๒๘ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านเปือยหัวดง อำเภอมือเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๒๗ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จากบ้านเปือยหัวดง (จากรูปที่ ๑๒๘)</p>	<p>รูปที่ ๑๒๙ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี</p>

รูปที่ ๑๓๐ หลักหินสลักภาพหม้อต่อ
ด้วยกรวย วัดบึงขุมเงิน อำเภอเมือง
จังหวัดยโสธร

ภาพลายเส้นที่ ๒๘ หลักหินสลักภาพ
หม้อต่อด้วยกรวย วัดบึงขุมเงิน (จาก
รูปที่ ๑๓๐)

รูปที่ ๑๓๑ หลักหินสลักภาพหม้อต่อ
ด้วยกรวย วัดศรีธรรมาราม อำเภอ
เมือง จังหวัดยโสธร

รูปที่ ๑๓๒ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วย
กรวย วัดหนองสระพัง อำเภอชุมแพ
จังหวัดขอนแก่น

รูปที่ ๑๓๓ หลักหินสลักภาพหม้อมี
พวยต่อด้วยกรวย จากอำเภอภู
ฉะนารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น

รูปที่ ๑๓๔ ภาพหม้อมีพวย (ภาพ
ขยายจากรูปที่ ๑๓๓)

	
<p>รูปที่ ๑๓๕ หลักหินสลักภาพพานต่อด้วยกรวย จากวัดป่าศรีวิไล อำเภอสรีบุญเรือง จังหวัดหนองบัวลำภู</p>	<p>รูปที่ ๑๓๖ หลักหินสลักภาพกรวยและพานพุ่ม จากวัดโนนศิลา อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น</p>

๒. หม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย

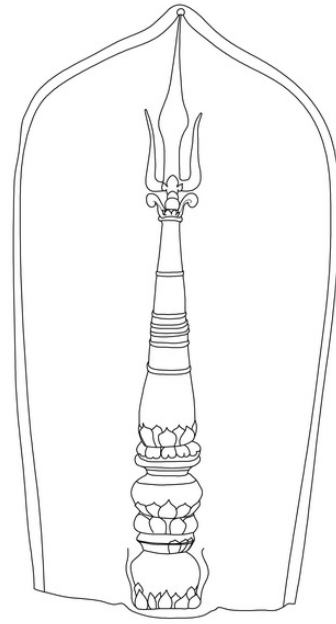
ภาพสลักรูปหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวยพบกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป แต่มีปริมาณน้อยกว่าหม้อใบเดี่ยวต่อด้วยกรวย สามารถจำแนกเป็นกลุ่มย่อยตามการประดับตกแต่งได้ดังนี้

หม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวยมีลายใบไม้ประดับปากหม้อ องค์ประกอบสำคัญของภาพสลักกลุ่มนี้ คือ หม้อซ้อนกัน ๒-๓ ชั้นต่อด้วยกรวย มีลายใบไม้หรือกลีบบัวประดับปากหม้อแต่ละชั้น เช่น หลักหินจากวัดศรีธรรมาราม อำเภอมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๔๐ และภาพลายเส้นที่ ๙) หลักหินจากวัดไตรรงค์ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น (รูปที่ ๔๑)

หม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวยมีลวดลายประดับมาก องค์ประกอบสำคัญนอกเหนือไปจากหม้อซ้อนชั้น กรวย และการประดับใบไม้ที่ปากหม้อเช่นเดียวกันกับกลุ่มแรกแล้ว สิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นมาคือการประดับตกแต่งกรวยอย่างวิจิตรไม่ซ้ำแบบกัน เช่น หลักหินจากวัดศรีธรรมาราม อำเภอมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๓๗ และภาพลายเส้นที่ ๒๙) หลักหินจากวัดบึงขุมเงิน อำเภอมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๓๘ และภาพลายเส้นที่ ๓๐)

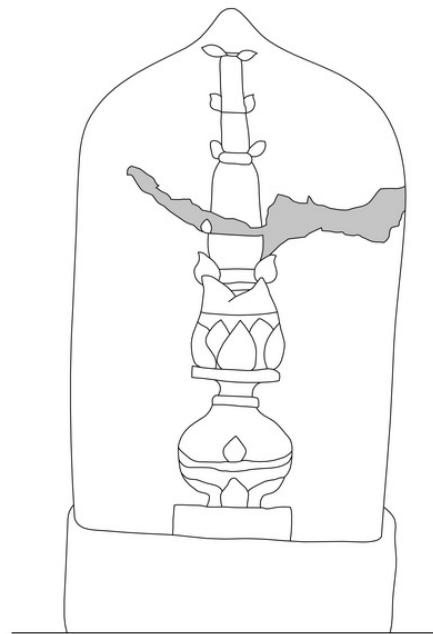
รูปที่ ๑๓๗ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วย
กรวย จากวัดศรีธรรมาราม อำเภอเมือง จังหวัด
ยโสธร

ภาพลายเส้นที่ ๒๙ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อน
ชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดศรีธรรมาราม (จากรูปที่
๑๓๗)

รูปที่ ๑๓๘ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วย
กรวย จากวัดบึงขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัด
ยโสธร

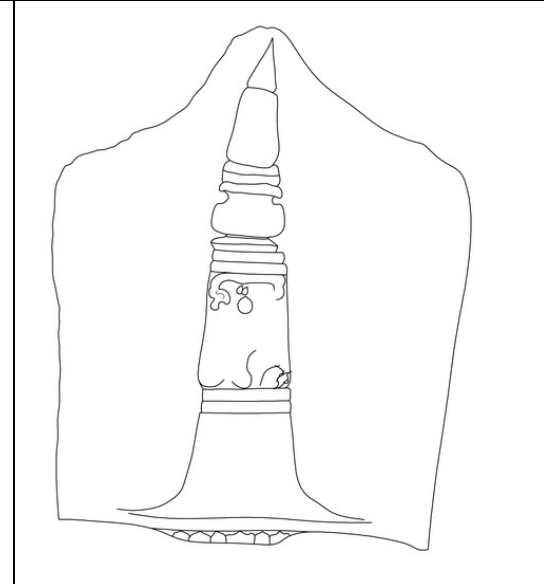

ภาพลายเส้นที่ ๓๐ หลักหินสลักภาพหม้อซ้อน
ชั้นต่อด้วยกรวย จากวัดบึงขุมเงิน (จากรูปที่
๑๓๘)

๓. หม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง

ภาพสลักกลุ่มนี้ทำหม้อต่อด้วยกรวยขนาดเล็กๆ อยู่ตอนบน ในขณะที่ส่วนล่างเป็นแท่นสูงหรือชั้นซ้อนของลวดลายประดับแบบต่างๆ แต่ละหลักออกแบบไม่ซ้ำกัน ตัวอย่างเช่น หลักหินจากวัดโพธิ์น้อย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๑๓๙ และภาพลายเส้นที่ ๓๑) หลักหินจากวัดสุพลศรีธารธรรม อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๑๔๐) หลักหินจากวัดบ้านคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ หลักหินนี้มีรูปบุคคลอยู่ด้านข้างและมีธงขนาบอยู่ ๒ ข้างด้วย (รูปที่ ๑๔๑)

สำหรับหลักหินจำนวนหนึ่งจากวัดพัทธสีมาธรรม อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย (รูปที่ ๕๕, ๑๔๒-๑๔๓ และภาพลายเส้นที่ ๑๕-๑๖, ๓๒-๓๓) ออกแบบแท่นสูงให้มีหม้อแทรกตัวอยู่ แท่นสูงนี้ยังคงรองรับหม้อต่อด้วยกรวยที่ตั้งอยู่ด้านบน ทำให้มีหม้อทั้งสิ้น ๒-๓ ใบ แต่ไม่ได้ซ้อนลดหลั่นๆ ติดๆ กันเช่นกลุ่มก่อนหน้านี้ หากแต่หม้อแต่ละใบเว้นระยะห่างกันมาก

	
<p>รูปที่ ๑๓๙ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง จากวัดโพธิ์น้อย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๓๑ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง จากวัดโพธิ์น้อย (จากรูปที่ ๑๓๙)</p>

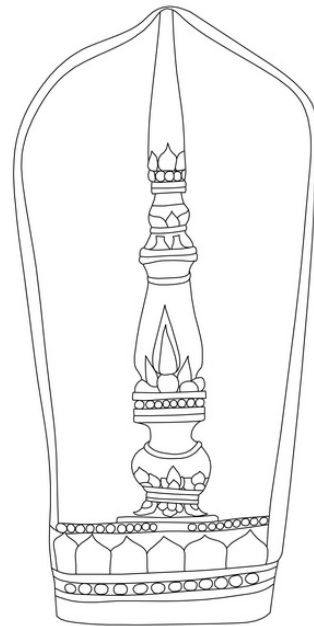
รูปที่ ๑๔๐ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย
วางบนแท่นฐานสูง จากวัดสุพลศรัทธาธรรม
อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์

รูปที่ ๑๔๑ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย
วางบนแท่นฐานสูง จากวัดบ้านคอนสวรรค์
อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ

รูปที่ ๑๔๒ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวย
วางบนแท่นฐานสูงที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จาก
วัดพัทธสีมาราม อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

ภาพลายเส้นที่ ๓๒ หลักหินสลักภาพหม้อต่อ
ด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูงที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมาราม (จากรูปที่ ๑๔๒)

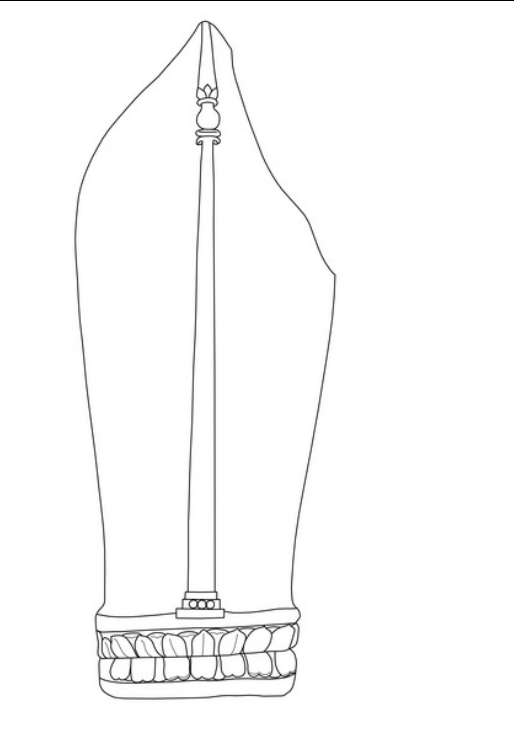
	
<p>รูปที่ ๑๔๓ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูงที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมา อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๓๓ หลักหินสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูงที่มีหม้อรองอยู่ด้านล่างสุด จากวัดพัทธสีมา (จากรูปที่ ๑๔๓)</p>

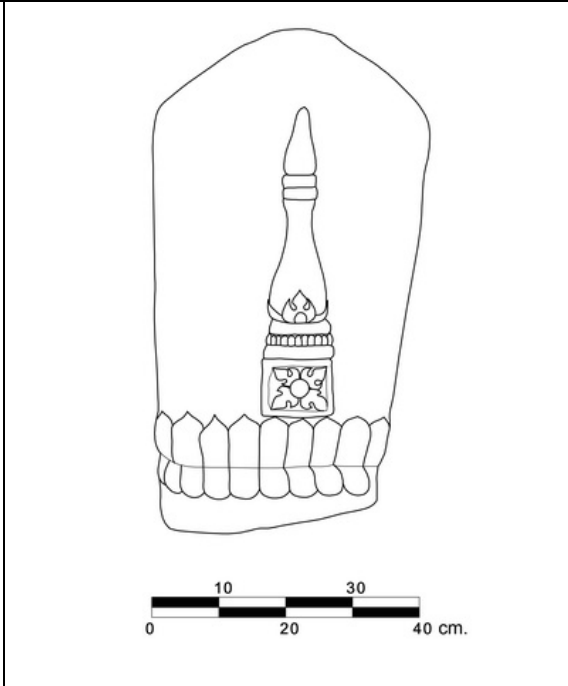
๔. กรวยแหลมไม่มีหม้อรองรับ

ภาพสลักกลุ่มนี้มีกรวยเป็นองค์ประกอบหลักโดยไม่มีหม้อรองรับ กรวยโดยส่วนใหญ่ประดับประดาด้วยลวดลายต่างๆ อย่างสวยงาม แต่ละภาพออกแบบไม่ซ้ำกัน เป็นต้นว่า ประดับส่วนล่างของกรวยด้วยลายกระหนก ประดับกรวยด้วยลายต่างๆ เช่น หลักหินจากอำเภอวังสามสีบ จังหวัดอุบลราชธานี (รูปที่ ๓๖ และภาพลายเส้นที่ ๖) หลักหินจากวัดศิรินาวาส อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๑๔๔ และภาพลายเส้นที่ ๓๔) หลักหินจากวัดศรีสะเกษ จังหวัดหนองคาย (รูปที่ ๑๔๕) หลักหินจากวัดโพธิ์ศรี อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ (รูปที่ ๑๔๖ และภาพลายเส้นที่ ๓๕) หลักหินจากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี (รูปที่ ๑๔๗ และภาพลายเส้นที่ ๓๖) ซึ่งอยู่ด้านตรงข้ามกับภาพหม้อต่อด้วยกรวย (รูปที่ ๑๒๓ และภาพลายเส้นที่ ๒๔) หลักหินจากวัดกลางศรีเชียงใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร (รูปที่ ๑๔๘) และหลักหินจากบ้านเสมา อำเภอกลมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งปรากฏภาพดังกล่าวนี้ทั้ง ๒ ด้าน (รูปที่ ๑๔๙)

อนึ่ง จากรูปแบบของกรวยเช่นนี้อาจจะอนุมานได้ว่าการสลักกรวยเรียบๆ หรือเส้นนูนที่กึ่งกลางหลักหินอันเป็นรูปแบบที่พบมากที่สุด ก็คือการออกแบบที่เกี่ยวข้องกับกรวยแหลมที่มีการประดับตกแต่งในกลุ่มนี้นั่นเอง

		
<p>รูปที่ ๑๔๔ หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการ ตกแต่ง จากวัดศิรินาวาส อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๓๔ หลักหินสลักภาพ กรวยที่มีการตกแต่ง จากวัดศิรินาวาส (จากรูปที่ ๑๔๔)</p>	<p>รูปที่ ๑๔๕ หลักหินสลักภาพ กรวย จากวัดศรีสะเกษ จังหวัด บุรีรัมย์</p>

	
<p>รูปที่ ๑๔๖ หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากวัดโพธิ์ศรี อำเภอลืออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ</p>	<p>ภาพลายเส้นที่ ๓๕ หลักหินสลักภาพกรวยที่ มีการตกแต่ง จากวัดโพธิ์ศรี อำเภอลืออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ (จากรูปที่ ๑๔๖)</p>

รูปที่ ๑๔๗ หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (หลักเดียวกับกับรูปที่ ๑๒๓)

ภาพลายเส้นที่ ๓๖ หลักหินสลักภาพกรวยที่มีการตกแต่ง จากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี (จากรูปที่ ๑๔๗)

รูปที่ ๑๔๘ หลักหินสลักภาพกรวย จากวัดกลางศรีเชียงใหม่ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

รูปที่ ๑๔๙ หลักหินสลักภาพกรวย จากบ้านเสมา อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

ภาพสลักบนหลักหินที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างกันในหลายๆ ส่วน แต่องค์ประกอบหลักก็มีเหมือนกัน คือ กรวยกับหม้อ ทั้งสองส่วนนี้ทำให้นักถึงปุรณกลศของพราหมณ์อินเดีย และบายศรีหรือเครื่องบวงสรวงบูชาตามที่พบเห็นในปัจจุบันของไทย และยังมีประเด็นที่ทำให้นึกถึงภาชนะดินเผาสำหรับใส่เครื่องเซ่นอุทิศให้กับผู้ตาย ซึ่งพบในหลุมศพตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนสมัยทวารวดีด้วย ตามรายละเอียดที่จะกล่าวถึงต่อไป

๕.๑.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างภาพหม้อต่อด้วยกรวยกับปุรณกลศ

ภาพสลักบนหลักหินในรูปแบบของหม้อใบเดี่ยวหรือหม้อซ้อนชั้นแล้วต่อด้วยกรวยประดับตกแต่งมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไป แต่มักมีใบไม้เป็นลายประดับหลัก มีรูปแบบที่ทำให้นึกถึงปุรณกลศในพิธีกรรมต่างๆ ของพราหมณ์ ซึ่งยังพบได้ในปัจจุบันในอินเดียและดินแดนที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย (รูปที่ ๑๕๐-๑๕๔)

กลศแปลว่าหม้อน้ำ เมื่อนำมาใช้ในพิธีกรรมต่างๆ จะประดับตกแต่งอย่างสวยงามและมีชั้นตอนพิธีมากมาย ทำให้กลศกลายเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ จึงเรียกหม้อน้ำนี้ด้วยนามอันมีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ว่า ปุรณกลศ ปุรณกุ่มกะ ปุรณฆฏะ เป็นต้น

รูปที่ ๑๕๐ ปุรณกลศในพิธีของชาวอินเดียในปัจจุบัน
(ที่มา : <http://blackbookfortheindianbride.wordpress.com>)

รูปที่ ๑๕๑ ปุรณกลศในพิธีของชาวอินเดียในปัจจุบัน (ที่มา : www.nithyananda.org)

รูปที่ ๑๕๒ ปุรณกลศซ้อนชั้นในพิธีกรรมของชาวปากีสถานในปัจจุบัน (ที่มา : http://pakvalues.blogspot.com/2013/08/kalash-valley-of-12-villages.html#.U6FPpZR_sZk)

รูปที่ ๑๕๓ สตรีชาวอินเดียเทินปุรณกลศ (ที่มา: <http://weddingfotographer.wordpress.com/category/indian-marriages/>)

รูปที่ ๑๕๔ ปุรณกลศซ้อนชั้นในงานแต่งงานของชาวอินเดีย (ที่มา : <http://www.pinterest.com/pin/425238389785187737/>)

ปุรณกลศที่ใช้ในพิธีกรรมจะมีส่วนประกอบสำคัญ ได้แก่ หม้อกลศ ไบมะม่วงที่ใช้ตกแต่งปากหม้อ ลูกมะพร้าวที่ปอกเปลือกแล้วและเปลือกาบที่ส่วนยอดเล็กน้อย เส้นรอบนอกจึงแลดูคล้ายทรงกรวยขนาดพอเหมาะที่จะวางบนปากหม้อกลศได้ บางครั้งใช้ผ้าแดงหรือเส้นด้ายสายสิญจน์พันหุ้มหม้อกลศและมะพร้าว หรือตกแต่งด้วยสิ่งต่างๆ เพิ่มเติมตามแต่ความเชื่อ ภายในหม้อกลศจะใส่น้ำตลอดจนสิ่งของมงคลอื่นๆ อาทิ เมล็ดพืช

เหรียญ อัญมณี ทอง^๔ บางครั้งอาจมีการปรับเปลี่ยนวัสดุและการประดับตกแต่งแตกต่างกันออกไปในแต่ละพิธีกรรม แต่ละพื้นที่ และแต่ละสมัย เช่น มะพร้าวอาจถูกแทนด้วยวัตถุอื่นที่อยู่ในรูปทรงกรวย การตกแต่งด้วยสีสันทันที่หลากหลายน แต่หลักสำคัญที่ปรากฏเสมอคือหม้อกลศ

นอกจากปุรณกลศจะเป็นหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์แล้ว ยังสมมติว่าแต่ละส่วนเป็นอวัยวะส่วนต่างๆ ของเทพเจ้า รวมถึงสมมติส่วนต่างๆ ให้เข้ากับคติจักรวาล เหนืออื่นใดยังพบว่า

^๔ <http://en.wikipedia.org/wiki/Kalasha> เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๕๗

ในหลายพิธีจะมีพิธีสถาปนาภคศให้เทพเจ้าลงมาสถิต กลศจึงเป็นองค์เทพเจ้า^๕ ทั้งนี้ปुरुณกลศก็เป็นสิ่งที่ทำกันในหมู่ศาสนิกชนชาวเซนต์ด้วย แต่มีรายละเอียดทางความเชื่อที่ต่างไปจากศาสนาพราหมณ์บ้าง^๖

ปुरुณกลศปรากฏในวัฒนธรรมอินเดียมาแล้วเนิ่นนานนับพันปีแล้ว ดังตัวอย่างภาพสลักรูปพระศิวะและพระอุมาพร้อมด้วยเทพเจ้าอื่นๆ จากถ้ำเอลโลราที่ ๒๙ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ปรากฏภาพหม้อซ้อนกัน ๓ ชั้น บนสุดเป็นกรวย ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นมะพร้าวที่เหลือกาบตอนบนไว้ หรือเป็นวัสดุทรงกรวยอื่นๆ (รูปที่ ๑๕๕-๑๕๖) หรือแม้แต่ภาชนะบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าค้นพบจากสถูปที่หมู่บ้านปิราหะจำนวน ๓ ใบ ก็ทำเป็นหม้อซ้อน ๒ ชั้นต่อด้วยวัตถุทรงกรวยแหลม (รูปที่ ๑๕๗) อายุของภาชนะน่าจะเก่าไปจนถึงสมัยพุทธกาลได้ เพราะภาชนะใบหนึ่งมีจารึกอักษรพราหมณ์รุ่นเก่ากว่ารัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ประกอบกับภาชนะดังกล่าวมีลักษณะคล้ายภาชนะสีดำขัดมันซึ่งนิยมมากในสมัยพุทธกาล จึงเชื่อกันว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุที่ศากยวงศ์ได้มาเมื่อภายหลังถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้วนำมาประดิษฐานในสถูปองค์นี้^๗

เมื่อวัฒนธรรมต่างๆ จากอินเดียไหลบ่าเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การใช้ภาชนะแบบดังกล่าวเพื่อประโยชน์ทางพิธีกรรมก็แพร่หลายขึ้น หนึ่งในหลักฐานที่สามารถเชื่อมโยงเข้ากับประเพณีในอินเดียและโยงไปสู่ภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินของอีสานใต้ ได้แก่ ภาพขบวนพิธีจากปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ สังเกตเห็นภาพบุคคล ๒ คนเทินหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย (รูปที่ ๑๕๘) ซึ่งทำให้นึกถึงพิธีกรรมพราหมณ์ที่นิยมเทินหม้อไว้เหนือศีรษะได้เป็นอย่างดี ปราสาทพนมรุ้งเป็นศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ในวัฒนธรรมเขมรที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในดินแดนไทย จึงอาจเชื่อมโยงภาพบุคคลเทินปुरुณกลศเข้ากับคติความเชื่อและพิธีกรรมพราหมณ์อินเดียได้

^๕ สัมภาษณ์ อาจารย์คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

^๖ <http://en.wikipedia.org/wiki/Kalasha> เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๕๗

^๗ เชษฐัง ดิงสัญชลี, สังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญทางพุทธประวัติในอินเดีย-เนปาล (กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, ๒๕๕๖), หน้า ๖๖-๗๐.

รูปที่ ๑๕๕ ภาพพระศิวะและพระอุมาพร้อมด้วยเทพเจ้าอื่นๆ ถ้ำเอลโลราที่ ๒๙ ประเทศอินเดีย ปรากฏภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวยอยู่ที่มุมด้านล่าง

รูปที่ ๑๕๖ ภาพหม้อซ้อนกัน ๓ ชั้น ต่อด้วยกรวย (จากภาพที่ ๑๕๕)

รูปที่ ๑๕๗ ภาพพระบรมจุพระบรมสารีริกธาตุจากหมู่บ้านปิปรากหะ ประเทศอินเดีย (ที่มา : กรมศิลปากร, พระบรมสารีริกธาตุ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐.)

รูปที่ ๑๕๘ บุคคลเทินหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย จากปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

รูปแบบของปुरुณกลศทำให้นึกถึงภาพสลักบนหลักหินรูปหม้อใบเดียวหรือหม้อหลายใบต่อด้วยกรวย สิ่งทั้งสองนี้น่าจะมีความเกี่ยวข้องกันอยู่พอสมควร อย่างน้อยก็ในเรื่องของรูปแบบหลักๆ ที่เหมือนกันอย่างมาก แต่ไม่อาจทราบได้ว่าคติความเชื่อและพิธีกรรมที่ถือปฏิบัติกัน

พราหมณ์อินเดียจะมีมากน้อยเพียงใดในสังคมทวารวดีอีสาน เพราะปุณณกลศมิได้จำกัดไว้ เฉพาะผู้ที่นับถือศาสนาพราหมณ์เท่านั้น อีกทั้งหลักหินเหล่านี้มักพบความเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและความเชื่อท้องถิ่นอย่างเด่นชัด (จะกล่าวถึงต่อไปภายหลัง) ส่วนความเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์มีอยู่น้อยมาก คติความเชื่อต่าง ๆ เช่น การสถาปนาปุณณกลศเป็นองค์เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ การสมมติส่วนต่าง ๆ เข้ากับอวัยวะของเทพเจ้า ยังไม่มีหลักฐานยืนยันว่าเกี่ยวข้องกับภาพสลักบนหลักหินหรือไม่ ทว่าแนวความคิดเรื่องหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์กลาง ๆ และพุทธศาสนาก็หยิบยืมมาใช้ด้วยนั้น อาจเป็นที่รู้จักกันก็ได้

คำถามสำคัญที่ควรค้นคว้าต่อไป ได้แก่ หากภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินทวารวดีอีสานสัมพันธ์กับปุณณกลศของอินเดียแล้ว ประเพณีดังกล่าวนี้เข้ามาทางใด เข้ามาได้อย่างไร เพราะภาพแบบนี้ไม่เป็นที่นิยมทั้งในวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางและวัฒนธรรมเขมร

๕.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างภาพหม้อต่อด้วยกรวยกับบายศรี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มีพระวินิจฉัยถึงปุณณกลศในพิธีแต่งงานของชาวอินเดียบนบายศรีของไทยไว้ว่า

“...พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เคยทรงพระเมตตาโปรดตัดรูปพิธีแต่งงานวิวาทิมงคลทางแขกในหนังสือพิมพ์อิลลัสเตรชันพระราชทานมาให้ดู ในรูปนั้นมีหม้อซ้อนกัน ๗ ใบใหญ่ไปจนเล็ก มิได้มีสามอันขนาดอย่างบายศรีของเราตั้งอยู่ขวาซ้าย พอเห็นเข้าก็เข้าใจทันทีว่านั่นคือบายศรี แต่บายศรีของเราไม่ใช่หม้อ ทำด้วยใบตองก็ไม่ใช่อื่นใด นอกจากกระทงอาหาร...”^๔

ในความเป็นจริงแล้วปุณณกลศมิใช่เครื่องสังเวद्य มิใช่เครื่องบวงสรวงบูชา ซึ่งต่างไปจากแนวคิดการทำบายศรี แต่สิ่งหนึ่งที่ปฏิเสธไม่ได้คือรูปแบบและวัตถุประสงค์ที่นำมาใช้มีความละม้ายกันอย่างมาก หากพิจารณาตามแนวทางนี้ก็จะเห็นว่าพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ไม่ห่างไกลจากความจริงเลย

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างบายศรีกับภาพสลักรูปหม้อต่อด้วยกรวยก็อาจทำให้เห็นข้อมูลหรือมุมมองใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของประเพณีท้องถิ่นพื้นเมือง

บายศรีแปลว่าข้าวขวัญหรือข้าวที่มีสิริมงคล เป็นคำเรียกภาชนะที่ตกแต่งอย่างสวยงามด้วยใบตองและดอกไม้ เพื่อเป็นสํารับใส่อาหารคาวหวานสำหรับใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งพระราชพิธีและพิธีราษฎร ความมั่งคั่ง ความพิถีพิถัน ขึ้นอยู่กับฝีมือของผู้ทำ แต่องค์ประกอบสำคัญที่มีเสมอ คือ ยอดเป็นใบตองม้วนให้เป็นทรงกรวยแหลม ภายในกรวยบรรจุข้าวปากหม้อหรือข้าวขวัญเอาไว้ บายศรีมีความสำคัญมากจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ของ

^๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้า, เล่ม ๑๓ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๑.

พิธีกรรมต่างๆ ซึ่งจะขาดเสียมิได้^๙ ประเพณีพิธีกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องกับชีวิต เช่น การรับขวัญ หรือสูขวัญเนื่องในการเกิด การโกนจุก การบวช การแต่งงาน ตลอดจนการเช่นสรวงบูชาเทวดา อารักษ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ซึ่งล้วนทำขึ้นเพื่อความราบรื่นและมั่นคงของชีวิตต้องมีบายศรีเป็นองค์ประกอบสำคัญ บายศรีจึงเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต^{๑๐}

ในพิธีกรรมต่างๆ นอกจากจะมีบายศรีซึ่งมีนัยยะถึงสารบิหารแล้ว ยังมีเครื่องมือประกอบบายศรีเป็นอาหารคาวหวานประเภทต่างๆ เรียงรายประกอบเพื่อเป็นเครื่องบวงสรวงสังเวยด้วย เช่น หัวหมู เป็ด ไก่ ขนมต้มขาว ขนมต้มแดง มะพร้าวอ่อน กล้วยน้ำ เหล้า ตลอดจนอาหารคาวหวานอื่นๆ จึงเห็นได้ว่าบายศรีมีความเกี่ยวข้องกับข้าวและเรื่องของอาหารการกินซึ่งสัมพันธ์กับพิธี “สมโภช” ซึ่งหมายถึงการเลี้ยงอาหารหรืองานฉลองอีกด้วย^{๑๑}

รูปที่ ๑๕๙ กรวยบรรจุดอกไม้บูชา

อนึ่ง หากพิจารณาจากแนวความคิดของการทำบายศรีข้างต้นจะเห็นได้ว่าไม่ต่างอะไรจากการทำบัตรพลิ ความแตกต่างมีเพียงรูปแบบของภาชนะที่บัตรพลิจะใช้กระดาษหรือกระดาษทำจากกาบกล้วยหรือใบตองเป็นสำคัญ

รูปแบบของบายศรีแบ่งได้หลากหลายชนิด มีกระบวนการทำและขั้นตอนแตกต่างกันที่น่าสนใจคือบายศรีที่ประดับประดาด้วยดอกไม้ไม้บูชาอย่างเดียว โดยไม่มีข้าวหรืออาหารคาวหวานอยู่ในบายศรีหรืออยู่ในเครื่องประกอบบายศรีก็มิให้เห็นได้ โดยนัยยะนี้บายศรีจึงเสมือนดอกไม้หรือของหอมที่นำมาบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สะท้อนความสัมพันธ์กับกรวยบรรจุดอกไม้บูชาอยู่มาก (รูปที่ ๑๕๙)

แม้บายศรีจะมีมากมายหลายชนิด แต่ทุกชนิดมีใบตองเป็นวัสดุหลัก ใบตองม้วนเป็นกรวยตั้งอยู่ตรงกลางเป็นองค์ประกอบหลัก ใบตองอื่นพับและเย็บเป็นรูปต่างๆ นำไปประดับประดาส่วนต่างๆ ความแตกต่างของบายศรียังขึ้นอยู่กับความประณีตบรรจงของผู้ทำและกิจพิธีว่าเล็กหรือใหญ่ และในแต่ละภูมิภาคยังมีรูปแบบเล็กๆ น้อยๆ ที่แตกต่างกันออกไปอีกด้วย

^๙ เบญจมาศ แพทอง, บายศรี : สัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๘๕.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

ประเภทของบายศรีแบ่งได้กว้างๆ เป็นบายศรีปากชามและบายศรีตันหรือบายศรีใหญ่ ในพิธีเล็กน้อยเช่นแก้บน ไหว้เจ้าที่เจ้าทาง นิยมใช้บายศรีปากชาม แต่หากเป็นพิธีใหญ่ๆ เช่น โกองจุก บวชนาค แต่งงาน เป็นต้น จะใช้บายศรีตันหรือบายศรีใหญ่ สำหรับงานพระราชพิธียังมี บายศรีชนิดอื่นเพิ่มเติมเข้ามาด้วย คือ บายศรีแก้ว บายศรีเงิน บายศรีทอง และบายศรีตองรองทองขาว

บายศรีปากชาม เป็นบายศรีขนาดเล็ก (รูปที่ ๑๖๐) องค์ประกอบสำคัญคือกรวยใบตอง ที่บรรจุข้าวปากหม้อหรือข้าวขวัญตั้งอยู่ตรงกลางชาม ยอดกรวยมีก้านไม้แหลมใช้เสียบไขขวัญ หากเป็นพิธีหลังเที่ยงไม่นิยมใส่ข้าวขวัญและเปลี่ยนไขเป็นดอกบัว นำใบตองมาตัด พับ และเย็บเพื่อตกแต่งรอบๆ กรวยใบตองให้สวยงาม นิยมจัดกล้วยน้ำว้าไทยและแตงกวาตัดฝานตามยาวเป็น ๓ ส่วน วางลงไปในชาม^{๑๒} อาจจัดวางอาหารคาวหวานหรือสิ่งอื่นๆ เพิ่มเติมอีกตามแต่ทำขึ้นในโอกาสใด ทั้งนี้บายศรีปากชามที่ประดับตกแต่งด้วยดอกไม้เพียงอย่างเดียวโดยไม่มีอาหารคาวหวานก็มีอยู่มาก บายศรีชนิดนี้น่าจะเทียบได้กับภาพสลักรูปหม้อใบเดียวต่อด้วยกรวยที่พบบนหลักหินนั่นเอง

บายศรีตันหรือบายศรีใหญ่ เป็นบายศรีขนาดใหญ่ที่มีองค์ประกอบสำคัญคือกระทงซ้อนลดหลั่นกัน แกนทำด้วยแป้นไม้หรือต้นกล้วยหั่นเป็นท่อน ประดับตกแต่งด้วยใบตองที่ม้วนเป็นยอดแหลมยื่นทั้งข้างบนและข้างล่าง ตรงกลางเจาะรูเพื่อเสียบแกนไม้ (รูปที่ ๑๖๑) บนยอดสุดตั้งบายศรีปากชามหรือภาชนะงามๆประดับด้วยพุ่มไม้ นำไม้ไผ่สีสุก ๓ ซีกขนาบข้างบายศรี^{๑๓} ประหนึ่งเพื่อให้ความมั่นคงขึ้น

โดยทั่วไปบายศรีตันหรือบายศรีใหญ่นิยมทำกระทงซ้อนชั้นเป็นจำนวนคี่ ที่นิยมคือ ๓ ชั้น ๕ ชั้น หรือ ๗ ชั้น แต่ละชั้นอาจใส่เครื่องบูชาแตกต่างกันไปได้ เช่น บายศรีตัน ๓ ชั้นอาจจัดวางดอกไม้ต่างๆ ไม้ชั้นบน ของหวานไม้ชั้นกลาง ของคาวไม้ชั้นล่าง^{๑๔}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าเกี่ยวกับบายศรีซ้อนชั้นว่า

“...ชะรอยบายศรีแต่เดิมจะใช้โตะกับข้าวโตะหนึ่ง จานเรียงซ้อนๆกันขึ้นไปสูงๆ เหมือนแขกเขาเลี้ยงกันที่เมืองกลันตัน ภายหลังเห็นว่าไม่เป็นของแน่นอน และยังไม่สู้ใหญ่โตสมปรารถนาจึงเอาพานซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นห้าชั้น แล้วเอาของตั้งรายตามปากพาน ที่เป็นคนวาสนาน้อยไม่มีโตะมีพาน ก็

^{๑๒} เบญจมาศ แพทอง, บายศรี : สัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๙-๑๐.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐-๑๑.

^{๑๔} กาญจนาคพันธุ์, “บายศรี,” วารสารแห่งสยามสมาคม, เล่ม ๔ (ธันวาคม ๒๔๘๙), หน้า ๖๓-๖๔.

เย็บกระทงซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นห้าชั้นเจ็ดชั้น แต่ถ้าจะใช้กระทงเกลี้ยง ๆ ดูไม่
งาม ก็เจิมปากให้เป็นกระทงเจิมให้เป็นการดงาม...”^{๑๕}

รูปที่ ๑๖๐ บายศรีปากชาม

รูปที่ ๑๖๑ บายศรีตันหรือบายศรีชั้น
(อนุเคราะห์ภาพถ่ายโดย อาจารย์พัศวีสิริ เปรมงกุลนันท์)

พระบรมราชวินิจฉัยข้างต้นคล้ายกับลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์มีถึงพระยาอนุমানราชชน ถึงที่มาของบายศรีตันว่า

“...บายศรี เป็นคำเขมรปนส์สกฤต แปลว่า ข้าวขวัญ มีหลักเป็น
กระทงอาหาร ทำไม่จึงใช้กระทง เหตุเพราะเป็นพิธีพราหมณ์ พราหมณ์เขา
ถือว่าเครื่องใส่อาหารนั้นใบไม้สะอาดกว่าถั่วยขาม ด้วยเป็นแน่ว่าไม่รวมกับ
ใคร เมื่ออยากให้เป็นงานใหญ่พิเศษขึ้น จึงทำกระทงอาหารหลายใบซ้อนกัน
แล้วคูนม้นม่อต้อไปจึงคิดทำคั่นรองกระทงขึ้นให้เห็นจะๆ กันเป็นชั้นๆ แล้ว
เห็นกระทงเปล่าไม่งามจึงจัดการเจิมปากเข้า แล้วก็ลืมนึกไปว่ามันเป็นกระทง
เจิมกันเดิมเข้าอีกด้วย จึงสำเร็จรูปเลื่อนมาเป็นบายศรีอย่างทุกวันนี้...”^{๑๖}

^{๑๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘ (กรุงเทพฯ : บรรณาคาร, ๒๕๔๒), หน้า ๒๗๖.

^{๑๖} พระยาอนุমানราชชน, หมวดเบ็ดเตล็ด-ความรู้ทั่วไป เล่มที่ ๔ เรื่อง บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ (เล่ม ๓) (กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการจัดพิมพ์เอกสารเนื่องในวาระครบ ๑๐๐ ปี พระยาอนุমানราชชน, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๘.

ด้วยบายศรีต้นหรือบายศรีใหญ่มีภาชนะซ้อนชั้นเป็นองค์ประกอบหลัก จึงเชื่อว่าน่าจะเทียบได้กับภาพสลักบนหลักหินรูปหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย หรือหม้อต่อด้วยกรวยมีแท่นฐานสูงรองรับ

สำหรับงานพิธีของหลวงหรือพระราชพิธีต่างๆ นอกจากบายศรีปากชามและบายศรีต้นที่กล่าวถึงไปแล้ว ยังมีบายศรีอื่นๆ อีก คือ บายศรีตองรองทองขาว เป็นเช่นเดียวกันกับบายศรีต้นที่นำไปตั้งบนพานใหญ่ซึ่งเป็นโลหะทองขาว บายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน ลักษณะเป็นพานแก้ว พานทอง พานเงิน ซ้อนชั้นลดหลั่นกันขึ้นไป บายศรีทั้ง ๓ ชนิดจะวางเรียงกันโดยบายศรีแก้วอยู่กลาง บายศรีทองตั้งทางขวาและบายศรีเงินตั้งทางซ้ายของผู้รับการสมโภช^{๑๗}

ตามภูมิภาคต่างๆ ยังมีบายศรีที่มีลักษณะพิเศษซึ่งแตกต่างไปจากบายศรีที่กล่าวถึงไปข้างต้น แต่รูปทรงในภาพรวม วัสดุ และหน้าที่การใช้งานเป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้น บ่อยครั้งใช้เป็นเครื่องบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยไม่ต้องมีสารบ้ออาหารคาวหวานประกอบ สำหรับบายศรีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น นอกจากบายศรีปากชามและบายศรีต้นตามแบบแผนทั่วไปแล้วยังมีบายศรีที่มีความสวยงามวิจิตรบรรจงและขนาดเป็นไปตามความเหมาะสมของแต่ละพิธีด้วย (รูปที่ ๑๖๒-๑๖๓) และนิยมหมากเบงซึ่งทำจากใบตองทั้งหมด ไม่มีภาชนะอื่นใดมารองรับ อาจนับว่าเป็นบายศรีขนาดเล็ก (รูปที่ ๑๖๔) มีเครื่องประกอบบายศรีต่างๆ เหมือนบ้างต่างบ้างจากภาคอื่น

จากที่กล่าวมาข้างต้นถึงรูปแบบและแนวความคิดของบายศรี จะเห็นได้ถึงรูปแบบที่มาร่วมกัน คือ ภาชนะที่ประดับตกแต่งอย่างสวยงามด้วยใบตอง ดอกไม้ และของประดับต่างๆ โดยมีกรวยใบตองตั้งตรงกลางเป็นองค์ประกอบหลัก แนวคิดที่มีร่วมกันคือเป็นสารบ้ออาหาร หรือเครื่องบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งรวมถึงพระพุทธเจ้าด้วย

รูปแบบอันหลากหลายของบายศรีหรือเครื่องบวงสรวงบูชาที่มีแนวคิดทำนองเดียวกัน น่าจะนำมาเปรียบเทียบกับภาพสลักบนหลักหินทวารวดีอีสานได้ ดังนี้

ภาพหม้อใบเดียวต่อด้วยกรวย หรือภาพภาชนะทรงอื่นต่อด้วยกรวย เปรียบเทียบกับบายศรีปากชาม แต่ที่แตกต่างคือภาชนะ ซึ่งในปัจจุบันเป็นชามแต่ในภาพสลักทวารวดีเป็นหม้อ

ภาพหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวย ภาพสลักแบบนี้เทียบได้กับบายศรีต้นของไทยในปัจจุบัน แต่แตกต่างกันในเรื่องของภาชนะ โดยในภาพสลักบนหลักหินเป็นหม้อแต่บายศรีต้นเป็นกระทรงประดับตกแต่งด้วยใบตอง

ภาพหม้อต่อด้วยกรวยวางบนแท่นฐานสูง ภาพสลักกลุ่มนี้อาจเทียบได้กับบายศรีขนาดใหญ่ที่มีการประดับตกแต่งมากมายในปัจจุบัน

^{๑๗} เบญจมาศ แพทอง, บายศรี : สัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖-๑๗.

ภาพกรวยแหลมไม่มีหม้อรองรับ ภาพสลักกลุ่มนี้อาจเทียบได้กับกรวยบรรจุดอกไม้
บูชา วางตั้งอยู่บนภาชนะเล็กๆ หรืออาจเทียบได้กับหมากเบงที่ทำจากใบตองทั้งหมดโดยไม่
จำเป็นต้องวางครอบภาชนะใดๆ

รูปที่ ๑๖๒ บายศรีบูชาหลักเมืองจังหวัดขอนแก่น

รูปที่ ๑๖๓ บายศรีบูชาพระพุทธรูป วัดสันติธรรมบรรพต
ภูน้อย อำเภอากลาง จังหวัดหนองบัวลำภู

รูปที่ ๑๖๔ หมากเบงบูชาพระพุทธรูป วัดบ้านคอน
สวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ

หากการเปรียบเทียบข้างต้นเป็นสิ่งที่น่าจะเป็นไปได้แล้ว ก็ควรเรียกภาพสลักบนหลักหินว่า
เครื่องบวงสรวงบูชา และอาจจะนำเอารายละเอียด
การทำบายศรีมาอธิบายภาพสลักบนหลักหินให้
ละเอียดยิ่งขึ้นได้ เช่น อาจตั้งคำถามได้ว่ากรวยที่เห็น
ในภาพสลักอาจทำจากใบตองเช่นเดียวกับที่ยังใช้
ในปัจจุบันได้หรือไม่ ลายใบไม้ที่ประดับปากหม้อหรือ
ปากกรวยก็อาจเทียบได้กับการตกแต่งด้วยใบไม้
จริงๆ หรือเกิดจากการพับและตัดใบตองเป็นนมแมว
ซ้อนๆ กันเป็นแมงดา หรือเทียบได้กับการนำดอกไม้
มาประดับบายศรี นอกจากนี้ยังอาจคิดต่อไปได้ว่า
ภายในหม้อมีการนำเอาอาหารคาวหวานและดอกไม้
บูชาวางไว้ และอาจมีเครื่องประกอบสำหรับอื่นๆ เจก
เช่นที่ปัจจุบันมีสำหรับเครื่องประกอบบายศรี

๕.๑.๔ ประเพณีต่าง ๆ ที่รายล้อมภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหิน

ตามที่กล่าวมาแล้วใน ๒ หัวข้อก่อนหน้านี้ว่าภาพสลักรูปหม้อต่อด้วยกรวยมีรูปแบบที่อาจเทียบได้กับปุณณกลศแบบอินเดียและบายศรีแบบต่างๆ ของไทย เช่นนี้แล้วก็อาจตั้งคำถามได้ว่า ประเพณีในสังคมทวารวดีภาคอีสานอันเกี่ยวเนื่องกับภาพสลักดังกล่าวนี้ก็อาจเกี่ยวข้องกับปุณณกลศและบายศรีหรือไม่

๑. ประเพณีอันเนื่องกันกับปุณณกลศ

การเชื่อมโยงเข้ากับคติและประเพณีพราหมณ์ของปุณณกลศโดยตรงไปตรงมายังมีปัญหายุ่งยาก เพราะไม่ว่าจะพิจารณาจากตัวหลักหินเองหรือหลักฐานที่พบร่วมกันต่างก็แสดงความสัมพันธ์กับศาสนาพราหมณ์น้อยมาก แต่มีได้หมายความว่า จะเป็นไปไม่ได้อย่างสิ้นเชิง เพราะการผสมผสานระหว่างคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์กับพุทธศาสนา หรือกับความเชื่อท้องถิ่น เป็นสิ่งที่พบเห็นได้เสมอ ดังนั้นความคิดที่ว่าของปุณณกลศเป็นหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งพุทธศาสนาก็หยิบยืมมาใช้ ก็อาจเป็นแนวความคิดหนึ่งของภาพหม้อน้ำต่อด้วยกรวยบนหลักหินได้ จึงไม่น่าแปลกใจที่ภาพสลักแบบนี้จะปรากฏอยู่บนหลักหินที่เป็นนิมิตของพัทธสีมา รวมถึงปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นฐานรองรับเสารธรรมจักรด้วย

อนึ่ง แม้หลักหินทวารวดีอีสานเกือบทั้งหมดจะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือความเชื่อท้องถิ่นพื้นเมือง แต่หลักหินส่วนน้อยอาจสร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์ก็ได้ เช่น หลักหินจากวัดบ้านม้า อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร ซึ่งสลักภาพในศาสนาพราหมณ์ไว้ทั้ง ๒ ด้าน ด้านหนึ่งเป็นท้าวภูเวง อีกด้านหนึ่งเป็นนริศลักนางสีดา^{๑๕} หลักหินจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอภมมกลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ สลักภาพคชลักษณ์ (รูปที่ ๑๑๑) และภาพราชยลักษณ์ (รูปที่ ๑๑๒) ดังนั้นภาพสลักรูปหม้อซ้อนชั้นต่อด้วยกรวยจากวัดศรีธรรมาราม อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (รูปที่ ๑๓๗ และภาพลายเส้นที่ ๒๙) ซึ่งทำยอดเป็นตรีศูล ก็อาจสร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์ได้ เพราะตรีศูลเป็นอาวุธของพระศิวะ ภาพนี้จึงอาจเป็นภาพหม้อต่อด้วยกรวยเพียงหนึ่งเดียวที่เชื่อมโยงเข้ากับศาสนาพราหมณ์อย่างแท้จริงได้ คติความเชื่อและประเพณีปฏิบัติตามอย่างพราหมณ์อินเดียอาจใช้ได้ค่อนข้างเต็มที่กับภาพสลักบนหลักหินวัดศรีธรรมารามนี้

๒. ประเพณีอันเนื่องกันกับบายศรี

ตามที่ได้กล่าวแล้วว่าแนวคิดของบายศรีคือสำหรับอาหารคาวหวานที่ประดับตกแต่งอย่างงดงามเพื่อใช้ในพิธีกรรมต่างๆ เช่นการทำขวัญ การสมโภช การบวงสรวงบูชา เครื่องประกอบ

^{๑๕} สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์, “ใบเสมาสลักเรื่องรามายณะ การเปลี่ยนแปลงคติและรูปแบบจากศิลปะทวารวดีสู่ศิลปะเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๗, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕-๑๑๐. อย่างไรก็ตาม ภาพดังกล่าวนี้เป็นเรื่องวิบุรุษชาติชนชาติก็ได้ ดูรายละเอียดใน ปติสร เพ็ญสุด, “การวิเคราะห์ภาพสลักวิบุรุษชาติบนเสมาทวารวดีในภาคอีสาน” ตำราวิชาการ ปีที่ ๘, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๒), หน้า ๑๙-๓๔.

บายศรีที่ใช้ในพิธีกรรมก็ล้วนแต่เป็นอาหารหรือดอกไม้บูชา แนวคิดเช่นนี้ไม่ต่างไปจากภาชนะดินเผาที่ใส่เครื่อง เช่นสังเวชซึ่งพบในหลุมศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงสมัยต้นประวัติศาสตร์

แหล่งพิธีกรรมที่เกี่ยวกับความตายของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์แสดงให้เห็นถึงวิธีจัดการกับร่างของผู้ตายแตกต่างกันไปตามแต่ละยุคสมัยตามแต่ละพื้นที่ บ้างฝังร่างผู้ตายในทำนอนตรงเหยียดยาวลงไปในกลุ่ม บ้างก็วางร่างผู้ตายลงในภาชนะดินเผาแล้วนำไปฝัง บ้างมีพิธีกรรมที่เรียกกันว่าปลงศพครั้งที่ ๒ ซึ่งหมายถึงการนำเอาร่างผู้ตายไปฝังหรือเก็บรักษาไว้ระยะหนึ่งจนเนื้อหนังหลุดร่อนไปเหลือแต่กระดูก จากนั้นจึงนำไปบรรจุอยู่ในภาชนะดินเผาและนำไปฝัง แม้วิธีการจัดการกับร่างของผู้ตายจะมีความหลากหลาย แต่หม้อดินเผาที่บรรจุเครื่อง เช่นสังเวชหรือของที่อุทิศให้กับผู้ตายจะเป็นสิ่งที่พบร่วมกับร่างหรือกระดูกของผู้ตายเสมอ

หม้อดินเผาที่บรรจุเครื่อง เช่นสังเวชหรือเครื่องอุทิศนี้น่าจะเกี่ยวข้องกับประเพณีการเช่นสังเวชหรือบวงสรวงบูชาผู้ตาย เพราะเชื่อกันว่าผู้ตายจะเปลี่ยนสถานภาพและบทบาทไปเป็นอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างไปจากครั้งที่ยังมีชีวิต สามารถให้คุณให้โทษแก่คนที่ยังมีชีวิตได้ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดลัทธิหรือประเพณีบูชาผู้ตายหรือบูชาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับขึ้น^{๑๙}

หลุมฝังร่างผู้ตายหลายแห่งมีหม้อดินเผาดินเผาเล็กน้อยแตกต่างกันออกไป เข้าใจว่าหม้อเหล่านี้ล้วนเคยบรรจุเครื่อง เช่นหรือของอุทิศให้กับผู้ตาย โดยส่วนใหญ่เครื่อง เช่นภายในภาชนะจะไม่เหลือหลักฐานให้เห็นแล้ว เพราะเป็นพวกอินทรีย์วัตถุที่สูญสลายไปตามกาลเวลา อย่างไรก็ตามการขุดค้นบางแห่งยังพอหลงเหลือหลักฐานเครื่อง เช่นหรือของอุทิศที่อยู่ในภาชนะดินเผาได้ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด พบโครงกระดูกที่มีภาชนะดินเผาทรงถาดวางครอบส่วนกะโหลก ภายในได้พบเมล็ดข้าวเปลือก^{๒๐} แหล่งโบราณคดีโนนแก อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี พบภาชนะทรงไซขนาดใหญ่นำมาบรรจุกระดูกมนุษย์และภาชนะเล็ก ๆ ภายในภาชนะเล็กได้พบกระดูกสัตว์^{๒๑} น่าจะเป็นหลักฐานได้ว่าหนึ่งในเครื่อง เช่นที่อยู่ในภาชนะดินเผา คืออาหาร

หม้อดินเผาที่เชื่อว่าบรรจุเครื่อง เช่นสังเวชหลายใบมีภาชนะอีกใบหนึ่งครอบทับไว้ อาจเชื่อได้ว่าภาชนะที่ครอบทับทำหน้าที่เป็นฝา ทว่าหม้อดินเผาที่ไม่พบภาชนะอื่นมาครอบหรือไม่พบฝาครอบก็มีเป็นจำนวนมาก น่าจะเป็นไปได้ที่หม้อดินเผาเหล่านี้ใช้อินทรีย์วัตถุครอบไว้เป็น

^{๑๙} ปราณี วงษ์เทศ, พิธีกรรมเกี่ยวกับการตายในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๕-๖.

^{๒๐} สุกัญญา เบนัด, ความตาย/ความเชื่อ/พิธีกรรม ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ จากหลักฐานทางโบราณคดี (มปท. : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๘ จังหวัดอุบลราชธานี กรมศิลปากร, มปป.) หน้า ๘.

^{๒๑} เวียงคำ ชวนอุดม, “การศึกษาแบบแผนการฝังศพในภาชนะดินเผาในลุ่มแม่น้ำมูล-ชี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๕-๑๐๘.

ฝ่า การครอบหม้อดินเผาที่บรรจุเครื่องเช่นสังเวด้วยอินทรียัตถุกก็คือแบบแผนเดียวกันกับบายศรีที่ใช้ใบตองครอบภาชนะนั่นเอง

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าหม้อดินเผาที่ใส่เครื่องเช่นหรือเครื่องบวงสรวงให้กับผู้ตาย เป็นแนวความคิดเดียวกันกับบายศรีนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ก็อาจเชื่อมโยงภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินทวารวดีอีสานเข้ากับหม้อบรรจุเครื่องเช่นสังเวในหลุมฝังศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์ได้ และย่อมหมายความว่าภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินสามารถเป็นเครื่องบวงสรวงบูชาผีหรือบูชาผู้ตายไปแล้วได้ หลักหินทวารวดีอีสานจึงเกี่ยวข้องกับประเพณีบูชาผี อันเป็นการสืบทอดประเพณีจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์

นอกจากการเชื่อมโยงเข้ากับหม้อบรรจุเครื่องเช่นสังเวที่พบในหลุมฝังศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว การพิจารณาถึงพิธีกรรมที่ต้องใช้บายศรีในปัจจุบันก็อาจจะทำให้เข้าใจถึงประเพณีการสร้างหลักหินที่มีรูปหม้อต่อด้วยกรวยได้ โดยในช่วงชีวิตหนึ่งของคนย่อมมีความเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมความเชื่ออันหลากหลาย พิธีกรรมที่ต้องมีการเช่นสังเวหรือที่ต้องใช้บายศรีก็มีอยู่จำนวนไม่น้อย ได้แก่ การบวงสรวงสังเว การสมโภช และการทำขวัญ

การบวงสรวงสังเวและการสมโภช วิถีชีวิตของมนุษย์ผูกพันกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่อาจเห็นได้ด้วยตาเปล่า หรือไม่อาจสัมผัสได้ด้วยอายตนะห้า อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้สามารถให้คุณและโทษต่อมนุษย์ได้ จึงต้องมีการบวงสรวง ซึ่งหมายถึงการบอกกล่าวเทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มาร่วมในพิธี พิธีบวงสรวงจะต้องเช่นสังเวอาหารคาวหวานโดยมีบายศรีเป็นหลักของพิธีกรรม สิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งอาจอยู่ในรูปของเทพเทวา อารักษ์ พระภูมิเจ้าที่ หรือผีบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ จะได้พึงพอใจและให้การช่วยเหลือ หรือบันดาลให้ความปรารถนาใดๆ ของผู้ทำพิธีกรรมสำเร็จตามความมุ่งหมายได้

การบวงสรวงสังเวด้วยอาหารตรงกับคำว่าสมโภช ซึ่งแปลความหมายตรงตัวว่า การเลี้ยงอาหาร หรืองานฉลองในพิธีมงคลเพื่อความยินดีสำเร็จ^{๒๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างการสมโภชกับการเลี้ยงอาหารและบายศรีว่า

“...การสมโภชกันนี้ก็แปลว่าเลี้ยงกันตรงๆ คำที่มีมาในกฎมนเทียรบาลว่า “สมโภชเลี้ยงลูกขุน” นี้ใช้เต็มทั้งอรรถทั้งแปล เมื่อพิเคราะห์ดูเรื่องที่มาตั้งในการสมโภชทั้งปวง ก็ล้วนแต่เป็นของบริโภคทั้งสิ้น บายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน ก็เป็นภาชนะเครื่องรองอาหารเหมือนโตะหรือพาน

^{๒๒} เบญจมาศ แพทอง, บายศรี : สัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๘๓.

บายศรีตองก็เป็นกระถางสำหรับบรรจุอาหาร แต่เป็นการออกหน้าประชุมคน
พร้อมๆ กัน ก็คิดตกแต่งให้งดงามมากมาย...”^{๒๓}

รูปที่ ๑๖๕ หลักรหินสลักภาพพระพุทธรูปและ
หม้อต่อด้วยกรวย จากเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน
จังหวัดนครราชสีมา จัดแสดงใน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัย

หากพิจารณาว่าหลักรหินที่มีภาพหม้อ
ต่อด้วยกรวยซึ่งเชื่อว่าเป็นเครื่องบวงสรวงบูชา
มีทั้งที่พบอยู่ในพื้นที่ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับ
ความตาย^{๒๔} และในแหล่งเดียวกันกับหลักรหินที่
สลักภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนา หรือจารึก
ข้อความความเชื่อทางพุทธศาสนา บางหลักร
สลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยหรือเครื่องบวงสรวง
บูชาไว้กับพระพุทธรูปด้วย (รูปที่ ๑๖๕) ก็อาจ
กล่าวได้ประเพณีการสมโภช บวงสรวงบูชา
หรือบวงสรวงสังเวย ที่ชาวทวารวดีอีสานกระทำ
กันอาจมีทั้งที่เกี่ยวข้องกับพุทธพิธี พิธีกรรม
บูชาผี และสังเวยบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ หลักรหิน
ที่สลักภาพเครื่องบวงสรวงบูชาจึงสร้างขึ้นเนื่อง
ในกิจพิธีต่างๆ นานาข้างต้น

การทำขวัญ ความเชื่อเรื่องขวัญ
สัมพันธ์กับบายศรีอย่างมาก จนอาจกล่าวได้ว่า
บายศรีเป็นหลักสำคัญของการทำขวัญ ขวัญคือ
สิ่งที่อยู่คู่กับมนุษย์ หากขวัญหนีไปจากตัวก็จะ

ทำให้บุคคลนั้นๆ ล้มป่วยหรือไม่อาจใช้ชีวิตตามปกติได้ ชุมวิจิตรมาตราหรือกาญจนาคพันธุ์ได้
อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างบายศรีกับพิธีทำขวัญและการบวงสรวงสังเวยด้วยอาหารไว้ว่า

“...บายศรี ชันเดิมใช้ในการบวงสรวงเทวดาเพื่อขอพรให้เกิดสวัสดิ
มงคลมีความสุขความเจริญ และต่อมาเมื่อจะทำงานมงคล ก็อัญเชิญมาชุมนุม
เป็นเกียรติมงคลในพิธีการ ภายหลังความเชื่อในเรื่องขวัญเกิดมีขึ้น ขวัญมี

^{๒๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘ (กรุงเทพฯ : บรรณาคาร, ๒๕๕๒), หน้า ๒๗๖.

^{๒๔} ตัวอย่างเช่น บ้านตาตอง ตำบลตาตอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร การดำเนินงานทาง
โบราณคดีที่บ้านตาตองทำให้พบหม้อบรรจุกระดูกมนุษย์อยู่ใต้เนินดินที่มีหลักรหินปักอยู่ อ่านรายละเอียดใน
สุรพล ดำริห์กุล, “บ้านตาตอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้,” ใน แผ่นดินอีสาน (กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓-๔๕.

ลักษณะเป็นญาติประจำตัวบุคคลหรืออันหนึ่งอันใดที่สำคัญต่างๆ และออกจากตัวได้คือออกไปโดยตกใจบ้าง หนีไปเที่ยวเล่นเสียบ้าง หากต้องการให้ขวัญกลับมาก็ต้องเอาข้าวล่อคือเรียกให้มากินข้าว... ในเรื่องเรียกขวัญนี้ต้องใช้ข้าวล่อทำนองเดียวกับสังเวทเวทดาและเช่นผี ถ้าจะพูดอย่างไม่เกรงใจก็ว่าเรื่องเวทดาและภูตผีปีศาจนี้ไม่มีอะไร นอกจากกิน การกินเป็นสิ่งสำคัญเหมือนมนุษย์ มนุษย์ตามธรรมชาติย่อมกินข้าว ขวัญเป็นญาติประจำมนุษย์ก็ต้องกินข้าวด้วย... เรียกขวัญ สังเวทเวทดา เช่นผี สามอย่างนี้เป็นเรื่องทำนองเดียวกันเหมือนกัน คือหาข้าวให้กิน บายศรีก็เลยถูกนำมาใช้เรียกขวัญด้วยอีกอย่างหนึ่ง...ข้าวบายศรีในพิธีเรียกขวัญจึงได้เรียกกันว่าข้าวขวัญ คือข้าวสำหรับเรียกขวัญโดยตรง ไม่ใช่สำหรับสังเวทเวทดา”^{๒๕}

กล่าวได้อีกทางหนึ่งว่า พิธีทำขวัญคือการขอร้อง วิงวอน หรือหลอกหล่อมให้ขวัญอยู่กับเจ้าของขวัญตลอดไป โดยใช้อาหารการกินเป็นสิ่งจูงใจ^{๒๖} ในชั่วชีวิตหนึ่งของมนุษย์จะมีการทำขวัญหลายครั้งหลายหน เช่น ทำขวัญเมื่อระยะแรกเกิดโดยทำพิธีระหว่างวันที่ ๔ ถึงวันที่ ๗ หลังคลอด ทำขวัญเมื่อครบ ๑ เดือน ทำขวัญโกนจุก เหล่านี้เป็นการทำขวัญให้เด็กเจริญเติบโต แข็งแรงสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังมีการทำขวัญอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนสถานภาพของบุคคลด้วย เช่น ทำขวัญภาค ทำขวัญแต่งงาน ทำขวัญเมื่อหายเจ็บไข้ได้ป่วย เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อว่าสัตว์และสิ่งของต่างๆ ที่มีความสำคัญต่อมนุษย์ก็มีขวัญด้วย จึงต้องทำพิธีทำขวัญเช่นกัน เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย เสือ เรือ นาน เรือ เกวียน ข้าว นา เป็นต้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ มีพระราชธิบายเกี่ยวกับขวัญของคน สัตว์ และสิ่งของไว้ว่า สิ่งมีชีวิตที่มีวิญญาณไม่ว่าคนหรือสัตว์ย่อมมีขวัญ แม้สิ่งของต่างๆ ถึงไม่มีวิญญาณก็มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นเทพารักษ์หรือเจ้าที่เจ้าทางสถิตอยู่ การทำขวัญสิ่งของก็คือการบวงสรวงขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตในของนั้นหรือในที่นั้น^{๒๗}

เมื่อการทำขวัญให้คน ให้สัตว์ หรือให้สิ่งของเป็นพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับบายศรี ก็อาจนำมาตั้งเป็นคำถามได้ว่า หลักหินที่มีภาพหม้อต่อด้วยกรวยซึ่งสัมพันธ์กับบายศรีอาจเกี่ยวข้องกับพิธีทำขวัญ ทั้งขวัญของคน สัตว์ สิ่งของต่างๆ รอบตัวมนุษย์ก็เป็นได้

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความเป็นไปได้ที่ภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินจะเป็นภาพเครื่องบวงสรวงบูชาจำพวกบายศรี เกี่ยวข้องกับพิธีบวงสรวงสังเวท สมโภช และสู่ขวัญ แต่คำถามสำคัญคือเหตุใดจึงต้องทำเป็นภาพสลักบนหลักหิน เพราะในพิธีกรรมจริงๆ ย่อมมีการทำ

^{๒๕} กาญจนาคพันธุ์, “บายศรี,” วารสารแห่งสยามสมาคม, เล่ม ๔ (ธันวาคม ๒๔๘๙), หน้า ๖๔-๖๖.

^{๒๖} เบญจมาศ แพทอง, บายศรี : สัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๗.

^{๒๗} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมเชิษุขวัญ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๖), หน้า ๗.

บายศรีของจริงอยู่แล้ว แนวทางหนึ่งที่เราอาจคิดได้ ได้แก่ บายศรีของจริงทำจากวัสดุไม้มันคงถาวร หากสลักลงบนหินย่อมอยู่คงทนกว่า เป็นประจักษ์พยานของการทำพิธีกรรม หรือการบวงสรวงบูชาที่อยู่สืบไปตราบนานเท่านาน

๕.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินกับความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ

นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่าหลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นคติที่สืบทอดมาจากการปักหินตั้งซึ่งแพร่หลายไปทั่วโลก โดยทั่วไปประเพณีการปักหินตั้งเป็นที่แพร่หลายมาแล้วนับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย แต่หลักฐานในดินแดนไทยยังไม่เคยค้นพบหินตั้งที่อยู่ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเลย

หินตั้งคือเสาหินหรือหลักหินใช้ปักเป็นเครื่องหมายกำหนดเขตศักดิ์สิทธิ์ สร้างขึ้นเนื่องในระบบพิธีกรรมความเชื่อต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพิธีกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับความตายหรือชีวิตหลังความตาย เพราะมักพบหินตั้งอยู่บนแหล่งฝังศพ เป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการนับถือผีบรรพบุรุษ และยังคงถือปฏิบัติกันตราប់ปัจจุบันในชนกลุ่มน้อย

เมื่อหลักหินทวารวดีอีสานบางแห่งปักอยู่บนเนินดินที่พบโครงกระดูกมนุษย์ฝังเหยียดยาว หรือบรรจุอยู่ภายในภาชนะ จึงทำให้เกิดข้อสันนิษฐานที่มั่นคงขึ้นว่าหลักหินเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องกับประเพณีปักหินตั้งอย่างแท้จริง

จากการสำรวจของ รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม พบว่าหลักหินที่ปักอยู่บนเนินดินอันเกี่ยวเนื่องกับพิธีกรรมความตายหรือชีวิตหลังความตาย มีตัวอย่างดังนี้^{๒๘}

๑. เมืองฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอภูกามยาว จังหวัดกาฬสินธุ์ มีเนินดินอยู่หลายเนิน บางเนินเป็นแหล่งฝังหีบบรรจุกระดูก ได้พบหลักหินบนเนินดินนี้ด้วย

๒. เมืองคอนสวรรค์ ตำบลคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ มีเนินดินหนึ่งอยู่กลางชุมชน ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดกลางหรือวัดในเนิน พบเศษภาชนะดินเผาและกระดูกมนุษย์ภายใต้เนินนี้ พบหลักหินกระจายอยู่บนเนินนี้เช่นกัน

๓. เมืองโนนเมือง บ้านโนนเมือง ตำบลชุมแพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น พบหลักหินอยู่บริเวณเนินศาลปู่ตา ซึ่งเป็นเนินดินกลางชุมชนโบราณ พบภาชนะดินเผาที่ใช้บรรจุกระดูกมนุษย์ในบริเวณเดียวกันนี้

๔. บ้านปะเคียบ ตำบลปะเคียบ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พบหลักหินบนเนินดินที่มีภาชนะบรรจุกระดูก

เป็นที่น่าเสียดายว่าเนินดินที่พบหลักหินและกระดูกมนุษย์ยังไม่ได้รับการขุดค้นทางโบราณคดีมากนัก ที่ขุดค้นและเผยแพร่แล้ว ได้แก่ บ้านตาตทอง ตำบลตาตทอง อำเภอเมืองจังหวัดยโสธร ดำเนินการโดยกรมศิลปากร

^{๒๘} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาหินอีสาน การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๑, ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๘), หน้า ๖-๓๓.

การขุดค้นที่บ้านตาตทองเลือกเนินดินที่พบหลักหินปักอยู่ ได้พบความต่อเนื่องทางวัฒนธรรม ๓ สมัย แสดงให้เห็นว่ามีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องนับแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคแรกเริ่มประวัติศาสตร์ และปัจจุบัน จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นผู้คนกลุ่มเดียวกันที่อยู่อาศัยมาอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มต้นตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา

การขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านตาตทองในจุดที่พบหลักหินปักอยู่นั้น พบว่ามีหลักฐานสมัยก่อนประวัติศาสตร์อยู่จำนวนมาก ได้แก่ โครงกระดูกมนุษย์ฝังในท่าเหยียดยาว ภาชนะดินเผาจำนวนมากที่ใส่เครื่องเช่นอูทิสแต่ผู้ตาย และยังได้พบภาชนะดินเผาที่มีกระดูกมนุษย์บรรจุอยู่ภายในด้วย ประการหลังนี้อาจเป็นของที่อยู่ในสมัยประวัติศาสตร์แล้วก็ได้ เพราะอยู่บนชั้นดินที่เหนือกว่าชั้นดินที่พบโครงกระดูกมนุษย์ฝังในท่าเหยียดยาว เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าหลักหินปักอยู่บนสถานที่ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย ซึ่งคนในครั้งอดีตกาลคงเห็นว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าหลักฐานใต้ดินจะเก่าแก่จนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่ชั้นดินที่พบหลักหินก็อยู่ในสมัยประวัติศาสตร์แล้ว^{๒๙}

สำหรับหลักหินที่ตำบลม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี มีบันทึกในสารานุกรมสมเด็จเจ้า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเคยโปรดให้ลองขุดดูใต้นั้นก็ได้หม้อกระดูก^{๓๐}

การพบหลักหินปักอยู่เหนือสถานที่ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับความตายเช่นนี้ เป็นหนึ่งในหลักฐานที่เชื่อมโยงหลักหินทวารวดีอีสานเข้ากับการปักหินตั้ง อันเป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการบูชาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ หรือบูชาผีบรรพบุรุษ^{๓๑} ซึ่งแม้ว่ายังไม่พบหลักฐานหินตั้งในดินแดนไทยที่เก่าแก่ไปจนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แต่ในประเทศใกล้เคียงเช่นลาวปรากฏประเพณีเช่นนี้ชัดเจน และยังคงสืบต่อมาจนปัจจุบันด้วย

ดังนั้นเพื่อการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินทวารวดีอีสานกับความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ เป็นไปได้ด้วยความสะดวกและชัดเจน จึงจะลำดับการวิเคราะห์ดังนี้

๑. หินตั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยปัจจุบันในประเทศลาวและไทย
๒. หลักหินทวารวดีอีสานกับประเพณีเคารพบูชาบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ

^{๒๙} สุรพล ดำริห์กุล, “บ้านตาตทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้,” ใน แผ่นดินอีสาน (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓-๔๕.

^{๓๐} สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สารานุกรมสมเด็จเจ้า, เล่ม ๘ (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๐๗.

^{๓๑} ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๑๑๕.

๕.๒.๑ หินตั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยปัจจุบันในประเทศลาวและไทย

ในประเทศไทยยังไม่พบหลักฐานของหินตั้งที่เก่าแก่นับพันปีจนถึงสมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างชัดเจน^{๓๒} แต่ในประเทศลาวได้พบหลักฐานของหินตั้งที่เก่าแก่นับพันปีแล้ว โดยตัวอย่างที่สำคัญในประเทศลาว ได้แก่ หินตั้งที่เมืองหัวเมือง แขวงหัวพัน ประเทศลาว (รูปที่ ๑๖๖) น่าจะมีอายุราว ๒,๕๐๐-๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว นับเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยกลุ่มหนึ่งจะประกอบด้วย ๓ ส่วน คือ หลักหินหรือเสาหิน หลุมดินหรือรูปภูพานาค และฝาหินวงกลมที่ปิดปากหลุมรู เสาหินหรือหลักหินอาจมีน้อยกว่า ๑๐ หลัก หรือมากกว่า ปักอยู่ใกล้ๆหลุมดินซึ่งมีฝาหินวงกลมปิดไว้

การดำเนินงานทางโบราณคดีโดย Madeleine Colani ได้พบกระดูกมนุษย์ที่ยังมีได้เผาไฟและเครื่องใช้ยุคสำริดอยู่ภายในหลุมซึ่งปิดด้วยแผ่นหินวงกลม เชื่อกันว่าเสาหินอาจเป็นหลักสำหรับล่อมสัตว์ที่นำมาบูชาญวนถวายผีบรรพบุรุษ เสาหินจึงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพราะมีวิญญาณของสัตว์ที่ถูกฆ่าและวิญญาณบรรพบุรุษสิงอยู่ หลุมดินหรือรูปภูพานาคเป็นหลุมฝังกระดูกตามประเพณีฝังศพครั้งที่ ๒ ในหลุมนี้ยังพบเครื่องอุทิศให้ผู้ตายด้วย กลุ่มคนที่เป็นเจ้าของน่าจะเป็นพวก ขมุ หรือ ข่า^{๓๓}

หินตั้งที่เมืองหัวเมือง แขวงหัวพัน จึงมีความสัมพันธ์กับการบูชาผู้ล่วงลับไปแล้ว โดยผู้ล่วงลับเหล่านี้อาจนับได้ว่าเป็นผีบรรพบุรุษ ประเพณีนี้เกิดขึ้นเพราะเชื่อกันว่าผู้ตายจะเปลี่ยนสถานภาพและบทบาทไปเป็นอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างไปจากครั้งที่ยังมีชีวิต เช่น สามารถให้คุณให้โทษแก่คนที่ยังมีชีวิตได้^{๓๔}

หินตั้งทำนองเดียวกันนี้พบว่ากระจายตัวไปตามภูเขาสูงในแขวงหัวพันและแขวงอื่นๆ ที่น่าสนใจคือหินตั้งจากแขวงหลวงน้ำทา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติลาว นำเสียดายที่ไม่อาจทราบลักษณะดั้งเดิมและสิ่งของที่พบร่วมกันได้ หินตั้งหลักหนึ่งสลักลวดลายสัญลักษณ์รูปวงกลมมีแฉกรัศมีตกแต่งภายในอยู่ ๑ วง และรูปวงรีจำนวนมาก (รูปที่ ๑๖๗) อีกหลักหนึ่งสลักรูปวงกลมที่มีแฉกรัศมีตกแต่งภายในจำนวนมาก

ภาพสัญลักษณ์รูปวงกลมมีแฉกรัศมีอยู่ภายในเช่นที่พบบนหินตั้งจากแขวงหลวงน้ำทานี้ยังได้พบตามวัตถุต่างๆ อีก ได้แก่ ผนังเพิงผา ก้อนหิน ก้อนดินเหนียว ไหดินเผา ช้องนักวิชาการชาวลาวได้อธิบายว่าสัญลักษณ์นี้คือพระอาทิตย์หรือดาวใหญ่ เป็นสัญลักษณ์แทน

^{๓๒} เกี่ยวกับวัฒนธรรมหินตั้งก่อนประวัติศาสตร์อาจมีตัวอย่างที่บ้านวังปะจบ อำเภอเมือง จังหวัดตาก ซึ่งพบกลองหิน/โลงหินจำนวนมาก บางกลองมีแผ่นหินปักอยู่ใกล้ๆ ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับหินตั้งก็เป็นได้ ดูใน พิพัทธ์ กระแจะจันทร์, “นักโบราณคดีสองคนบนทางสองแพร่งกับการตีความแหล่งโบราณคดี บ้านวังปะจบ” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๕, ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๕๒), หน้า ๗๔-๑๐๓.

^{๓๓} ปราณี วงษ์เทศ, สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์ (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๒๔๐-๒๔๑ และ ๒๔๓. และ บุนมี เทบสีเมือง, ความเป็นมาของชนชาติลาว: การตั้งถิ่นฐานและการสถาปนาอาณาจักร แปลโดย ไผท ภูธา (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๔๘-๕๐.

^{๓๔} ปราณี วงษ์เทศ, พิธีกรรมเกี่ยวกับการตายในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๕-๖.

แถบหรือเมืองแถบ^{๓๕} ชาวลาวเชื่อว่าแถบหรือผีแถบคือผู้ยิ่งใหญ่แห่งเมืองฟ้าหรือเมืองแถบ จึงมักเรียกขานกันในปัจจุบันว่า พญาแถบ และมีอีกชื่อหนึ่งว่า ผีฟ้า เดิมเรียกว่า ผีหลวงฟ้าคั่น แปลว่า เทพผู้เป็นใหญ่กว่าเทพ(แถบ)ทั้งหลายบนสวรรค์ คำว่าผีนี้มีได้หมายถึงเฉพาะดวงวิญญาณของผู้ตาย หากแต่ใช้เรียกผู้มีร่างกายเป็นทิพย์ เชื่อว่าหากกระทำความดีและบวงสรวง พญาแถบเมื่อตายไปจะได้กลับไปอยู่เมืองสวรรค์หรือเมืองแถบ แต่หากกระทำให้ไม่ดีพญาแถบจะไม่พอใจ จะบันดาลให้เกิดเภทภัยต่างๆ เช่น แล้ง น้ำท่วม พายุร้ายแรง เป็นต้น^{๓๖}

หากเป็นจริงตามข้อสันนิษฐานข้างต้นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหินตั้งกับการบวงสรวงบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติอันสถิตอยู่บนฟ้า ซึ่งสามารถให้คุณให้โทษต่อมนุษย์ได้

	
<p>รูปที่ ๑๖๖ หินตั้งจากเมืองหัวเมือง แขวงหัวพัน ประเทศลาว</p>	<p>รูปที่ ๑๖๗ หินตั้งจากแขวงหลวงน้ำทา ประเทศลาว จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติลาว (ที่มา : http://robolenin.com)</p>

^{๓๕} บุญมี เทบสีเมือง, หินดาวเล่านิทานพญาแถบ แปลโดย ไผท ภูธา (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔), หน้า ๗๘-๗๙.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖-๗๗.

รูปที่ ๑๖๘ หินตั้งที่หอผี เมืองวังเวียง แขวงเวียงจันทน์ ประเทศลาว

ประเพณีหินตั้งที่มี
มาแต่ครั้งก่อน
ประวัติศาสตร์ยังคงสืบ
ต่อมาในสมัย
ประวัติศาสตร์และตราบ
ปัจจุบัน โดยมี
ความสัมพันธ์กับพิธีกรรม
อันเนื่องด้วยความตาย
และการบูชาบรรพบุรุษ
โดยพิธีกรรมอันเนื่องด้วย
ความตายเห็นได้จาก

ตำนานการบรรจุพระอรหันตธาตุว่าให้นำหินขนาดความสูง ๓ วา กว้าง ๑ วา มาฝังเป็น
เครื่องหมายเหนือหลุมบรรจุพระอรหันตธาตุ^{๓๗} ส่วนการบูชาบรรพบุรุษมีตัวอย่างที่หอผี เมืองวัง
เวียง แขวงเวียงจันทน์ (รูปที่ ๑๖๘)

สำหรับดินแดนไทยพบประเพณีปักหินตั้งที่สัมพันธ์กับพิธีกรรมอันเนื่องด้วยความตาย
ในกลุ่มชนต่างๆ ตราบกระทั่งปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวลัวะในภาคเหนือและภาคตะวันตก
นักวิชาการท่านแรกๆ ที่กล่าวถึงเรื่องดังกล่าวนี้ได้แก่ ศาสตราจารย์ ชิน อยู่ดี ได้อ้างถึงการ
ค้นพบหินตั้งโดยหม่อมเจ้าสนิทปิยะรังสิต ซึ่งปรากฏอยู่ในบทความของ C. W. Hatchinson หิน
ตั้งกลุ่มนี้มี ๔ แห่ง พบที่แม่โท อยู่ระหว่างทางจากอำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ ไปยังอำเภออุ้ม
ผาง จังหวัดตาก หลักหินนี้ตั้งอยู่ใกล้หมู่บ้านลัวะที่ร้างไปแล้ว ถูกรื้อทำลายจากชาวกะเหรี่ยง
เพราะหวังของมีค่าที่ฝังไว้ในหลุมศพ ทำให้หลักหินเอียงหรือล้ม มีลักษณะปักเป็นวง
เช่นเดียวกับเสาที่ชาวลัวะปักไว้รอบป่าช้าฝั่งศพ ปักขึ้นเพื่อเป็นเกียรติของผู้ตายซึ่งฝังอยู่
ใกล้ๆ เสานี้เรียกว่า “นาม” หากเป็นหัวหน้าชุมชนจะใช้หลักหิน แต่หากเป็นคนสามัญจะใช้หลัก
ไม้ หินตั้งหรือหินนามจึงเป็นเครื่องหมายแสดงเกียรติยศของหัวหน้าชุมชนที่ตายไป^{๓๘}

ประเพณีการปักหินตั้งหรือเสาไม้ในบริเวณฝั่งศพของชาวลัวะยังคงสืบทอดมายัง
ปัจจุบัน นิยมเรียกว่า “วงตีไก่” จากการศึกษาของพิพัฒน์ กระแจะจันทร์ ที่บ้านป่าแม่ อำเภอมแม่
สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้ข้อมูลเช่นเดียวกับบทความของ C. W. Hatchison แสดงให้
เห็นถึงประเพณีที่สืบทอดมาไม่ขาดสาย คือ เสาที่ปักบริเวณหลุมศพมีอยู่ ๒ ชนิด ได้แก่ “นาม”

^{๓๗} บุญมี เทบสีเมือง, ความเป็นมาของชนชาติลาว: การตั้งถิ่นฐานและการสถาปนาอาณาจักร แปล
โดย ไพท ภูธา (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๕๑.

^{๓๘} ชิน อยู่ดี, “หินใหญ่” ศิลปากร ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๕ (มกราคม ๒๕๐๑), หน้า ๔๑-๔๒.

เป็นเสาที่ปักให้ศพผู้เป็นหัวหน้า ประดับตกแต่งด้วยเขาควย และ “มะ-เบียง” เป็นเสาปักให้ศพผู้ชาย ผู้หญิง และเด็ก^{๙๙}

ได้พบวงตีไก่อที่มีหินตั้งปักล้อมรอบตามพื้นที่สูงในภาคเหนือและตะวันตกจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม วงตีไก่อบางแห่งก็อาจไม่มีหินตั้งปักเป็นวงก็ได้ รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม เป็นหนึ่งในนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องราวของวงตีไก่อไว้มาก ได้แสดงความเห็นว่าเป็นสิ่งที่ทำขึ้นในสมัยประวัติศาสตร์ในช่วงไม่กี่ร้อยปีมาแล้ว และล้วนสัมพันธ์กับการเป็นสถานที่ฝังศพ^{๑๐๐}

จากที่กล่าวมาข้างต้นนับเป็นหลักฐานที่ดีที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างหินตั้งกับสถานที่ฝังศพ และการบวงสรวงบูชาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ แม้ว่าจะเป็นประเพณีสมัยก่อนประวัติศาสตร์และของชนกลุ่มน้อยในปัจจุบัน แต่ก็สามารถนำมาวิเคราะห์ต่อยอดและมองเห็นภาพของหลักหินทวารวดีอีสานในประเด็นนี้กระจ่างขึ้นมาก

๕.๒.๒ หลักหินทวารวดีอีสานกับประเพณีบูชาบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ

ตามที่ได้อธิบายมาแล้วว่าหลักหินทวารวดีอีสานหลายต่อหลายแห่งปักอยู่บนพื้นที่เกี่ยวข้องกับกิจพิธีอันเนื่องด้วยความตาย เป็นประเพณีเดียวกันกับหินตั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่แขวงหัวพัน ประเทศลาว และหินตั้งหรือหลักไม้ที่พบจากบริเวณหลุมศพของชาวละโว้ในปัจจุบัน เช่นนี้แล้วหลักหินทวารวดีอีสานหลายแห่งจึงน่าจะสร้างขึ้นเนื่องในคติที่คล้ายคลึงกัน เป็นต้นว่า เป็นสื่อติดต่อกับผู้ล่วงลับ เป็นที่สถิตของผู้ล่วงลับ เป็นสัญลักษณ์ของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หรือพื้นที่หวงห้ามอันเป็นบริเวณที่บรรพบุรุษผู้ล่วงลับได้สิงสถิตอยู่ ผู้ล่วงลับเหล่านี้โดยเฉพาะผู้ที่เคยเป็นผู้นำชุมชนได้รับการยกสถานะภาพกลายเป็นผีบรรพบุรุษหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สามารถให้คุณให้โทษได้ จำเป็นต้องทำพิธีกรรมบวงสรวงบูชาเพื่อให้ท่านเหล่านั้นคอยช่วยเหลือดูแล หนึ่งในเครื่องบวงสรวงบูชาก็คือหม้อต่อด้วยกรวยซึ่งภายในอาจจะบรรจุอาหารคาวหวานหรือดอกไม้บูชา ดังได้พบเป็นภาพสลักบนหลักหินนั่นเอง

อาจกล่าวได้ว่าหลักหินกับการบวงสรวงบูชาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ หรือบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นประเพณีท้องถิ่นพื้นเมืองที่ฝังรากลึกอย่างยาวนานแล้ว

นอกเหนือไปจากการค้นพบบนเนินดินฝังศพหรือฝังภาชนะบรรจุกระดูกแล้ว วิธีพิจารณาว่าหลักหินแห่งใดสัมพันธ์กับประเพณีบูชาบรรพบุรุษผู้ล่วงลับก็อาจดูได้จากการปักหลักหินอย่างไม่สม่ำเสมอและไม่มีทิศทางแน่นอน ทั้งนี้เพราะคนในชุมชนย่อมเสียชีวิตลงไม่พร้อมกัน ร่างหรือเถ้ากระดูกที่บรรจุในภาชนะจึงนำมาฝังไว้ไม่พร้อมกันด้วย ตำแหน่งของหลุมจึงไม่เป็นระบบระเบียบ แต่ละหลุมแยกเยื้องออกไปจากกัน ดังนั้นหลักหินซึ่งปักขึ้นเหนือบริเวณดังกล่าวนี้จึงปักไม่พร้อมกัน ส่งผลให้ปักไม่เป็นระบบระเบียบหรือทิศทางที่แน่นอน

^{๙๙} พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, “จากทูตนา-อัญญา สู่อพยพ จากคอยผู้คอยพุทธของลัวะ/เลอเวีอะ” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๙, ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๖), หน้า ๘๔-๘๕.

^{๑๐๐} ศรีศักร วัลลิโภดม, “แหล่งหินตั้งลุ่มน้ำอิง” ใน คำถามใหม่ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๗๙-๘๐.

ตัวอย่างของกลุ่มหลักหินที่ปักไม่เป็นระเบียบ ไม่มีทิศทางแน่นอน ได้แก่ วัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ (รูปที่ ๑๖๙ และแผนผังที่ ๙) วัดเทวฤทธิ์สุขวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๑๗๐ และแผนผังที่ ๑๐)

อย่างไรก็ตาม วิธีการดังกล่าวนี้จำเป็นต้องพิจารณาให้แน่ชัดว่าหลักหินเหล่านั้นได้รับการเคลื่อนย้ายมาจากแห่งอื่นหรือไม่ และทางที่จะพิสูจน์ได้แน่ชัดต่อไปคือการขุดค้นทางโบราณคดีว่าได้ฝังดินมีกิจกรรมอันเนื่องด้วยพิธีกรรมความตายหรือไม่

รูปที่ ๑๖๙ หลักหินจากวัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ

รูปที่ ๑๗๐ หลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุขวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพนทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

<p>แผนผังที่ ๙ หลักหินจากวัดดงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหนองม้า อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ</p>	<p>แผนผังที่ ๑๐ หลักหินจากวัดเทวฤทธิ์สุวิมลมังคลาราม บ้านพันลำ ตำบลสระโพ้นทอง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (ที่มา : กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีจังหวัดชัยภูมิ เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๘.)</p>

ความเกี่ยวข้องระหว่างหลักหินกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ให้คุณให้โทษได้คงเป็นเหตุผลประการสำคัญที่ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายหลักหินไปไว้ยังวัดประจำชุมชน หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนที่เชื่อว่าเป็นที่สถิตของผีบรรพบุรุษ ซึ่งเรียกขานในชื่อต่าง ๆ กันไป เช่น ดอนเจ้าปู่ ศาลปู่ตา เป็นต้น กรณีหลังนี้ก็อาจโยงใยหลักหินทวารวดีอีสานเข้ากับประเพณีบูชาบรรพบุรุษโดยคนปัจจุบันได้ด้วย ตัวอย่างเช่น หลักหินที่เคลื่อนย้ายไปยังดอนเจ้าปู่ บ้านม่วงสามสิบ ตำบลม่วงสามสิบ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี (รูปที่ ๙) บางหลักกลายเป็นปูชนียวัตถุศักดิ์สิทธิ์

หลักหินจำนวนหนึ่งได้รับการเคลื่อนย้ายมาไว้ยังบริเวณศาลหลักเมือง เช่น หลักหินจากเมืองฟ้าแดดสงยางถูกปักไว้เบื้องหลังเสาหลักเมือง บางหลักได้กลายเป็นเสาหลักบ้านเสาหลักเมือง เช่น เสาหลักเมืองขอนแก่น (รูปที่ ๑๗๑) เสาหลักเมืองชุมแพ (รูปที่ ๑๗๒) เสาหลักเมืองทั้งคู่นี้เคลื่อนย้ายมาจากบ้านโนนเมือง อำเภอชุมแพ และเสาหลักเมืองภูเขียว (รูปที่ ๑๗๓) เคลื่อนย้ายมาจากตำบลบ้านแก้ง เสาหลักเมืองวังสะพุง (รูปที่ ๑๗๔) เสาหลักบ้านคำสร้างเที่ยง (รูปที่ ๑๗๕) ทั้งนี้หลักหินบางหลักนับถือกันว่าเป็นเสาอินทขิลซึ่งก็คือเสาหลักเมืองเช่นกัน เช่น หลักหินที่ปักอยู่บริเวณพระธาตุพนม

การที่หลักหินสมัยทวารวดีกลายเป็นหลักบ้านหลักเมืองสมัยปัจจุบันทำให้เกิดข้อสันนิษฐานที่น่าจะเป็นไปได้ประการหนึ่งว่า หลักหินบางหลักอาจสร้างขึ้นเพื่อเป็นเสาหลักบ้านเสาหลักเมืองมาแต่แรกก็ได้ เช่น หลักหินจากวัดเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด (รูปที่ ๑๗๖) ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นหลักเมืององค์เดิม

รูปที่ ๑๗๑ หลักเมืองขอนแก่น

รูปที่ ๑๗๒ หลักเมืองชุมแพ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น
(ที่มา : <http://haab.catholic.or.th>)

รูปที่ ๑๗๓ หลักเมืองภูเขียว อำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ
(ที่มา : <http://info.dla.go.th>)

รูปที่ ๑๗๔ หลักเมืองวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

	
<p>รูปที่ ๑๗๕ หลักบ้านคำสร้างเที่ยง ตำบลคำสร้างเที่ยง อำเภอสามชัย จังหวัดกาฬสินธุ์ (ที่มา : http://www.kaentong.com)</p>	<p>รูปที่ ๑๗๖ หลักเมืองโบราณ วัดเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด</p>

การนำหลักหินทวารวดีอีสานมาเป็นเสาหลักบ้าน เสาหลักเมือง คงมิใช่ความสอดคล้องกันทางด้านรูปทรงเท่านั้น แต่แนวคิดของการถือผีบรรพบุรุษมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับประเพณีบูชาเจ้าพ่อหลักเมือง

การถือผีบรรพบุรุษเกิดขึ้นเพราะเชื่อว่ามีอำนาจสามารถให้คุณให้โทษแก่การทำมาหากินหรือการดำรงชีวิต และเชื่อว่าบรรพบุรุษเหล่านั้นยังคงอยู่ดูแลรักษาลูกหลาน ทั้งนี้ผีบรรพบุรุษคือบรรพบุรุษของหมู่บ้าน ซึ่งปกติก็คือผู้นำชุมชนนั่นเอง ผีบรรพบุรุษจึงปกปักรักษาชุมชนหมู่บ้าน แต่หากเป็นชุมชนเล็กซึ่งมีความเกี่ยวดองทางเครือญาติกันเป็นส่วนมาก ก็อาจกล่าวได้ว่าผีบรรพบุรุษของชุมชนก็คือบรรพบุรุษของครอบครัวด้วย ในครั้งที่ยังมีชีวิตอยู่บรรพบุรุษเหล่านี้อาจมีวีรกรรมที่ยกให้เป็นวีรชนของชุมชนด้วยก็ได้ แต่ละชุมชนจะมีสถานที่สถิตของผีบรรพบุรุษ มีมากมายหลายลักษณะ สำหรับในภาคอีสานจะนิยมทำเป็นศาลขนาดใหญ่พอให้คนเข้าไปอยู่ในนั้นได้^{๔๑}

ผีเจ้าพ่อหลักบ้าน ผีเจ้าพ่อหลักเมือง มีที่มาจากผีบรรพบุรุษนั่นเอง อย่างน้อยก็เห็นได้จากการเป็นผู้พิทักษ์รักษาชุมชนบ้านเมือง ร่องรอยความคิดดังกล่าวนี้เห็นได้ในหลายพื้นที่รวมทั้งภาคอีสานเองด้วย ดังนี้

^{๔๑} ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕), หน้า ๖-๗.

หลักเมืองอุดรธานีมีการอัญเชิญดวงพระวิญญาณของพลตรีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม มาสถิต ณ เสาหลักเมือง พระองค์ทรงสร้างความเจริญให้เมืองอุดรธานี พัฒนาจากหมู่บ้านชนบทจนเป็นเมืองใหญ่

ศาลหลักเมืองหนองบัวลำภูคือศาลพระวอและพระตา ผู้สร้างเมืองหนองบัวลำภู ตามประวัติศาสตร์กล่าวว่า พระวอและพระตาเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน พระตาได้ถูกกองทัพพม่าและกองทัพเวียงจันทน์ฆ่าตายในสนามรบที่เมืองหนองบัวลำภูแห่งนี้ ศาลหลักเมืองได้ทำการก่อสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์และรำลึกถึงคุณงามความดีของพระวอพระตา ผู้มาสร้างบ้านแปงเมืองหนองบัวลำภู

นอกจากนี้ในหลายพื้นที่ยังเรียกเจ้าพ่อหลักเมืองว่าเจ้าพ่อมเหสักข์ หรือมเหศักดิ์ คำดังกล่าวนี้มีความหมายตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานว่า เทวดาผู้เป็นใหญ่ บรรพบุรุษหรือผีปู่ตา เจ้าผีซึ่งเดิมเป็นเจ้าของที่อยู่ในถิ่นนั้นๆ เช่น หลักเมืองจังหวัดสกลนคร หลักเมืองจังหวัดร้อยเอ็ด และหลักเมืองอำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น การนับถือผีบรรพบุรุษของชุมชนกับการบูชาหลักเมืองจึงเป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกันตามเหตุผลที่กล่าวไป

แนวความคิดเกี่ยวกับเจ้าพ่อหลักเมือง หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่พิทักษ์รักษาเมือง ยังเกี่ยวข้องกันกับความคิดเรื่องเทวดาอารักษ์ตลอดจนพระภูมิเจ้าที่ได้ด้วย เชื่อกันว่าพระภูมิเจ้าที่ จะสถิตอยู่ภายในศาล ภายในศาลมีเจว็ดซึ่งเป็นแผ่นไม้หรือแผ่นวัสดุอื่นๆ รูปใบเสมา มีลายเทวดาประดับอยู่ มีความหมายถึงพระภูมิเจ้าที่หรือเทพารักษ์ (รูปที่ ๑๗๗)

รูปที่ ๑๗๗ เจว็ด

(ที่มา : <http://www.laksanathai.com>)

ไม่อาจทราบได้ว่ารูปทรงของเจว็ดที่เป็นใบเสมาเกิดขึ้นเมื่อใด และเพราะเหตุใดจึงต้องทำในรูปทรงนี้ แต่อาจตั้งคำถามได้หรือไม่ว่ารูปทรงใบเสมาของเจว็ดอันเป็นที่สถิตของพระภูมิเจ้าที่มีรากเหง้ามาจากหลักหินแบบแผ่นแบนในสังคมทวารวดีอีสาน ผ่านพัฒนาการทางด้านรูปแบบมาตามลำดับตราบกระทั่งปัจจุบัน ยิ่งเมื่อพิจารณาประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินทวารวดีอีสานกับการถือผีบรรพบุรุษผู้คุ้มครองชุมชน ซึ่งอีกนัยยะหนึ่งก็คือผีผู้เป็นใหญ่เหนือผืนดินนั้น ก็จะยิ่งเห็นความสัมพันธ์ระหว่างเจว็ดกับหลักหินอีสานมากยิ่งขึ้น และอาจตั้งคำถามย้อนกลับไปได้ว่า หลักหินที่พบบริเวณสถานที่ปลงศพถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่สถิตของผีบรรพบุรุษ เช่นเดียวกันกับที่เจว็ดเป็นที่สถิตของพระภูมิเจ้าที่ใช่หรือไม่

อนึ่ง ไม่อาจทราบได้ว่าผู้คนสมัยนั้นจินตนาการรูปลักษณะของสิ่งที่สถิตในหลักหินว่ามีลักษณะเช่นไร หากพิจารณาจากหลักหินที่วัด

เทวฤทธิ์สุวิมมมังคลาราม บ้านพันลำ อำเภอกะษัตราสมบูรณ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๑๗๘) และภ
 พระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอนเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ ๑๗๙) ซึ่งสลักภาพ
 บุคคลแลดูน่าเกรงขามและได้รับการสักการบูชาโดยคนสมัยปัจจุบันว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ก็อาจตั้ง
 คำถามได้หรือไม่ว่าคนโบราณครั้งทวารวดีก็นับถือหลักหินเหล่านี้ว่าศักดิ์สิทธิ์เช่นกัน และยอม
 หมายความว่าภาพสลักบุคคลที่ดูน่าเกรงขามก็คือภาพจินตนาการถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนเหล่านั้น
 สักการบูชานั่นเอง อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้ไม่มีอะไรมาพิสูจน์ได้แน่ชัด

รูปที่ ๑๗๘ หลักหินสลักภาพบุคคลน่าเกรงขาม
 วัดเทวฤทธิ์สุวิมมมังคลาราม บ้านพันลำ อำเภอกะ
 ษัตราสมบูรณ จังหวัดชัยภูมิ

รูปที่ ๑๗๙ หลักหินสลักภาพบุคคลน่าเกรงขาม
 ภพระอังคาร ตำบลเจริญสุข อำเภอนเฉลิมพระเกียรติ
 จังหวัดบุรีรัมย์

๕.๓ การผสมผสานระหว่างการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับประเพณีพุทธศาสนาของ หลักหินที่ภพระบาท

ภพระบาทเป็นภเขาหินทรายขนาดย่อม ตั้งอยู่ที่อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี มีปูชนีย
 สถานสำคัญ คือ พระพุทธรูปบาทบัวบก ซึ่งเป็นที่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชนในอดีตตราบ
 จนกระทั่งปัจจุบัน เป็นที่มาของการเรียกภแห่งนี้เป็นว่า “ภพระบาท” สภภาพทางธรณีวิทยาและภภูมิ
 ประเทศบนภพระบาทมีความโดดเด่น กล่าวคือ ประกอบด้วยลานหินทรายกว้างขวาง มีเสาหิน
 หรือเพิงหินในลักษณะแปลกตาปรากฏอยู่ทั่วไป เพิงหินเหล่านี้ประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ส่วน
 คือ ก้อนหินขนาดใหญ่ซึ่งวางอยู่ด้านบน และเสาหินที่เชื่อมต่อกับพื้นหินทำหน้าที่รองรับก้อนหิน
 ขนาดใหญ่ไว้ (รูปที่ ๑๘๐) เกิดขึ้นจากกระบวนการธรรมชาติ เพราะชั้นหินทรายของภพระบาท

มีความคงทนต่อการผุพังแตกต่างกัน ชั้นหินแข็งที่มีความคงทนต่อการกัดเซาะจะกลายเป็นก้อนหินขนาดใหญ่ที่อยู่ด้านบน ส่วนชั้นหินที่มีความคงทนน้อยอยู่ใต้ชั้นหินแข็งจะถูกกัดกร่อนจนหายไป หรือกลายเป็นเสาหิน

รูปที่ ๑๘๐ ยุงฉางนายพราน ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

ด้วยสภาพทางธรณีวิทยาและภูมิประเทศอันพิเศษของเพิงหินเช่นนี้ ทำให้ภูพระบาทเป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมของมนุษย์มาเนิ่นนานนับแต่ก่อนประวัติศาสตร์ ผ่านสมัยทวารวดี ลพบุรี ล้านช้าง และปัจจุบัน โดยพิธีกรรมในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ย่อมเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติต่างๆ อันให้คุณให้โทษต่อมนุษย์ได้ ขณะที่นับแต่สมัยทวารวดี เป็นต้นมาย่อมมีความเกี่ยวข้องกับ

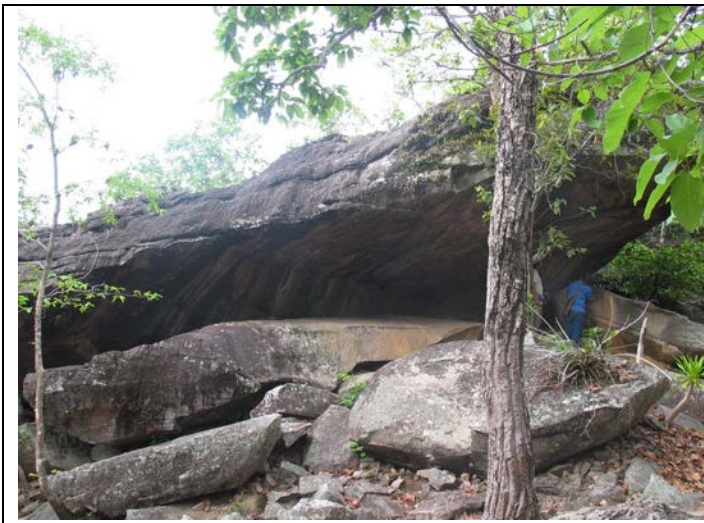
กับประเพณีพุทธศาสนา แต่ก็ได้ทำให้การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติหายไป กลายเป็นการผสมผสานอยู่ร่วมกัน

เพิงหินหรือเสาหินบนภูพระบาทที่พบกิจกรรมอันเนื่องในพิธีกรรมความเชื่อของมนุษย์มีกระจัดกระจายทั่วทั้งภูพระบาท กรมศิลปากรได้จัดกลุ่มเพิงหินหรือเสาหินเหล่านี้ไว้เป็นกลุ่มๆ และตั้งชื่อให้กับเพิงหินหรือเสาหินด้วย ยกเว้นชื่อที่สัมพันธ์กับตำนานท้องถิ่นเรื่องอุสาบารสจะเป็นชื่อที่เรียกตามชาวบ้าน บางกลุ่มหลงเหลือแต่หลักฐานภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บางกลุ่มพบหลักฐานพุทธศาสนาที่แพร่เข้ามาตั้งแต่ครั้งวัฒนธรรมทวารวดีรวมอยู่ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปักหลักหินล้อมรอบเพิงหินหรือเสาหินธรรมชาติ ซึ่งเป็นหลักฐานของการผสมผสานและอยู่ร่วมกับระหว่างประเพณีพุทธศาสนากับการนับถือบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามธรรมชาติที่เห็นได้ชัดเจนและเป็นประเด็นศึกษาครั้งนี้

๕.๓.๑ เสาหินหรือเพิงหินธรรมชาติกับพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ยุคก่อนประวัติศาสตร์และพุทธศาสนา

เพิงหินหรือเสาหินหลายแห่งบนภูพระบาทมีร่องรอยหลักฐานภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ถ้ำวัว ถ้ำคน (รูปที่ ๑๘๑-๑๘๒) ถ้ำมือแดง (หีบศพท้าววงพาน-หีบศพพ่อดา) (รูปที่ ๑๘๓) เพิงหินข้างบ่อน้ำนางอุสา (รูปที่ ๑๘๔) โนนสาวเอ้ (รูปที่ ๑๘๕) ถ้ำสูง ถ้ำเก็ง (รูปที่ ๑๘๖) เป็นต้น

ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นรูปเรขาคณิตหรือเส้นสัญลักษณ์ ซึ่งไม่อาจทราบความหมายที่แน่ชัดได้ ส่วนภาพสัตว์ ภาพคน และภาพฝ่ามือแดงพบได้น้อยกว่า เข้าใจว่าภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์เหล่านี้คงสร้างขึ้นเนื่องในพิธีกรรมบางอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ภาพสัตว์อาจเกี่ยวข้องกับประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของผลิตผล ภาพฝ่ามือแดงอาจแสดงตัวตนของเจ้าของฝ่ามือว่าได้มาร่วมประกอบพิธีกรรมแล้ว เปรียบเหมือนการเขียนชื่อนามสกุลเพื่อแสดงตัวตนของคนสมัยประวัติศาสตร์นั่นเอง ส่วนภาพสัญลักษณ์ต่างๆ ไม่อาจทราบความหมายได้แน่ชัด

รูปที่ ๑๘๑ เฟิงหินซึ่งเป็นที่ตั้งของถ้ำวัวและถ้ำคน ภูพระบาท อำเภอบ้านฝือ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๒ ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ถ้ำคน ภูพระบาท อำเภอบ้านฝือ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๓ ถ้ำมือแดง (หีบศพท้าววงพาน-หีบศพพ้อตา) ภูพระบาท อำเภอบ้านฝือ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๔ ภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เฟิงหินข้างบ่อน้ำนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านฝือ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๕ โนนสาวเอ้ ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๖ ถ้ำเก็ง ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

การสักกร่อนของเพิงหินหรือเสาหินรองรับก้อนหินขนาดใหญ่เป็นรูปลักษณะที่น่าอัศจรรย์ใจ ด้วยความรู้ของผู้คนเมื่อหลายพันปีที่แล้วย่อมไม่สามารถทราบได้ว่าเสาหินเหล่านี้เกิดจากกระบวนการทางธรรมชาติที่กินเวลานานนับแสนนับล้านปี คนสมัยนั้นอาจเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างใดอย่างหนึ่งบันดาลให้เกิด หรือมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อย่างใดอย่างหนึ่งสถิตอยู่ในเสาหินเหล่านี้ ส่วนหนึ่งของภาพเขียนสีจึงอาจวาดขึ้นเพื่อประกอบพิธีกรรมอันเนื่องด้วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้ อาจกล่าวได้ว่าเสาหินหรือเพิงหินเหล่านี้เกี่ยวข้องกับประเพณีหินตั้งหรือหินใหญ่ (Megalith) ไม่มากนักน้อย

เมื่อล่วงเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ก็ได้ปรากฏหลักฐานพุทธศาสนาบนภูพระบาท แม้ไม่อาจระบุศักราชได้แน่ชัด แต่หากพิจารณาจากหลักหินที่ปักล้อมรอบเพิงหินหรือเสาหินธรรมชาตินี้ น่าจะกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาเข้าสู่ภูพระบาทแต่ครั้งทวารวดีแล้ว และยังคงสืบต่อมาในสมัยหลัง เกิดการสมมติรอยสักบนพื้นหินให้เป็นพระพุทธรูปบวบก สร้างตำนานว่าพระพุทธรูปเจ้าเคยเสด็จมายังสถานที่แห่งนี้เพื่อเทศนาโปรดพญานาคและประดิษฐานรอยพระพุทธรูปไว้ อีกทั้งยังดัดแปลงเพิงหินหลายต่อหลายแห่งให้เป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปด้วย เช่น ถ้ำพระวัดพ้อตา วัดพ้อตา ถ้ำพระ (รูปที่ ๑๘๗) วัดลูกเขย (รูปที่ ๑๘๘) เป็นต้น ทั้งนี้มีหลักฐานว่าถ้ำพระและวัดพ้อตามีภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ อีกทั้งถ้ำพระและวัดลูกเขยเคยมีหลักหินปักล้อมรอบด้วย

การค้นพบว่าเพิงหินที่ถูกดัดแปลงให้เป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเป็นเพิงหินที่มีภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ หรือตั้งอยู่ไม่ไกลจากกัน เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการใช้ประโยชน์ในทางพิธีกรรมของยุคสมัยที่แตกต่างกัน และเป็นหลักฐานว่าพุทธศาสนากับประเพณีความเชื่อดั้งเดิมยังคงอยู่ร่วมกันที่ภูพระบาท

คณะสงฆ์ที่อยู่บนภูพระบาทได้กำหนดสีมาของตนเองไว้ที่ลานหินหน้าวัดพ้อตา ซึ่งได้วิเคราะห์ไว้แล้วในบทที่ ๓ ว่า รอยบากบนลานหินแห่งนี้เป็นตำแหน่งของหลักหินที่ทำหน้าที่

เป็นนิมิตของพัทธสีมา (รูปที่ ๖๘ และแผนผังที่ ๕) เป็นศูนย์กลางสำหรับประกอบสังฆกรรมต่าง ๆ ของสงฆ์ แม้ไม่อาจกำหนดอายุได้แน่ชัด อีกทั้งหลักหินเหล่านี้ก็ถูกเคลื่อนย้ายไปเป็นส่วนใหญ่แล้ว แต่ก็เพียงพอที่จะเป็นหลักฐานว่าการปักหลักหินตามประเพณีพุทธศาสนาเป็นที่รู้จักกันอย่างแน่นอนบนภูประบาท

พัทธสีมาบนลานหินหน้าวัดพ่อตาarayล้อมไปด้วยเพิงหินต่าง ๆ จำนวนมาก บางเพิงมีหลักฐานภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์หลงเหลืออยู่ เช่น หีบศพพ่อตา (หีบศพทำวงพาน-ถ้ำมือแดง) วัดพ่อตา ถ้ำช้าง เป็นต้น เมื่อพุทธศาสนาเข้ามาเพิงหินเหล่านี้ก็ได้รับการปรับเปลี่ยนเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อพุทธศาสนิก เช่น ถ้ำพระ (รูปที่ ๑๘๗) ถ้ำพระวัดพ่อตา เป็นต้น ได้รับการปรับเปลี่ยนเป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ส่วนหีบศพพ่อตา (หีบศพทำวงพาน-ถ้ำมือแดง) (รูปที่ ๑๘๓) หีบศพท้าวบารส หีบศพนางอุสา (รูปที่ ๑๘๙) ได้รับการดัดแปลงผิวหินเพื่อประโยชน์ในการพักอาศัย ซึ่งเข้าใจว่าพระภิกษุบางรูปอาจพักอาศัยในเพิงหินเหล่านี้ได้

จากที่กล่าวมาในส่วนนี้จึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่า เพิงหินหรือเสาหินบนภูประบาทเป็นสถานที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์มาแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อพุทธศาสนาเข้ามาสถานที่เหล่านี้ก็ได้รับการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับประเพณีใหม่นี้ โดยมีได้มีการลบทำลายภาพเขียนสีดั้งเดิมแต่อย่างใด หลักฐานก่อนประวัติศาสตร์กับหลักฐานพุทธศาสนาที่เข้ามาในภายหลังจึงอยู่ร่วมกัน ซ้อนทับอยู่ในพื้นที่เดียวกัน

รูปที่ ๑๘๗ ถ้ำพระ ภูประบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๘ วัดลูกเขย ภูประบาท อำเภอบ้านฝื่อ จังหวัดอุดรธานี

รูปที่ ๑๘๙ หีบศพนางอุสา ภูเขาพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี

๕.๓.๒ หลักหินรอบเพิงหินธรรมชาติกับการผสมผสานระหว่างการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับประเพณีพุทธศาสนา

นอกเหนือไปจากการดัดแปลงเสาหินหรือเพิงหินให้เป็นห้องประดิษฐานพระพุทธรูปหรือที่พักอาศัยของพระภิกษุแล้ว เสาหินหรือเพิงหินจำนวนหนึ่งมีการปักหลักหินทวารวดีอีสานล้อมรอบ เป็นหนึ่งในหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานหรือการอยู่ร่วมกันระหว่างความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับประเพณีพุทธศาสนาที่ภูเขาพระบาทนี้ โดยเพิงหินหรือเสาหินที่มีหลักหินทวารวดีอีสานปักล้อมรอบมีดังนี้^{๕๒}

๑. หอนางอุสา (รูปที่ ๑๘๐ และแผนผังที่ ๑๑) ตั้งอยู่บนลานหินขนาดใหญ่ รูปลักษณะเป็นเสาหินสูงใหญ่ที่มีก้อนหินใหญ่ทับอยู่ด้านบน เพิงที่อยู่ใต้ก้อนหินมีการก่อหินกันเป็นห้องไว้พบหลักฐานภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ พบหลักหิน ๕ หลัก รูปทรงต่างๆ กัน ปักรอบหอนางอุสา

๒. กุ๋นางอุสา (กึ่งนางอุสา) (รูปที่ ๑๘๑ และแผนผังที่ ๑๒) ตั้งอยู่บนลานหิน พบหลักหินแบบแผ่นแบนปักล้อมทั้ง ๘ ทิศอย่างเป็นระเบียบ แต่ละตำแหน่งค่อนข้างตรงกับแนวทิศหลักและทิศเฉียง มีหลุมวงกลมเล็กกระจายล้อมรอบ อาจเป็นหลุมของรั้วไม้หรือเสียบเสาตามประทีปก็เป็นได้ ตัวเพิงหินมีร่องรอยของภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และมีการตัดแต่งผิวหินให้ตั้งวางวัตถุได้ ซึ่งอาจเป็นวัตถุสำหรับสักการบูชา

๓. ถ้ำพระ (รูปที่ ๑๘๗, ๑๘๒) ตั้งอยู่เคียงกันกับพัทธสีมาที่ลานหินหน้าวัดพอดตา พบหลักหินและรอยบากบนพื้นหินซึ่งเป็นตำแหน่งสำหรับปักหลักหิน เท่าที่สำรวจพบมีทั้งสิ้น ๕

^{๕๒} พัทธวิชัย จิตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูเขาพระบาท อ.บ้านฝ้อ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖-๑๓๓.

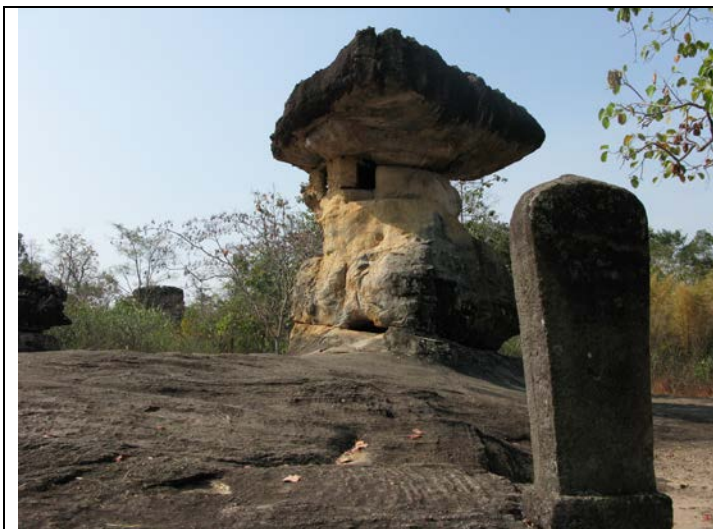
ตำแหน่ง ภายในมีภาพสลักพระพุทธรูปและเทวดา มีการก่อหินเป็นแนวผนังเพื่อกั้นเป็นห้อง อีกทั้งมีร่องรอยภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ด้วย

๔. วัตลูกเขย (รูปที่ ๑๘๘ และแผนผังที่ ๑๓) มีลักษณะเป็นเพิงหินที่ได้รับการปรับเปลี่ยนให้เป็นอาคารประดิษฐานพระพุทธรูปด้วยการก่อผนังหินทรายขึ้น ๓ ด้าน ส่วนด้านหลังเป็นผนังหินธรรมชาติ ภายในมีแท่นฐานประดิษฐานพระพุทธรูป พบหลักหินจำนวน ๓ หลักปักอยู่ใกล้ๆ

๕. ถ้ำฤๅษี (รูปที่ ๑๘๓ และแผนผังที่ ๑๔) เป็นเสาหินขนาดใหญ่ที่มีแผ่นหินใหญ่ทับอยู่ด้านบน พบหลักหินปักล้อมรอบ ๗ หลัก ปักเป็นระเบียบแต่ไม่ตรงกับแนวทิศและแนวแกนหลักหินมีทั้งแบบแผ่นแบนและแบบแท่งเสา ขนาดแตกต่างกันไป

๖. คอกม้าน้อย (รูปที่ ๑๘๔ และแผนผังที่ ๑๕) เพิงหินขนาดเล็ก มีร่องรอยการตัดแต่งพื้นผิวหินให้เป็นที่อาศัยหรือประกอบกิจกรรมได้ พบหลักหินปักล้อมรอบ ๗ หลัก แลดูเป็นระเบียบแต่บางตำแหน่งไม่ตรงแนวทิศและแนวแกนกับหลักอื่น หลักหินมีขนาดและรูปร่างที่แตกต่างกัน

๗. เพิงหินนกกะทา (รูปที่ ๑๘๕ และแผนผังที่ ๑๖) เสาหินสูงใหญ่มีแผ่นหินวางทับอยู่ด้านบน ค้นพบหลักหินจำนวน ๕ หลัก ปักอยู่ใกล้ๆ

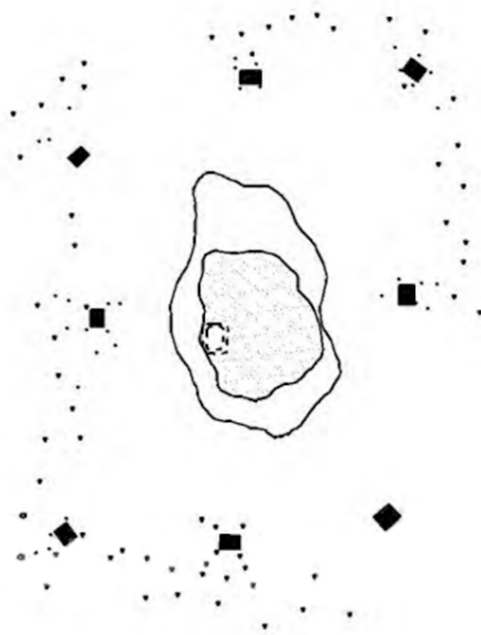

รูปที่ ๑๘๐ หอนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

แผนผังที่ ๑๑ หอนางอุสา ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (ที่มา : พัทธ์ชัย จิตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓.)

รูปที่ ๑๙๑ กู่นางอุสา (กีนางอุสา) ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

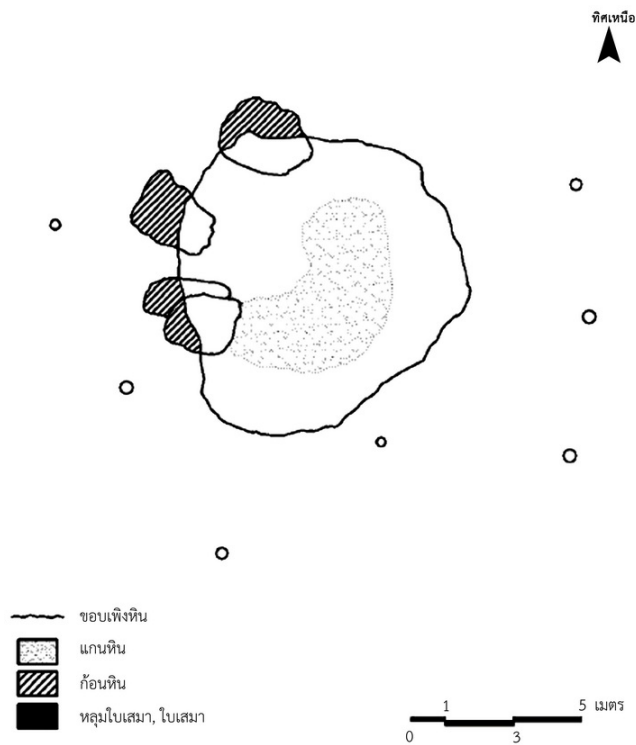

แผนผังที่ ๑๒ กู่นางอุสา (กีนางอุสา) ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

(ที่มา : พัทธ์ชัย จตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓.)

รูปที่ ๑๙๓ ถ้ำถ้ำถ้ำ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี

แผนผังที่ ๑๔ ถ้ำถ้ำถ้ำ ภูพระบาท อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี

(ที่มา : พัทธ์ชัย จตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านฝ้อ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓.)

รูปที่ ๑๙๔ คอกม้าน้อย ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

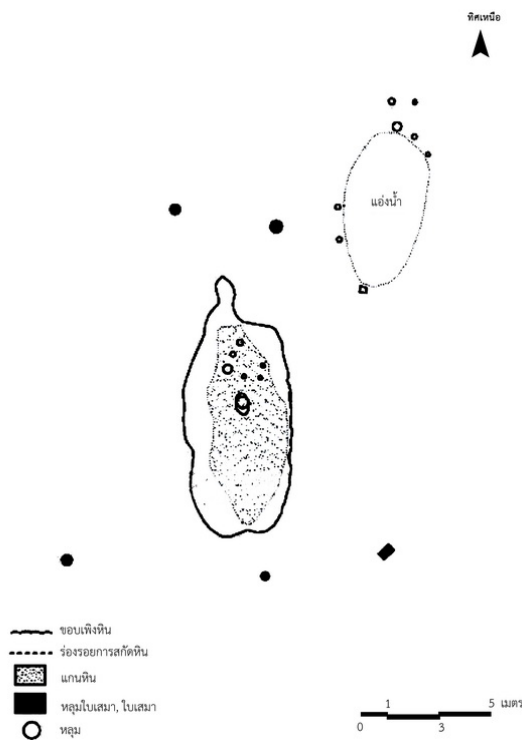

แผนผังที่ ๑๕ คอกม้าน้อย ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

(ที่มา : พิทักษ์ชัย จิตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓.)

รูปที่ ๑๙๕ เฟิงหินนกระทา ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

แผนผังที่ ๑๖ เฟิงหินนกระทา ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี

(ที่มา : พิทักษ์ชัย จิตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓.)

การทำหลักหินล้อมรอบเพิงหินหรือเสาหินจำนวนมากมายบนภูพระบาทสามารถวิเคราะห์เชื่อมโยงไปสู่ประเด็นต่างๆ ได้ ดังนี้

ประการแรก หลักหินเหล่านี้ควรปักขึ้นในครั้งที่วัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือแพร่หลายไปทั่ว เพราะรูปทรงของหลักหินทั้งแผ่นแบนหรือแท่งเสาจึงเทียบได้กับแหล่งอื่นๆ แต่สิ่งที่ควรสังเกต คือ หลักหินบนภูพระบาทไม่นิยมประดับตกแต่งใดๆ เลย

ประการที่สอง การปักหลักหินสัมพันธ์กับประเพณีพุทธศาสนาอย่างแน่ชัด เพราะถ้าพระและวัตถุอุกเขยเป็นเพิงหินที่ได้รับการดัดแปลงให้เป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูป

ประการที่สาม มีความเป็นไปได้ว่าพื้นที่บางแห่งที่มีหลักหินปักล้อมรอบโดยมีเสาหินหรือเพิงหินธรรมชาติอยู่ตรงกลางจะเป็นพัทธสีมาสงฆ์ตามที่บัญญัติไว้ในพระวินัย เช่น หอทางอุสา เพราะเป็นลานโล่งขนาดใหญ่ แต่ไม่ได้หมายความว่าพื้นที่เสาหินหรือเพิงหินอื่นๆ เป็นสีมาสงฆ์ด้วย เพราะเสาหินหรือเพิงหินเหล่านี้ตั้งอยู่ไม่ไกลจากกัน อีกทั้งบางแห่งไม่น่าจะมีพื้นที่เพียงพอให้สงฆ์มาชุมนุมกันได้ เพราะหลักหินปักค่อนข้างประชิดติดกับเสาหินหรือเพิงหินธรรมชาติซึ่งมีขนาดใหญ่โตและล้อมรอบโดยลานหินที่ต่างระดับมาก ลักษณะเช่นนี้เห็นได้ชัดเจนมากที่ถ้ำถ้ำาชี

ประการที่สี่ เฉพาะหลักหินที่ล้อมรอบภูนางอุสา (ภูนางอุสา) เท่านั้นที่พบทั้ง ๘ ทิศ และอยู่ในตำแหน่งตำแหน่งของทิศหลักและทิศเฉียง เป็นหลักฐานที่เชื่อมโยงเข้ากับประเพณีการปักนิมิตที่ทิศทั้งแปดของพัทธสีมาสงฆ์ได้ ในขณะที่หลักหินที่ล้อมรอบเสาหินหรือเพิงหินอื่นๆ ไม่ได้ปักตรงกับทิศทั้งแปด ซึ่งอาจเกิดจากการสูญหายหรือไม่มีตั้งแต่แรก ตำแหน่งหลักหินจึงดูไม่เป็นระเบียบนัก

ประการที่ห้า หากการปักหลักหินเป็นเรื่องของการกำหนดสีมาสงฆ์แต่เพียงอย่างเดียวก็ควรเลือกสถานที่โล่ง อันเอื้อต่อการสร้างอาคารไว้ภายใน หรือชุมนุมกันบนลานโล่งโดยไม่มีสิ่งใดขวางกั้นเช่นที่พบบนลานหินหน้าวัดพ้อตา แต่การตั้งใจให้เพิงหินหรือเสาหินธรรมชาติขนาดใหญ่ตั้งอยู่กลางพื้นที่เช่นนี้น่าจะมีมิติที่เกี่ยวข้งกับความประสงคในแง่มุมมองอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสัมพันธ์ความเชื่อว่าเพิงหินหรือเสาหินเหล่านี้เกี่ยวพันกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ว่าจะเพราะเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นภูบันดาลให้เกิดขึ้น หรือเชื่อว่าเป็นที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็ตาม สิ่งนี้ควรเป็นประเพณีดั้งเดิมที่สืบทอดมาแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์ จึงพบภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์บนเพิงหินหรือเสาหินธรรมชาติเหล่านี้ เมื่อพุทธศาสนาแพร่เข้ามาจึงเกิดการปักหลักหินล้อมรอบเพิงหินหรือเสาหินธรรมชาติเหล่านี้ เป็นการผสมผสานกลมกลืนความเชื่อทั้งสองเข้าไว้ด้วยกัน

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า หลักหินที่ปักล้อมรอบเพิงหินหรือเสาหินแสดงถึงการอยู่ร่วมกันระหว่างประเพณีดั้งเดิมที่โยงใยอยู่กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันให้คุณให้โทษได้กับประเพณีพุทธศาสนา

๕.๔ หลักหินในฐานะหลักเขต

จากการสำรวจแหล่งหลักหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทำให้พบว่ามีหลักหินจำนวนหนึ่งปักอยู่กลางทุ่งนา เกือบทั้งหมดค้นพบโดยบังเอิญจากการทำนาของชาวบ้าน หลักหินเหล่านี้จึงมักถูกเคลื่อนย้ายจากตำแหน่งที่พบครั้งแรกไปรวมไว้บนคันนา เช่น หลักหินกลางทุ่งนาบ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๑๙๖) ซึ่งชาวบ้านเพิ่งค้นพบเมื่อไม่นานมานี้ หรือหลักหินจากหนองหินตั้ง ตำบลบ้านยาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ บางหลักเชื่อได้ว่ายังเป็นตำแหน่งดั้งเดิมมิได้ถูกเคลื่อนย้ายโดยคนปัจจุบัน (รูปที่ ๑๙๗) สถานที่นี้ยังได้พบหลักหินจำนวน ๑ หลักมีจารึกปรากฏอยู่เรียกว่า จารึกห้วยมะอี เขียนเป็นอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ ก่อนข้างลบเลือน ข้อความตอนหนึ่งมีคำว่าซึ่งแปลได้ว่า “...ด้วยโภคะทั้งหลาย...” และ “...ความหลุดพ้น...”^{๕๓}

รูปที่ ๑๙๖ หลักหินพบกลางทุ่งนาบ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

รูปที่ ๑๙๗ หลักหินกลางทุ่งนาจากบริเวณหนองหินตั้ง ตำบลบ้านยาง อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ

หลักหินที่พบกลางทุ่งนามีทั้งที่ปักเป็นกลุ่มและปักอยู่โดดๆ เพียงหลักเดียว อาจปักขึ้นตามวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันก็ได้ เช่น หลักหินบางกลุ่มอาจเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมด้านเกษตรกรรม ประเพณีทำขวัญข้าว เป็นต้น เพราะตามที่ได้กล่าวแล้วว่าภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินเทียบได้กับบายศรีหรือเครื่องบวงสรวง ซึ่งเป็นสิ่งที่ใช้ในพิธีทำขวัญต่างๆ รวมถึงการทำขวัญข้าวด้วย

^{๕๓} กรมศิลปากร, “จารึกห้วยมะอี” ใน จารึกในประเทศไทยเล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๓๙. หน้า ๒๖๗-๒๖๘.

การเป็นหลักเขตที่ดินก็น่าจะเป็นหนึ่งในหน้าที่ของหลักหินเหล่านี้ โดยเฉพาะที่พบเพียงหลักเดียวโดดๆ เช่น บ้านดอนตูใหญ่ ตำบลวังไชย อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม พบหลักหินอย่างน้อย ๓ หลัก ปักกลางทุ่งนาและไร่มันสำปะหลัง ระยะห่างของแต่ละหลักใกล้เคียงกันมาก^{๔๔} อย่างไรก็ตาม น่าเสียดายที่จารึกในวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสานมิได้กล่าวถึงเรื่องราวดังกล่าวนี้มากนัก หากแต่พบอยู่ในจารึกวัฒนธรรมเขมร

ตามที่ทราบกันเป็นอย่างดีว่าอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมจากกัมพูชาเข้ามายังภาคอีสานพร้อมๆ กันกับความแพร่หลายของวัฒนธรรมทวารวดี ดังนั้นบางพื้นที่จึงมีหลักฐานทางโบราณสถานและโบราณวัตถุของทั้งสองวัฒนธรรมอยู่ร่วมกัน หลักหินที่ถูกนิยามว่าเป็นวัฒนธรรมทวารวดีอีสานจำนวนหนึ่งก็มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมเขมร เช่น หลักหินสลักภาพพระพุทธรูปจากบ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (รูปที่ ๑๙๘) พระพุทธรูปมีลักษณะของไรพระศกหยักเป็นมุมแหลมที่พระกรรเจียก และพระเนตรเบิกโพลงตามแบบศิลปะเขมร^{๔๕} หลักหินจากวัดสาวสุวรรณ บ้านเวียงคุก ตำบลเวียงคุก อำเภอเมืองจังหวัดหนองคาย (รูปที่ ๑๙๙) สลักภาพศิพินชาดก พระโพธิสัตว์สวมเครื่องทรงแบบประติมากรรมศิลปะเขมรแบบนครวัด^{๔๖} และหลักหินจากบริเวณบวชพระปู่ ไกล้วัดพระพุทธบาทบัวบาน และวัดโนนศิลาอาสน์ ตำบลเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ที่สวมเครื่องทรงและมีอิริยาบถท่าทางเช่นที่พบในศิลปะเขมร เป็นต้น

จากการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีกับวัฒนธรรมเขมรนี้ จึงทำให้พอเชื่อได้ว่าประเพณีที่ถือปฏิบัติกันตามที่ปรากฏในจารึกภาษาเขมรที่พบในดินแดนไทยน่าจะพอนำใช้กับวัฒนธรรมทวารวดีอีสานได้

^{๔๔} ชินฉวี วิทยาลัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องโบสถ์อีสาน เล่มที่สอง ((กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๕๓-๕๕.

^{๔๕} รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๔๔๒-๔๔๔.

^{๔๖} รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “โบสถ์เรื่องศิพินชาดก: ร่องรอยพุทธศาสนamahayan ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน” เมืองโบราณ ปีที่ ๒๘, ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๒-๑๐๗.

รูปที่ ๑๙๘ หลักหินสลักภาพพระพุทธรูปจาก บ้านหัวขัว ตำบลบ้านบัว อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย

รูปที่ ๑๙๙ หลักหินสลักภาพศิวชาดก จากวัดสาวสุวรรณ บ้านเวียงคุก ตำบลเวียงคุก อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย

จารึกในวัฒนธรรมเขมรโบราณหลายหลักได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการกำหนดเขตที่ดินเพื่อมอบให้กับผู้ใดผู้หนึ่ง หรือมอบให้กับศาสนสถาน โดยเครื่องหมายที่ใช้กำหนดเขตมีทั้งที่เป็นธรรมชาติ เช่น ป่า ต้นไม้ จอมปลวก และของที่คนทำขึ้น เช่น หนทาง และหลัก ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าจะเชื่อมโยงเข้ากับหลักหินทวารวดีอีสานได้ จารึกบางหลักแสดงให้เห็นว่ามีการใช้หลักหินกำหนดเขตเพียงอย่างเดียว แต่บางหลักแสดงให้เห็นว่ามีการกำหนดเขตโดยวัตถุอื่นๆ ด้วย จารึกที่เอ่ยถึงหลักหินว่าเป็นตัวกำหนดเขตมีตัวอย่างดังนี้

จารึกปราสาทหินพิมาย ๓ จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๑๖๕๕ ระบุถึงการถวายที่ดินแปลงหนึ่งทางทิศตะวันออกของเมืองขุขันธ์ มีการปักหลักเพื่อทำเป็นเขตที่ดินนั้น แต่น่าเสียดายที่ไม่รู้ว่าเป็นหน่วยวัดอะไร จึงไม่สามารถคำนวณความยาวตามมาตราปัจจุบันได้ รายละเอียดดังนี้

จากหลักหินทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปทางทิศใต้ข้ามคลองขุขันธ์จนถึงหลักหินทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีความยาว ๔ สลิก, ๓๐๐, ๔ ภัย, ๑๘ จากหลักหินทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปทางทิศตะวันตกจนถึงหลักหินทิศตะวันตกเฉียงใต้ มีความยาว ๑ สลิก, ๓ ภัย ตั้งแต่หลักหินทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปทางทิศเหนือจนถึงหลักหินทิศตะวันตก มีความยาว ๒๐๐, ๔ ภัย, ๑ (หรือ ๓) ตั้งแต่หลักหินทิศตะวันตกไปทางเหนือจนถึงหลักหินที่อยู่บนตลิ่งด้านใต้ของคลองขุขันธ์ มีความยาว ๓๐๐, ๒ ภัย จากหลักหินนี้ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือข้ามคลองไปจนถึงหลักหินที่อยู่บนตลิ่งด้านเหนือ มีความยาว ๒๐๐, ๒ ภัย, ๑๐ ตั้งแต่หลักหินที่อยู่บนตลิ่งด้านใต้ของคลองขุขันธ์ไปทางทิศเหนือจนถึงหลักหินที่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีความยาว ๓ สลิก, ๑๐๐, ๔

ภัย, ๑๐ ตั้งแต่หลักหินทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปทางตะวันออกจนถึงหลักหินทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีความยาว ๒๐๐, ๒ ภัย, ๑^{๔๗}

จารึกปราสาททัพเสียม ๑ จังหวัดสระแก้ว พุทธศตวรรษที่ ๑๗ กล่าวถึงดินแดนแห่งจวารโมที่ถวายแด่พระกมรเตงอัญศิวิลิ่งค์ว่าทั้งแปดทิศมีระยะทางไปถึงหลักเขต ความว่า “...ตั้งแต่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปถึงหลักเขต ทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปถึงหลักเขต ทิศใต้ไปถึงหลักเขต ทิศตะวันตกเฉียงใต้ไปถึงหลักเขต ทิศตะวันตกไปถึงหลักเขต ทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปถึงหลักเขต ทิศเหนือไปถึงหลักเขต ทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปถึงหลักเขต ดินแดนบึงขลาแห่งจวารโมทั้ง ๘ ทิศติดต่อกับหลักเขต...”^{๔๘}

จารึกปราสาทหินพนมรุ้ง ๒ จังหวัดบุรีรัมย์ พ.ศ. ๑๕๓๒ กล่าวถึงที่ดินที่ถวายให้แก่กมรเตงชคตวณัมรุ้ง ที่แห่งหนึ่งมีขอบเขตปักด้วยหลัก ตามคำดังนี้ “...ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ถึงหลักเขตแห่งขลุ้ง... ทางทิศใต้ถึงปรยนประลุ้ง และไปติด....ทางทิศตะวันตกติดหลักเขตแห่งตาขลุ้ง ทางทิศเหนือ...”^{๔๙}

จารึกปราสาทหินพระวิหาร ๒ พ.ศ. ๑๖๖๔ กล่าวถึงขอบเขตของพื้นที่หนึ่งว่าใช้หลักเป็นเครื่องหมาย ความว่า “...ทางทิศบูรพาติดดินแดนศัมมกุศราม ทางทิศอาคเนย์ติดดินแดนดงลำตวน ทางทิศทักษิณติดดินแดนดงลำตวนอีกทาง ทิศหรดีติดดินแดนดง.... การติดกับดินแดนเหล่านี้ล้วนแต่มีหลักเขตล้อมรอบและขอบเขตเสมอกัน...”^{๕๐} และที่ดินซึ่งกมรเตงอัญศรีทิวากรบันทึกได้ชื่อไว้ ๒ แห่ง คือ ที่ดินซึ่งชื่อว่าสัมโปกโรจยะและเดมตะถู ได้ปักหลักเขตล้อมไว้แล้วเปลี่ยนชื่อเป็นรุทราลัยและปัญจยชัยตามลำดับ ทั้งสองแห่งถวายแด่กมรเตงชคตศิวิลิ่งค์แห่งเมืองพะนุรทะนง^{๕๑}

จารึกวัดสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ. ๑๕๘๕ กล่าวถึงการปักหลักเขตบนที่ดินที่พระกมรเตงอัญศิวิลิ่งค์ได้ซื้อเอาไว้ และถวายที่ดินแด่พระกมรเตงชคตศรีพุทธเชศวร^{๕๒}

จารึกวัดพระธาตุเชิงชุม จังหวัดสกลนคร พุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ กล่าวถึงที่ดินที่พระเลงว่า ที่อยู่ภายในหลักเขตให้ขึ้นอยู่กับโลญ ผู้เป็นหัวหน้าแห่งหมู่บ้านพระเลง ส่วนที่อยู่

^{๔๗} กรมศิลปากร, “จารึกปราสาทหินพิมาย ๓” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๓๙. อนึ่ง “๑ สุลิก” มีค่าเท่ากับ ๔๐๐ “๑ ภัย” มีค่าเท่ากับ ๒๐ แต่ไม่ทราบหน่วยวัดความยาวในจารึกนี้ใช้หน่วยวัดชนิดใด จึงยังไม่สามารถแปลงค่าเป็นระยะทางปัจจุบันได้

^{๔๘} กรมศิลปากร, “จารึกปราสาททัพเสียม ๑” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๕๑.

^{๔๙} กรมศิลปากร, “จารึกปราสาทหินพนมรุ้ง ๒” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๙.

^{๕๐} กรมศิลปากร, “จารึกปราสาทหินพระวิหาร ๒” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๙๔.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕.

^{๕๒} กรมศิลปากร, “จารึกวัดสระกำแพงใหญ่” ใน จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๗๓.

นอกหลักเขตให้ขึ้นอยู่กับโชน ผู้เป็นหัวหน้าแห่งหมู่บ้านพระนุรพิเนา^{๕๓} แสดงถึงการปักปันเขตเพื่อประโยชน์ในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์และการปกครองชัดเจน

จารีกวัตตาพระยา จังหวัดสระแก้ว พ.ศ. ๑๕๒๐ กล่าวถึงการทำประกาศทางราชการบนหลักศิลาที่สระโมเอม เป็นคำสั่งห้ามไม่ให้เบียดเบียนและคุมขังชาวเมือง กำหนดพื้นที่ห้ามไว้ว่าจากหลักคำประกาศซึ่งเข้าใจว่าเป็นหลักหินที่มีจารีกนั้นเองไปทางทิศตะวันออกกำหนดจอมปลวกเป็นหลักเขต ทางทิศใต้กำหนดเอาทางสันเป็นหลักเขต ทางทิศตะวันตกกำหนดสวมถ้ำยอจจาระเป็นหลักเขต ทางทิศเหนือกำหนดเอามารทางเหนือเป็นหลักเขต^{๕๔}

จารีกบ้านพังพวย จังหวัดสระแก้ว พ.ศ. ๑๕๔๔ กล่าวถึงการปักหลักเขตที่ดินทิศต่างๆ ซึ่งใช้สิ่งของตามธรรมชาติเป็นตัวกำหนดขอบเขต ดังนี้ ตั้งแต่หนองไปทางทิศตะวันออกจนถึงหลักบรรจบป่าช้า ไปทางทิศใต้ถึงภูเขา ไปทางทิศตะวันตกถึงหนองสวาย ไปทางทิศเหนือถึงคลอง นา และต้นระเงียง ไปทางทิศใต้แห่งอุทยานถึงสระ นา และชีศรี ตั้งแต่ทิศใต้ของปากทัมพะไปทางทิศเหนือถึงทางบรรจบตะโปคีรี และนาซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกแห่งปากทัมพะ^{๕๕}

จารีกอุบมุง จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. ๑๕๓๖ กล่าวถึงที่ดินแห่งหนึ่งในโคร ว่า “... ทิศตะวันออกถึงหินขวยวายและต้นขวส ทางทิศใต้ถึงทำนบพะนวน ทางทิศตะวันตกถึงต้นตะกู่ทางทิศเหนือถึงทำนบหิน...”^{๕๖}

จารีกปราสาทหินพนมวัน ๒ พ.ศ. ๑๕๙๘ กล่าวความไว้ยืนยันย่อว่ามีการทำเขตของอาศรมไว้ทั้ง ๘ ทิศ^{๕๗}

จากตัวอย่างข้อความในจารีกข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงการกำหนดเขตแดนเพื่อประโยชน์ทางใดทางหนึ่ง บ้างเป็นเรื่องทางปกครอง บ้างเป็นเรื่องการอุทิศที่ดินให้ศาสนสถานเป็นหลักฐานที่น่าจะนำมาใช้วินิจฉัยหลักหินทวารวดีอีสานได้อย่างน้อย ๒ ประเด็นสำคัญ

ประเด็นแรก น่าจะทำให้ความคิดว่าหลักหินทวารวดีอีสานบางกลุ่ม โดยเฉพาะที่ปักอยู่หลักเดี่ยวกลางทุ่งนา หรือที่ต่างๆ อาจเป็นหลักเขตของบ้านเมืองหรือที่ดินของศาสนสถาน

^{๕๓} กรมศิลปากร, “จารีกวัตตาพระธาตุเชิงชุม” ใน จารีกในประเทศไทยเล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๘๖.

^{๕๔} กรมศิลปากร, “จารีกวัตตาพระยา” ใน จารีกในประเทศไทยเล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๔.

^{๕๕} กรมศิลปากร, “จารีกบ้านพังพวย” ใน จารีกในประเทศไทยเล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๕๓.

^{๕๖} กรมศิลปากร, “จารีกอุบมุง” ใน จารีกในประเทศไทยเล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

^{๕๗} กรมศิลปากร, “จารีกปราสาทหินพนมวัน ๒” ใน จารีกในประเทศไทยเล่ม ๓ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๒๓๓.

ประเด็นที่สอง การที่จารึกเขมรกล่าวถึงการกำหนดเขตโดยใช้วัตถุที่มีอยู่แล้วในพื้นที่นั้นๆ ไม่ว่าจะเป็น ป่า ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง สระ หรืออื่นๆ น่าจะทำให้เห็นแนวโน้มความเป็นไปได้ที่นิมิตของสีมาสงฆ์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานอาจมิได้มีแค่นิมิตหิน แต่นิมิตที่มีพระพุทธรูปอนุญาตให้ใช้ได้อีก ๗ ชนิด ได้แก่ แม่น้ำ หนทาง สระ จอมปลวก ป่า ต้นไม้ และภูเขา มีความเป็นไปได้มากขึ้น

๕.๕ สรุปและเสนอแนะ

หลักหินทวารวดีมีความสัมพันธ์กับประเพณีและคติความเชื่อท้องถิ่นพื้นเมือง โดยเฉพาะประเพณีการนับถือบูชาผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ภาพหม้อต่อด้วยกรวยซึ่งพบอยู่บนหลักหินจำนวนมากน่าจะเกี่ยวข้องกับการเป็นเครื่องเช่นสรวยบูชาผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ พอๆ กับที่เป็นเครื่องพุทธบูชา ทั้งนี้ภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินยังมีประเด็นทางความคิด ความหมาย โยงใยกับปुरुณกลศของอินเดียและบายศรีของไทยด้วย การเข้าใจเรื่องราวต่างๆ ของปुरुณกลศและบายศรีจึงเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยให้เรื่องราวของหลักหินทวารวดีอีสานกระจ่างชัดขึ้นได้

หลักหินจำนวนมากปักอยู่เหนือสถานที่ปลงศพ น่าจะเชื่อมโยงความคิด ความหมาย เข้ากับประเพณีหินตั้งหรือหินใหญ่ (Megalith) สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และประเพณีปักเสาเหนือสถานที่ฝังศพของชนกลุ่มน้อยด้วย เหล่านี้เกี่ยวข้องกับการบูชาผีบรรพบุรุษอย่างแน่นอน และยังสามารถเชื่อมโยงความคิดไปยังสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ ได้อีกมากมาย หลายอย่างยังคงสืบทอดให้เห็นได้ในปัจจุบัน ดังนั้นการทำความเข้าใจประเพณีอันเกี่ยวข้องกับการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็อาจทำให้ทราบเรื่องราวของหลักหินเหล่านี้มากขึ้น

แม้ว่าหลักหินจะมีความเกี่ยวข้องกับประเพณีท้องถิ่นพื้นเมืองเพียงใดก็ตาม แต่การผสมผสานกับพุทธศาสนาก็มีให้เห็นได้เสมอ ดังเช่นหลักฐานที่พบจากภูพระบาท อีกทั้งหลักหินยังถูกใช้ในหน้าที่อื่นๆ อีก เช่น เป็นหลักเขตที่ดิน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าหลักหินเหล่านี้เต็มไปด้วยเรื่องราวต่างๆ นานา มิได้เกี่ยวข้องกับความเชื่อใดความเชื่อหนึ่ง หรือสร้างขึ้นเพื่อกิจพิธีใดพิธีหนึ่งเท่านั้น

บทที่ ๖ สรุป

หลักหินทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งนิยมเรียกกันว่าไบเซมาหรือหินตั้งเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของภาคอีสานที่สำคัญยิ่ง ได้พบหลักหินเหล่านี้ทั่วทุกลุ่มน้ำโดยลุ่มน้ำที่มีความหนาแน่นมากที่สุด รองลงมาคือลุ่มน้ำโขง และลุ่มน้ำมูลมีความหนาแน่นน้อยที่สุด

จากการสำรวจเก็บข้อมูลทั้งที่นักวิชาการท่านต่าง ๆ ได้กระทำมาก่อนและการเก็บข้อมูลของผู้วิจัย พบว่ารูปทรงของหลักหินแบ่งได้เป็น ๓ แบบหลัก ได้แก่ แบบแผ่นแบนซึ่งมีจำนวนมากที่สุด แบบทรงแท่งหินพบในปริมาณที่รองลงมา และแบบแผ่นหินธรรมชาติซึ่งพบน้อยมาก แต่ละรูปทรงกระจายตัวทั่วทุกลุ่มน้ำ จึงอาจกล่าวได้ว่ารูปทรงของหลักหินมิสามารถบ่งบอกถึงความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของพื้นที่ได้

สำหรับลวดลายที่ประดับตกแต่งบนหลักหินมีทั้งที่เป็นลวดลายสามัญอันแพร่หลายไปทั่วและลวดลายที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะลุ่มน้ำหรือเฉพาะพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง โดยลวดลายที่แพร่หลายทั่วทั้งภาค ได้แก่ เส้นนูน เส้นนูนทรงกรวย และหม้อต่อด้วยกรวย ในขณะที่บางพื้นที่ก็มีการประดับตกแต่งที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนกล่าวคือ ลุ่มน้ำมูลในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ทำภาพสลักรูปบุคคลประทับยืนแวดล้อมด้วยเครื่องสูง ลุ่มน้ำชีตอนต้นในเขตจังหวัดชัยภูมิสลักลวดลายกระหนกวงโค้งต่อเนื่องและสลักลายกลีบบัวซ้อนชั้น ส่วนลุ่มน้ำชีตอนกลางโดยเฉพาะในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ บางส่วนของขอนแก่น และบางส่วนของชัยภูมิ ทำภาพสลักเล่าเรื่องพุทธประวัติและชาดกจนเต็มพื้นที่ ลุ่มน้ำชีตอนปลายคาบเกี่ยวกับลุ่มน้ำมูลตอนปลายนิยมสลักภาพธรรมจักรมากจนกลายเป็นเอกลักษณ์ สำหรับลุ่มน้ำโขงตอนต้นหรือในเขตจังหวัดเลยมีการทำภาพหม้อต่อด้วยกรวยที่ตกแต่งอย่างวิจิตรกว่าพื้นที่อื่น ๆ ส่วนจังหวัดอุดรธานีมีเอกลักษณ์สำคัญคือภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติและชาดกประดับที่โคน เครื่องแต่งกายแสดงความสัมพันธ์กับศิลปะเขมรหรือลพบุรีชัดเจน

ความเหมือนและความแตกต่างของลวดลายประดับบนหลักหินที่พบได้ในแต่ละพื้นที่ แสดงให้เห็นว่าผู้คนในแต่ละพื้นที่ของอีสานมีการแลกเปลี่ยนทางศิลปวัฒนธรรมและเอกลักษณ์เฉพาะตน อันอาจเชื่อมโยงกับหลักฐานอื่น ๆ เพื่อตอบคำถามเรื่องศูนย์กลางทางการเมือง และศูนย์กลางทางศิลปวัฒนธรรมต่อไปในอนาคต

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างหลักหินกับประเพณีทางพุทธศาสนาพบที่มีความเกี่ยวข้องกันใน ๒ มิติใหญ่ ๆ ได้แก่ การเป็นนิมิตของพัทธสีมาสงฆ์ และการเกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศล

การวิเคราะห์ว่าหลักหินทวารวดีอีสานเป็นนิมิตของพัทธสีมาสงฆ์อาศัยหลักฐานจากศิลาจารึกซึ่งมีข้อความระบุถึงการกำหนดสีมาของสงฆ์ เชื่อว่าหลักศิลาจารึกดังกล่าวคงเป็นหนึ่งในนิมิตของสีมานี้

ด้วย เมื่อนำข้อความเกี่ยวกับการกำหนดนิมิต การกำหนดสีมา ที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกและอรรถกถา ของพุทธศาสนาเถรวาทมาเปรียบเทียบกับหลักฐานที่ยังคงปักอยู่ในสภาพดั้งเดิมก็ยิ่งเห็นความสัมพันธ์ กัน โดยสามารถอธิบายได้ว่าหลักฐานที่ปักซ้อนกันสามชั้นที่ทิศทั้งแปดของพื้นที่สี่เหลี่ยมผืนผ้าแสดงถึง เขตชั้นตสีมา สีมันตริก และมหาสีมา ได้พบการปักเช่นนี้แบบชัดเจนที่บริเวณบวชพระปู่ใกล้พระพุทธรูป บาหมันบ้าน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี และเมืองชัยวาน อำเภอกอพระชัย จังหวัดขอนแก่น ส่วน การปักซ้อนกันสองชั้นอาจแสดงถึงพัทธสีมากับสีมันตริก การปักเพียงชั้นเดียวล้อมพื้นที่ระบุอย่าง กลางๆว่าเป็นพัทธสีมา หลักหินเหล่านี้จึงทำหน้าที่เช่นเดียวกันกับไบเซมาล้อมรอบอุโบสถในปัจจุบัน

ส่วนการเป็นวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการสร้างสมบุญกุศลอาศัยหลักฐานด้านจารึกที่พบบนหลักหิน เป็นส่วนสำคัญ แม้ว่าข้อความจะลบเลือนและอ่านไม่ได้เป็นจำนวนมากแต่หลายหลักพบคำว่าบุญพร้อม ชื่อบุคคล พอจะทำให้เห็นภาพได้ว่าหลักฐานเหล่านี้สัมพันธ์กับการสร้างสมบุญกุศล ซึ่งอาจสันนิษฐานว่า บุญกุศลที่เกิดขึ้นอาจเกี่ยวข้องกับการร่วมพิธีผูกพัทธสีมา หรือหากเป็นกษัตริย์ก็อาจตั้งคำถามว่ามีการ พระราชทานวิสุงคามสีมาให้สงฆ์ นอกจากนี้ทำให้เชื่อมโยงต่อไปได้ว่าการสลักภาพเล่าเรื่องในพุทธ ศาสนาไม่ว่าจะเป็นพุทธประวัติ ชาดก หรือสัญลักษณ์มงคลต่างๆ ลงบนหลักหิน ย่อมเกี่ยวข้องกับการ สร้างสมบุญกุศลของผู้สร้าง เปรียบได้กับการสร้างเจดีย์วัตถุอื่นๆ ไว้ในพุทธศาสนาเพื่อหวังในบุญกุศล ทั้งยังเชื่อได้ว่าภาพเหล่านี้คงเป็นวัตถุสำหรับสักการบูชาด้วย เช่น ภาพธรรมจักรบนหลักหินอาจเทียบ ได้กับประเพณีการสร้างธรรมจักรหินลอยตัวที่เป็นเจดีย์วัตถุสำคัญของทวารวดีภาคกลาง ภาพพุทธ ประวัติ ชาดก หรือสัญลักษณ์ในพุทธศาสนายังมีหน้าที่เป็นเครื่องมือเผยแพร่พุทธศาสนา ให้คนที่พบเห็น เข้าใจถึงหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา พร้อมทั้งสอดแทรกความคิดและความหมายที่รายรอบอยู่อีก เป็นอันมาก

ภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาสามารถสะท้อนเรื่องราวทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยนั้นได้ เพราะ การคัดเลือกเรื่องราวใดๆ มาถ่ายถอดย่อมต้องสอดคล้องกับบรรทัดฐานหรือจารีตประเพณีของสังคม ประโยชน์ของภาพเล่าเรื่องเหล่านี้จึงมีมากกว่าการแปลความว่าเป็นเรื่องราวตอนใด สร้างตามเนื้อหา ของคัมภีร์ฉบับไหน การวิเคราะห์ในประเด็นนี้นอกจากจะอาศัยคัมภีร์พุทธศาสนาที่ระบุเรื่องราวในพุทธ ประวัติและชาดกแล้ว ยังต้องใช้ข้อมูลด้านจารึก และข้อมูลทางศิลปกรรมเพื่อจำแนกภาพบุคคลต่างๆ ออกจากกัน จนทำให้เห็นเรื่องราวส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรมสมัยนั้น เช่น ภาพโสณนันทชาดก และมาตุโปสกาชาดกอาจสะท้อนให้เห็นว่าสังคมชาวทวารวดีอีสานให้ความสำคัญต่อการเลี้ยงดูบุพการี เพราะเป็นผู้มีพระคุณต่อบุตร ภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระนางพิมพาอาจสะท้อนให้เห็นถึงจารีต ประเพณีสมัยนั้นที่ภรรยาต้องเช็ดซุ้ให้เกียรติสามี ต้องรักเดียวใจเดียวและซื่อสัตย์ต่อสามี ภาพคชลักษณ์ และภาพราชยลักษณ์อาจสะท้อนถึงการยกย่องสตรีหรือเปรียบสตรีบางคนเป็นดังราวเทพี การอธิบาย

ภาพสลักให้เชื่อมโยงเป็นเรื่องราวทางสังคมและวัฒนธรรมด้านต่างๆ ควรได้รับการศึกษาเพิ่มเติมให้มากยิ่งขึ้น

แม้ว่าบทบาทของหลักหินกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนาจะปรากฏเด่นชัดมากจนไม่อาจปฏิเสธได้ แต่ขณะเดียวกันคติความเชื่อท้องถิ่นพื้นเมืองโดยเฉพาะเรื่องผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก็มีความเกี่ยวข้องอย่างมาก ประเด็นดังกล่าวนี้ใช้หลักฐานจากการสำรวจที่พบว่าหลักหินหลายแห่งตั้งอยู่บนสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมด้านความตาย บางแห่งมีรายงานการขุดค้นชัดเจน เช่น บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร การปักหมักไม้มีระเบียบแบบแผน บ้างได้รับการเคลื่อนย้ายมาไว้ในวัดหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของคนในปัจจุบัน บ้างได้รับการนับถือบูชาโดยคนสมัยปัจจุบัน บ้างกลายเป็นเสาหลักบ้านเสาหลักเมือง เป็นที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันให้คุณให้โทษต่อชุมชนและผู้คนได้ ข้อมูลเหล่านี้อาจทำให้จินตนาการว่าชาวทวารวดีอีสานมีแง่มุมการนับถือบูชาหลักหินเหล่านี้ที่ไม่ต่างไปจากคนปัจจุบันก็ได้

การนับถือบูชาผีบรรพบุรุษหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ คงเป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการสลักภาพหม้อต่อด้วยกรวยตักแต่งบนหลักหิน นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าภาพแบบนี้เป็นสัญลักษณ์หม้อน้ำ แต่จากการวิเคราะห์ในงานวิจัยนี้ทำให้เชื่อว่าภาพดังกล่าวนี้น่าจะเป็นเครื่องบวงสรวงบูชามากกว่า ทำนองเดียวกันกับบายศรีที่ใช้ในพิธีกรรมต่างๆ ในปัจจุบัน และภาชนะดินเผาใส่เครื่องเช่นสังเวฬุผู้วายชนม์ซึ่งค้นทั่วไปในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และหากเชื่อว่าภาพนี้เกี่ยวข้องกับบายศรีหรือภาชนะดินเผาในหลุมศพสมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว ก็อาจสันนิษฐานถึงพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักหินว่าคงมีหลายอย่าง เช่น พิธีกรรมด้านความตาย การเซ่นสรวงบูชาผู้ตาย การบวงสรวงบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ตลอดจนการทำขวัญ เป็นต้น

ภาพหม้อต่อด้วยกรวยบนหลักหินยังมีรูปแบบที่เทียบได้กับปुरुณกลศในพีธีพราหมณ์อินเดียได้ด้วย คติความเชื่อหนึ่งของปुरुณกลศก็คือการเป็นหม้อน้ำแห่งความอุดมสมบูรณ์เพราะบรรจุน้ำและวัตถุมงคลต่างๆ ไว้ภายใน ซึ่งอาจทำให้สันนิษฐานว่าภาพเครื่องบวงสรวงบูชาบนหลักหินก็อาจมีมิติที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์นี้ แต่อีกความเชื่อหนึ่งถือว่าปुरुณกลศเป็นองค์เทพเจ้า ซึ่งไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าสังคมทวารวดีอีสานยอมรับนับถือคตินี้หรือไม่ ความสัมพันธ์ระหว่างภาพหม้อต่อด้วยกรวยกับปुरुณกลศในพีธีพราหมณ์ของอินเดียผนวกกับภาพคชลักษณ์และราชลักษณ์ทำให้เกิดการตั้งคำถามว่าประเพณีพราหมณ์น่าจะเกี่ยวข้องกับหลักหินทวารวดีอีสานบางหลักไม่มากนักน้อย ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม แต่จะเข้ามาโดยตรงจากอินเดียหรือรับผ่านมาจากแห่งอื่นเช่นภาคกลางของไทยหรือกัมพูชานั้นควรได้รับการศึกษาต่อไปในอนาคต

จากที่กล่าวมาตั้งแต่ต้นจึงเห็นได้ว่าประเพณีพุทธศาสนา ประเพณีท้องถิ่นพื้นเมือง และอาจรวมไปถึงประเพณีพราหมณ์มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหลักหินทวารวดีอีสานมาก ซึ่งเป็นหลักฐานประการ

หนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาในสังคมสมัยนี้มีการผสมผสานกับความเชื่ออื่นๆ แล้ว พุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานควรมีแง่มุมที่ไม่เหมือนสังคมชาวพุทธแห่งอื่น ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดเจนที่ภูพระบาท เป็นสถานที่ที่พุทธศาสนากับการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์บรรจบเข้าไว้ด้วยกัน ดังได้พบว่ามี การนำเอาหลักหินมาปักล้อมรอบเสาหินหรือเพิงหินรูปร่างแปลกตาที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เข้าใจว่า เป็นการปักเพื่อบอกขอบเขตศักดิ์สิทธิ์หรือเพื่อสักการบูชานั่นเอง เสาหินหรือเพิงหินเหล่านี้หลายแห่ง ได้รับการดัดแปลงเพื่อประกอบพุทธศาสนกิจด้วย สำหรับประเด็นการผสมผสานระหว่างประเพณีพุทธ ศาสนากับประเพณีพื้นเมืองสมควรจะวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งต่อไปในอนาคต

หลักหินทวารวดีอีสานบางหลักอาจมีแง่มุมที่เกี่ยวข้องกับการเป็นหลักเขตที่ดินด้วย โดย ข้อสังเกตนี้มีที่มาจากจารึกของวัฒนธรรมเขมรที่พบในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ จารึกหลายหลักเอ่ยถึงการมอบที่ดินถวายให้กับศาสนสถานหรือการปันเขตที่ดิน ให้บุคคลว่ามีหลักเป็นแนวกำหนดเขตที่ดิน ทำให้เกิดประเด็นที่น่าสนใจว่าหลักหินทวารวดีอีสานบาง หลักโดยเฉพาะที่พบกระจุกกระจายเป็นวงกว้างตามทุ่งนาควรเป็นหลักเขตที่ดินได้หรือไม่

หลักหินแบบทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังแพร่หลายไปยังประเทศลาวและกัมพูชาด้วย ควรมีการวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์และแง่มุมอื่นๆ ต่อไป นอกจากนี้ใบเสมาที่ล้อมรอบ อุโบสถในวัฒนธรรมสุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์ เหมือนกันมากกับหลักหินในวัฒนธรรมทวารวดี ภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งในด้านรูปทรงและตำแหน่งการปัก ประเด็นนี้ควรมีการศึกษาให้ชัดเจนมากขึ้น ซึ่งอาจทำให้ได้ข้อมูลใหม่ๆ ว่าวัฒนธรรมทวารวดีอีสานมีบทบาทต่อศิลปวัฒนธรรมรุ่นหลังมากกว่า ที่เคยคิดกัน

บรรณานุกรม

- กรรณิการ์ วิมลเกษม, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” “จารึกภาษามอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑, หน้า ๑๖๖-๒๖๔.
- กรรณิการ์ วิมลเกษม และจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, “ชื่อทวารวดีในจารึกวัดจันทน์ทึก” ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, ๒๕๔๒, หน้า ๓๙๐-๓๙๒.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “จารึกใบเสมที่บ้านพันทนา,” ศิลปากร ปีที่ ๕๐, ฉบับที่ ๒ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๕๐), หน้า ๕๒-๕๗.
- กาญจนาคนพันธ์, “บายศรี,” วารสารแห่งสยามสมาคม, เล่ม ๔ (ธันวาคม ๒๔๘๙), หน้า ๔๔-๗๑.
- เขมิกา หวังสุข, “พัฒนาการทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำมูล : กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดี เมืองเสมาอำเภอสองแคว จังหวัดนครราชสีมา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๓).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๔๒.
- จำปา เยื้องเจริญ ประสาร บุญประคอง และเทิม มีเต็ม, “คำอ่านและคำแปลอักษรตัวเขียนด้านหลังพระพิมพ์ดินเผา กุสันถรตัน กิ่งอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม,” ศิลปากร ปีที่ ๒๓, ฉบับที่ ๖ (มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๒๓), หน้า ๖๓-๖๔.
- ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกเกษตรสมบูรณ์” ศิลปากร ปีที่ ๓๗, ฉบับที่ ๓ (พฤษภาคม-มิถุนายน ๒๕๓๗), หน้า ๕๙-๖๖.
- _____, “จารึกบ้านกู่จาน หลักฐานพุทธศาสนมหายานในพุทธศตวรรษที่ ๑๒,” ศิลปากร ปีที่ ๔๒, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๔๒), หน้า ๘๙-๙๓.
- _____, “จารึกบ้านหัวขัว” ศิลปากร ปีที่ ๓๗, ฉบับที่ ๖ (พฤศจิกายน-ธันวาคม ๒๕๓๗), หน้า ๙๐-๙๕.
- _____, “จารึกธรรมจักร,” ศิลปากร ปีที่ ๓๘, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๓๘), หน้า ๙๖-๑๑๖.
- ชิน อยู่ดี, “วัฒนธรรมหินใหญ่ในประเทศไทย” ศิลปากร ปีที่ ๘, ฉบับที่ ๖ (มีนาคม ๒๕๐๘), หน้า ๖๒-๖๗.
- ชิน อยู่ดี และ แทน ธีระพิจิตร, “ขวานหินทำเลียนแบบขวานสัมฤทธิ์และหินตั้งในเมืองไทย,” ศิลปากร ปีที่ ๓, เล่มที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๐๒), หน้า ๓๓-๓๘.
- ชินณวุฒิ วิลาลัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องใบเสมาศาน เล่มแรก. กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒.

ชินนวุฒิ วิลยาลัย และคณะ, องค์ความรู้เรื่องไบโसेมาอีसान เล่มที่สอง. กรุงเทพฯ : สำนักศิลปากรที่ ๙-๑๒ กรมศิลปากร, ๒๕๕๒.

เชษฐดิ้งสัญชลี, สังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญทางพุทธประวัติในอินเดีย-เนปาล. กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, ๒๕๕๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. ประชุมเชษฐวัญ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๖.

ทงศักดิ์ หาญวงษ์, “พระนอนวัดธรรมจักรเสมาราม,” ศิลปากรปีที่ ๓๔, ฉบับที่ ๖ (๒๕๓๔), หน้า ๖๐-๗๗.

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธา, หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายนากรัฐมนตรี, ๒๕๒๕.

นริศรานุกวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาและดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. สาส์นสมเด็จพระเจ้า, เล่ม ๘ , กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

นริศรานุกวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาและดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. สาส์นสมเด็จพระเจ้า, เล่ม ๑๓ , กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

เหนืออ่อน ขรรค์ทองเขียว, แกะรอยพระลัทธิ. กรุงเทพฯ : มิวเซียมเพรส, ๒๕๕๓.

บวรเวท รุ่งรุจี, “หินตั้งที่ตำบลโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา” (สารนิพนธ์ ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๙).

บุญมี เทบสีเมือง, ความเป็นมาของชนชาติลาว: การตั้งถิ่นฐานและการสถาปนาอาณาจักร. แปลโดย ไผท ภูธา, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๕๓.

_____ หินดาวเล่านิทานพญาแถน แปลโดย ไผท ภูธา, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๕๔.

เบญจมาส แพทอง, บายศรี : สัญลักษณ์ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิต. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐.

ปติสร เพ็ญสุด, “การวิเคราะห์ภาพสลักวิบุรุษบัณฑิตบนเสมาทวารวดีในภาคอีสาน” ดำรงวิชาการ ปีที่ ๘, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๒), หน้า ๑๙-๓๔.

ประยูร อรุณชาฎะ, ศิลปะบนไบโเซมา. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๒๔.

ปรานี วงษ์เทศ, พิธีกรรมเกี่ยวกับการตายในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔.

_____ สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๔๓.

ผาสุขอินทรารุช, ทวารวดีธรรมจักร. กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๑.

_____ รายงานการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสูงยาง. นครปฐม: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔.

พรพรรณ เลหาศิรินาถ และสุทธิลักษณ์ ไชยสุด, “ประติมาณวิทยา : ไบโเซมาที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง,” โบราณคดี ปีที่ ๕, ฉบับที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๑๗), หน้า ๓๗๙-๓๘๘.

พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค (ปฐมภาค). กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา ๒๕๓๐.

พระบาลีสถิตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน ปฐมภาค. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, ๒๕๓๐.

พระบาลีสถิตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, ๒๕๓๐.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๓ ภาคที่ ๖. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๘ ภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย อปทาน เล่มที่ ๘ ภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระสูตรและอรรถกถา แปล มหาวรรค เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย ชาดก เล่มที่ ๔ ภาคที่ ๓. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พิทักษ์ชัย จตุชัย, “การวิเคราะห์การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี : จากหลักฐานทางโบราณคดี” (การค้นคว้าอิสระระดับปริญญาโท สาขา โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๓).

พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, “จากทูตนา-อัญญา สูดอวยสุเทพ จากดอยผีสูดอวยพุทธของลัวะ/เลอเวือะ” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๙, ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๖), หน้า ๗๖-๙๗.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “เครื่องบวงสรวงบนใบเสมาทวารวดีอีสาน : พุทธบูชาและบูชาผี” ศิลปากร ปีที่ ๕๒, ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๒), หน้า ๕๐-๖๓.

_____, “ธรรมจักรในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๒, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๙), หน้า ๗๒-๘๕.

_____, “พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” (วิทยานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒).

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล, “ใบเสมาเรื่องศิพิชาดก: ร่องรอยพุทธศาสนamahayana ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน” เมืองโบราณ ปีที่ ๒๘, ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๒-๑๐๗.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. วินัยมุข (เล่ม ๓), พิมพ์ครั้งที่ ๒๕, กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____, สารานุกรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

วชิราภรณ์ ไชยชาติ, นำชมโบสถ์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น. กรุงเทพฯ : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น, ๒๕๕๒.

วิชัย เรืองศรีชัย, “การขุดค้นโบราณสถานที่บ้านหนองแปน,” เมืองโบราณ ปีที่ ๙, ฉบับที่ ๓ (สิงหาคม-พฤศจิกายน ๒๕๕๖), หน้า ๑๓๕-๑๔๐.

เวียงคำ ชวนอุดม, “การศึกษาแบบแผนการฝังศพในภาชนะดินเผาในลุ่มแม่น้ำมูล-ชี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕).

ศรีศักรวัลลิภอดม, “โคราชสมัยโบราณ,” ใน โบราณคดีนครราชสีมา. พระนคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, ๒๕๑๒.

_____, “เสมาอีสาน” เมืองโบราณ ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๒ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๑๘), หน้า ๙๙-๑๑๖.

_____, “เสมาหินอีสาน : การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีปักหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” เมืองโบราณ ปีที่ ๑๑, ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๘), หน้า ๖-๓๓.

_____, “แหล่งหินตั้งลุ่มน้ำอิง” ใน คำถามใหม่ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๒, หน้า ๗๙-๙๐.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗.

ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, “คติรูปพระสุริยะบนธรรมจักรในศิลปะทวารวดี,” ดำรงวิชาการ ปีที่ ๓, ฉบับที่ ๕ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๔๗), หน้า ๕๙-๖๗.

ศิลปากร, กรม. โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. ๒๕๐๒. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๐๒.

_____, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____, จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____, จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

_____, โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดใกล้เคียง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕.

_____, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค ๒ พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๐๔. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๐.

_____, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนจักร) คัมภีร์มหาวงศ์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๓๔.

สตีเฟนเมอร์ฟี, “การแพร่กระจายของโบสถ์สมัยทวารวดีในที่ราบสูงโคราช” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๖, ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๕๓), หน้า ๗๑-๙๑.

สมเดช ลีลามโนธรรม, “ใบเสมาสมัยทวารวดีแบบแผ่นหินธรรมชาติ”เมืองโบราณ ปีที่ ๒๕, ฉบับที่ ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๗-๑๑๕.

สุกัญญา เบาเนิด, ความตาย/ความเชื่อ/พิธีกรรม ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายวัฒนธรรมท่งกลา
ร้องไห้ จากหลักฐานทางโบราณคดี. มปท. : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
ที่ ๘ จังหวัดอุบลราชธานี กรมศิลปากร, มปป..

สุภัทรดิศดิสกุล, หม่อมเจ้า. “เมืองฟ้าแดด,” ศิลปากร ปีที่ ๑, ฉบับที่ ๔ (พฤศจิกายน ๒๕๐๐), หน้า ๕๖-๕๗.

สุรัสวดี อธิรัตน์, “ประติมากรรมโบราณที่บ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ” (สารนิพนธ์ ศิลปศาสตร
บัณฑิต สาขาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑).

สุรพล ดำริห์กุล, “บ้านตาดทอง แหล่งโบราณคดีสำคัญของอีสานตอนใต้” ใน แผ่นดินอีสาน กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ, ๒๕๔๗, หน้า ๓๓-๔๕.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์, “ใบเสมาสลักเรื่องรามายณะ การเปลี่ยนแปลงคติและรูปแบบจากศิลปะ
ทวารวดีสู่ศิลปะเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”เมืองโบราณ ปีที่ ๑๗, ฉบับที่ ๑ (มกราคม-
มีนาคม ๒๕๓๔), หน้า ๑๐๕-๑๑๐.

สุวิทย์ ชัยมงคล และคณะ, ใบเสมากลุ่มพระพุทธรูปบ้านบัวบาน อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี. กรุงเทพฯ
: กรมศิลปากร, ๒๕๔๑.

อนุমানราชชน, พระยา. หมวดเบ็ดเตล็ด-ความรู้ทั่วไปเล่มที่ ๔ เรื่อง บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ(เล่ม ๓).
กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการจัดพิมพ์เอกสารเนื่องในวาระครบ ๑๐๐ ปี พระยาอนุমানราชชน,
๒๕๓๗.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพ “สัญลักษณ์แทนปางประสูติของพระพุทธเจ้า”ศิลปากร ปีที่ ๔, ฉบับ
ที่ ๕ (มกราคม-กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕), หน้า ๗๗-๘๗.

อุไรศรี วระศรี, “ข้อสังเกตเกี่ยวกับจารึกมอญบางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” “จารึกภาษามอญ
บางหลักในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ,” ใน ดินแดนไทยจากยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นจนถึง
คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการประชุมทาง
วิชาการระดับชาติฝรั่งเศส – ไทย ครั้งที่ ๑, ๒๕๓๑, หน้า ๔๗๒-๕๑๔.

Brown, Robert L. The Dvaravati Wheels of The Law and The Indianization of South East Asia.
The Netherlands : E.J. Brill, 1966.

Boulbet, J.et Dagens, B. “Les Sites Archéologiques de la région du Bham Gulen (Phnom
Kulen),” Arts Asiatiques Vol.27 (1973), pp. 3-130.

Coomaraswamy, Ananda K. Elements of Buddhist Iconography. New Delhi
: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1998.

Macdonell, A. A. The Vedic Mythology. New Delhi :GayatriOffcet Press,1971.

PiriyaKrairiksh, “Semas with Scenes from the Mahanipana-Jatakas in the National Museum at KhonKaen.” ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย กรุงเทพฯ :กรมศิลปากร, ๒๕๑๗.

Solheim, William G. II and Gorman, Chester F., “Archaeological Salvage Program: Northeastern Thailand” Journal of The Siam Society, Vol.54, 1966, p.158-159.

Stephen A. Murphy, “The Buddhist Boundary Markers of Northeast Thailand and Central Laos, 7th-12th Centuries CE”, (Thesis Submitted to the School of Oriental and African Studies, University of London, 2010)

อภิธานศัพท์

- ชั้นทสี่มา** แปลว่าเขตแดนส่วนหนึ่ง ๆ สำหรับในบริบทของพุทธศาสนามีความหมายถึงเขตแดนขนาดเล็ก โดยทั่วไปจะครอบคลุมตัวอุโบสถและพื้นที่โดยรอบ สมันตปาสาทิกาได้ให้ภาพการกำหนดชั้นทสี่มาว่า จะต้องตั้งอยู่ภายในมหาสี่มา ระหว่างมหาสี่มากับชั้นทสี่มามีสิมันตริกคั่นกลาง
- เจี๊วด** แผ่นไม้ที่วางไว้อยู่ภายในศาลพระภูมิหรือศาลเจ้า มักทำในทรงใบเสมาและประดับตกแต่งด้วยรูปเทวดา เสมือนว่าองค์พระภูมิเจ้าที่สถิตอยู่ที่นี่
- นิมิต** หมายถึงเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์บอกแนวขอบเขตของพัทธสี่มา พระวินัยปิฎกระบุถึงนิมิตที่มีพระพุทธานุญาตให้ใช้ได้ ๘ ชนิดได้แก่ ภูเขา ศิลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทางแม่น้ำ สระน้ำ
- บายศรี** มีคำอธิบายถึงคำว่าบายศรีว่าประกอบขึ้นจากคำ ๒ คำ “บาย” เป็นภาษาเขมร แปลว่าข้าวสุก คำว่า “ศรี” มาจากภาษาสันสกฤต แปลว่ามิ่งขวัญ คำว่า “บายศรี” จึงแปลตรงตัวว่าข้าวขวัญ หรือข้าวอันเป็นสิริ กล่าวได้ว่าบายศรีคือภาชนะที่ประดับตกแต่งอย่างงดงามด้วยใบตองและสิ่งต่างๆเช่นดอกไม้ โดยองค์ประกอบหลักคือกรวยใบตองที่วางตั้งอยู่ตรงกลาง มีมากมายหลายรูปแบบตามแต่ที่ใช้ในพิธีกรรมใด เช่น บายศรีปากชาม บายศรีต้นหรือบายศรีใหญ่ โดยแนวความคิดแล้วบายศรีก็คือสำหรับใส่อาหารหวาน คาว ใช้ในพิธีสังเวชนบูชาและพิธีทำขวัญต่างๆ
- ใบเสมา, ใบสี่มา** นิมิตประเภทศิลาของพัทธสี่มา รูปแบบจะแตกต่างกันออกไปในแต่ละยุคสมัย แต่โดยทั่วไปนิยมทำอยู่ในทรงแผ่นแบนและมียอดแหลม
- ปूरณกลศ** ภาชนะที่ใช้ในพิธีกรรมของพราหมณ์อินเดีย “ปूरณะ” แปลว่าบริบูรณ์ “กลศ” แปลว่าหม้อ ปूरณกลศจึงมีความหมายถึงหม้อแห่งความอุดมสมบูรณ์ (ความหมายเดียวกันกับปूरณฆฏะ) ใช้ในงานพิธีกรรมต่างๆ มีการประดับตกแต่งอย่างสวยงามและมีตลอดจนขั้นตอนพิธีมากมาย ปूरณกลศมีส่วนประกอบสำคัญ ได้แก่ หม้อกลศ ใบมะม่วงที่ใช้

ตกแต่งปากหม้อ ลูกมะพร้าวที่ปอกเปลือกแล้วและเปลือกาบที่ส่วนยอดเล็กน้อย ขนาดพอเหมาะที่จะวางบนปากหม้อกลศได้ ภายในหม้อกลศจะใส่น้ำตลอดจนสิ่งของมงคลอื่นๆ ทั้งนี้ยังมีพิธีสถาปนาปุณณกลศเป็นองค์เทพเจ้าด้วย

พัทธสีมา แปลว่าเขตที่ผูกหรือแดนที่ผูกในบริบทพุทธศาสนาหมายถึงเขตแดนที่สงฆ์ร่วมกันกำหนดขอบเขต โดยต้องมีนิมิตบ่งบอกแนวขอบเขต สงฆ์จะร่วมกันทำพิธีผูกสีมาหรือทักษิณิมิตว่าทิศใดใช้นิมิตใดเป็นเครื่องหมายบอกแนวขอบเขต

มหาสีมา แปลว่าเขตแดนขนาดใหญ่อาจมีขนาดใหญ่โตเท่าพื้นที่วัดใดวัดหนึ่ง หรืออาจครอบคลุมเมืองใดเมืองหนึ่งก็ได้ โดยทั่วไปแล้วภายในมหาสีมามีขัณฑสีมาอยู่ภายใน

สีมา แปลว่าเขตหรือแดน สำหรับในบริบทของพุทธศาสนามีความหมายถึงเขตหรือแดนที่กำหนดความพร้อมเพรียง สงฆ์ในสีมาเดียวกันต้องทำสังฆกรรมต่างๆ อย่างพร้อมเพรียง มีการสวดปาฏิโมกข์เป็นต้น แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่ ได้แก่ พัทธสีมา และอพัทธสีมา ห้ามกำหนดใหญ่เกินกว่า ๓ โยชน์ และห้ามเล็กจนสงฆ์ ๒๑ รูปไม่สามารถนั่งหัตถบาสนกันได้

สีมันตริก พื้นที่ว่างตรงกลางระหว่างสีมา เช่น ระหว่างมหาสีมากับขัณฑสีมา เพื่อป้องกันมิให้สีมาทั้งสองสังกระหรือซ้อนทับกัน

เสาอินทขิล เสาหลักเมือง

วิสุงคามสีมา แปลว่าเขตที่แยกออกมาจากเขตบ้านซึ่งกษัตริย์มอบให้เป็นกรรมสิทธิ์ของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง สำหรับในทางพุทธศาสนาหมายถึงที่ดินที่กษัตริย์มอบให้สงฆ์ จัดเป็นอพัทธสีมาประเภทหนึ่ง

หินใหญ่, หินตั้ง หินที่มนุษย์ในอดีตนำมาจัดเรียงไว้ในรูปแบบต่างๆ เช่น หินตั้ง (Menhir) มักปักอยู่อย่างโดดๆ ไม่เป็นกลุ่มไม่เป็นแนว แต่งหินที่ปักเรียงเป็นแถวเป็นแนวอย่างระเบียบ (Stone Alignment) โต้ะหิน (Dolmen) องค์ประกอบสำคัญที่ต้องมีคือแผ่นหินที่วาง

พาดอยู่บนแท่งหินอื่นๆ แลดูคล้ายโต๊ะ วงหินตั้ง (Stone Circle) เป็นหินตั้งแบบแท่งหินหรือโต๊ะหินที่นำมาปักเรียงกันเป็นวงกลม ทำขึ้นเนื่องในคติความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งโดยทั่วไปมักสัมพันธ์กับแหล่งฝังศพหรือแหล่งที่เกี่ยวกับพิธีกรรมหลังความตาย ทั้งนี้ยังนิยมเรียกวัฒนธรรมแบบนี้ว่า หินใหญ่ (Megalith) เพราะหินที่นำมาใช้มักมีขนาดใหญ่

หัตถบาส

แปลว่า ระยะเวลา หมายถึงระยะห่างระหว่างพระภิกษุสามเณรกับคฤหัสถ์ผู้ถวายของแก่พระภิกษุสามเณร ซึ่งตามพระวินัยกำหนดให้ห่างกันโดยประมาณ ๑ ศอก นอกจากนี้ยังกำหนดด้วยว่าระยะห่างระหว่างพระสงฆ์ที่หนึ่งทำสังฆกรรมรวมกันก็ไม่ให้เกินหัตถบาส

อพัทฐสีมา

แปลว่าแดนที่ไม่ได้ผูกเป็นเขตแดนที่สงฆ์มิได้ร่วมกันทำพิธีผูกสีมาหรือทักษิณิมิตว่าทิศใดใช้สิ่งใดเป็นเครื่องหมายบอกแนวขอบเขต แบ่งได้เป็นหลายประเภท เช่นคามสีมา (เขตหมู่บ้าน) สงฆ์ที่อยู่ในหมู่บ้านใดอาจใช้เขตชาวบ้านกำหนดไว้แล้วให้เป็นเขตกำหนดความพร้อมเพรียงของสงฆ์ สัตตัพภันตรสีมา เขตที่สงฆ์ซึ่งชุมนุมกันในป่า กำหนดขึ้นโดยมีขนาดความกว้าง ๗ อพัทธานตร (ความยาว ๑ อพัทธานตร ประมาณ ๗ วา) อุทกุกเขปสีมา เขตที่กำหนดขึ้นกลางน้ำ ขอบเขตของสีมาชนิดนี้มีขนาดเพียงชั่วกำลังของบุรุษที่กำลังปานกลางวกน้ำสาด น้ำตกที่ใดถือว่าตรงนั้นเป็นขอบเขต

ประวัติผู้วิจัย
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง

สถานที่ทำงานปัจจุบัน ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประวัติการทำงาน

- พ.ศ. ๒๕๔๒-๒๕๔๓ นักประวัติศาสตร์ศิลปะ ห้างหุ้นส่วนจำกัดบูรณรักษ์
- พ.ศ. ๒๕๔๔-๒๕๔๘ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
- พ.ศ. ๒๕๔๘-ปัจจุบัน ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประวัติการศึกษา

- ปริญญาตรี ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ (เกียรตินิยมอันดับ ๑) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
- ปริญญาโท ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
- ปริญญาเอก ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

งานวิจัย

- พัฒนาการของงานศิลปกรรมเมืองลพบุรีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ : ศิลปกรรมสมัยทวารวดี (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖) (งบประมาณจากสภาวิจัยแห่งชาติ)
- พุทธศิลป์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (งบประมาณคณะโบราณคดี)
- โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนบ้านบุและพื้นที่เกี่ยวเนื่อง (ร่วมวิจัย - งบประมาณจากสำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยว กรุงเทพมหานคร)
- โครงการชุมชนท่องเที่ยวยั่งยืนตลิ่งชัน (ร่วมวิจัย - งบประมาณจากสำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยว กรุงเทพมหานคร)

- โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ย่านเก่ากรุงเทพมหานคร (ร่วมวิจัย - งบประมาณจากสำนักวัฒนธรรม กีฬา และการท่องเที่ยว กรุงเทพมหานคร)

หนังสือวิชาการ

- ปราสาทขอมในดินแดนไทย : ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ (สำนักพิมพ์มติชน)
- ประวัติ แนวความคิด และวิธีค้นคว้าวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (สำนักพิมพ์เมืองโบราณ)
- วัดรวกบางบำหรุ ประวัติและศาสนวัตถุ (พิมพ์โดยวัดรวกบางบำหรุ)
- พระพุทธปฏิมาสยาม (สำนักพิมพ์มิวเซียมเพรส)
- มรดก ๑,๐๐๐ ปี เก่าที่สุดในสยาม (สำนักพิมพ์มิวเซียมเพรส)
- ๙ พระพุทธปฏิมาวัดโพธิ์ (ร่วมแต่ง - พิมพ์โดยวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)
- พระพุทธปฏิมาวัดโพธิ์ (ร่วมแต่ง - พิมพ์โดยวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)
- พุทธศิลป์ลังกา (สำนักพิมพ์มติชน)
- ศิลปะเขมร (ร่วมแต่ง - สำนักพิมพ์มติชน)